

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

А.Д.Пахарєв

Політичні інститути і процеси в сучасній Україні

Навчальний посібник

Київ – 2011

УДК 321.01(477)
ББК 66.3(4Укр)12я73
П 12

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України (протокол № 1 від 27.01.2011р.)

Рецензенти:

доктор політичних наук, професор **В.П.Горбатенко**;
доктор історичних наук, професор **М.І.Панчук**.

Пахарєв А.Д.

П 12 Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 182 с.
ISBN 978-966-02-5997-3

У навчальному посібнику подано теоретичні та практичні проблеми становлення і розвитку політичних інститутів у сучасній Україні, характеризується особливість політичного процесу в Україні в умовах державної незалежності. Окремі теми присвячені питанням теорії і практики української багатопартійності, політичного елітизму і лідерства як важливих акторів та інститутів політичного процесу в Україні.

Видання розраховане на слухачів зі спеціальності політологія.

Ця книга може бути корисною практичним політикам, викладачам, аспірантам і студентам політологічних факультетів та відділень вищих навчальних закладів.

УДК 321.01(477)
ББК 66.3(4Укр)12я73

ISBN 978-966-02-5997-3

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України, 2011.

© Пахарєв А.Д., 2011.

Зміст

Передмова	4
I. Політичні інститути сучасного демократичного суспільства ... 7	
1. Поняття, структура та зміст політичних інститутів	7
2. Держава як інститут політичної системи.	
Владні інститути держави.....	9
3. Інститути громадянського суспільства.....	13
4. Особливості становлення політичних інститутів у сучасній Україні	16
II. Політичний процес як механізм дії політичної системи суспільства	23
1. Політичний процес: зміст, структура та типологія.	23
2. Сучасний політичний процес в Україні та його особливості	30
III. Політичні партії як інститут демократичного суспільства: український аспект	43
1. Теоретико-методологічні засади сучасної партології	43
2. Історичний шлях української багатопартійності і її відродження в умовах державної незалежності.....	56
3. Сучасна українська багатопартійність: здобутки і проблеми.	66
IV. Теоретичні основи елітології і процес формування політичних еліт у сучасній Україні	87
1. Наукові концепції політичної еліти: світовий і вітчизняний контекст	88
2. Історичні витоки виникнення і еволюція політичних еліт в Україні.....	95
3. Політичні еліти сучасної України: соціальний портрет і проблеми розвитку.....	111
V. Політичне лідерство в сучасній Україні: теоретико-історичний аспект і реалізація в новітній політичній практиці	125
1. Теоретико-методологічні проблеми політичного лідерства	126
2. Ідеї лідерства у світовій і вітчизняній політичній думці.....	139
3. Формування політичного лідерства в Україні в умовах державної незалежності: здобутки і проблеми.....	160
Післямова	179

Передмова

В умовах розвалу радянської держави Україна, як і інші колишні союзні республіки, набула статусу незалежної і суверенної країни. Нова внутрішньополітична ситуація та статус державної самостійності в міжнародному співтоваристві сприяли формуванню нової політичної системи, побудови державних структур управління на ринкових (у сфері економіки) та демократичних (у сфері політики) принципах і засадах. Становлення, формування і розвиток політичних інститутів, серед яких найважливішим є сама держава, сприяння утвердженню нових правил функціонування політичного процесу – все це стало головними елементами українського державотворення.

За роки незалежності в Україні відбулася радикальна реформація суспільно-владних відносин, триває процес еволюційного розвитку у бік удосконалення політичної системи, хоча всі ми є свідками окремих серйозних помилок влади в справах державотворення і навіть відступу від принципів демократії з відвертим порушенням Конституції та інших правових актів. Але, незалежно від будь-яких негараздів, в Україні формуються інститути громадянського суспільства, є намагання удосконалити діяльність владних структур у бік демократизації.

Перехід до ринкової економіки і до демократичної, правової та соціальної держави зумовлює необхідність побудови відповідної політичної системи, створення дійсно прогресивних управлінських структур, інститутів громадянського суспільства на основі надійної правової бази, ефективної економіки, високого рівня політичної культури більшості громадян, формування демократичних традицій життя суспільства. Політичний процес такої держави покликаний враховувати інтереси окремої людини спільно з інтересами держави, поєднуючи їх в єдину ціннісну мережу.

У цих процесах роль держави і всіх її інститутів особливо підвищується в зв'язку з тим, що і сама держава, як і усе суспільство, перебувають на початковому періоді свого

існування, роблять перші кроки до демократичного способу життя. Крім держави та її владних установ й політичних інститутів, а також інститутів громадянського суспільства, значна роль у політичних процесах належить політичним партіям. В Україні багатопартійність була відроджена після серпневих подій 1991 року. Наявність сучасної української багатопартійності – це, безумовно, прогресивне демократичне завоювання, яке свідчить про перемогу політичного та ідеологічного плюралізму в житті країни. Сьогодні провідні політичні партії відіграють значну роль не тільки у передвиборчих кампаніях загальнонаціонального та регіонального рівня, а й суттєво впливають на хід політичних процесів у цілому.

Сучасні політичні процеси важко уявити без характеристики дій політичної еліти або загалом політичного класу, який об'єднує в своїх лавах правлячу еліту усіх рівнів, чиновницьку бюрократію, політичну опозицію, громадсько-політичні організації, засоби масової інформації, представників політичних навчальних закладів, прошарки політизованої інтелігенції тощо. Політичні процеси в сучасній Україні, як і в більшості колишніх радянських республік, пов'язані з діяльністю провідних політичних лідерів. Природність такого явища пояснюється багатовіковою історичною традицією, коли суспільство з покоління в покоління знаходилося під управлінням конкретних лідерів: князів, королів, царів, гетьманів, імператорів. Навіть радянське управління персоніфікувалося особами вождів та генеральних секретарів компартії. Державне управління в республіці часів незалежності формально здійснюється за принципами демократії, але для переважної більшості громадян найбільш привабливими, зрозумілими є постаті та дії загальнонаціональних і регіональних політичних лідерів: президентів, голів уряду, керівників парламенту і впливових політичних партій, голів регіонального управління. Ось чому в країні досить швидко сформувалися «інститут президентства», інститути урядових владних структур, інститут парламентаризму та інші.

Політичні процеси в сучасній Україні, діяльність політичних інститутів та різних громадських організацій, функціонування владних структур, позиція представників політичного класу націлені на пошук власної оптимальної моделі управління суспільством з урахуванням історичного досвіду й сучасних реалій. Ця робота не може виконуватися поспіхом, бо її результати залежать від цілої низки об'єктивних і суб'єктивних чинників: стану економіки і соціального становища громадян, дієвості законодавства – правової бази, рівня політичної культури, насамперед політичної еліти і лідерів, міжнародної кон'юнктури та інше. На жаль, останнім часом (з кінця 2004 року) країна перебуває у перманентній внутрішньополітичній кризі, на яку нашарувалася світова фінансово-економічна криза, що, фактично, загальмувало не тільки еволюційний напрям українських політичних процесів шляхом демократизації, а й завело суспільство в глухий політичний кут. Але не слід драматизувати сучасну внутрішньополітичну ситуацію. Український народ і його політичний клас здатні подолати кризові негаразди, спираючись на досвід власного історичного минулого і професіоналізм тієї частини українського політикуму, яка націлена не на руйнацію, а на творення.

I. **Політичні інститути сучасного демократичного суспільства**

Задовольнити політичні інтереси, реалізувати політичні ідеї та концепції неможливо без спільних громадських дій їх прихильників. Для таких дій створюються різні громадські об'єднання – партії, політичні рухи та угруповання, які являють собою громадсько-політичні інститути. Вони формують власні організації, які об'єднують громадян згідно з їх політичними поглядами, інтересами та почуттями. Але це тільки одна частина проблеми. Політичні інститути – це також держава зі всіма власними установами та владними структурами. Розглянемо більш детально складові феномену політичних інститутів.

1. Поняття, структура та зміст політичних інститутів

Сучасна політична наука визначає політичні інститути як установи, здатні приймати політичні рішення і втілювати їх у відповідні правові норми та практику державно-політичного і громадянського життя. Сукупність таких інститутів, що здійснюють владу і управління суспільством, становить політичну систему тієї чи іншої держави. Таким чином, центральним елементом політичної системи є держава, яка виступає як провідний політичний інститут у здійсненні суспільних інтересів.

Існує і поняття політичних інститутів як певної ідеї, яка здійснюється у конкретному соціальному середовищі і складається з політичних організацій, або структур. Такі структури (партії, рухи, різні об'єднання і таке інше) є політичними інститутами громадянського суспільства, що висловлюють колективні уявлення, загальні ідеї, які обслуговують ці організації. Таким чином, можна зробити початковий висновок, що у політичному житті суспільства існують і функціонують дві категорії політичних інститутів. Одна з них – це держава, її установи та структури. Друга – це політичні формування громадянського суспільства.

До структури державницьких політичних інститутів належать: сама держава, її владні структури, законодавчі органи влади в центрі і на місцях, центральні та місцеві органи виконавчої влади, вищі та

місцеві судові органи, органи прокурорського нагляду, засоби масової інформації, або, як їх часто називають, – «четверта влада».

Структура політичних інститутів громадянського суспільства визначається наявністю політичних партій та громадсько-політичних рухів, усіляких творчих об'єднань, професійних та молодіжних організацій, різних політизованих об'єднань та організацій, рівнем політичної культури та політичної свідомості суб'єктів політичного життя суспільства.

Змістовна складова політичних інститутів суспільства включає діяльність держави зі всіма її управлінськими структурами та установами, функціонування виборчої системи, діяльність політичних партій та рухів, рівень громадсько-політичної думки, роботу засобів масової інформації, діяльність груп тиску, значення і роль політичних еліт і політичних лідерів. Докладно ці проблеми будуть розглядатися в окремих розділах цього посібника.

Політичні інститути суспільства, які об'єднують громадян за їх політичними поглядами та інтересами, повинні володіти одностійкістю і рішучістю, що є свідченням їх політичної волі. Керівні органи політичних інститутів виробляють варіанти рішення конкретних політичних проблем, висувають безпосередні політичні завдання, намічають перспективні цілі та визначають засоби їх досягнення, залучають власних прибічників та можливих союзників і керують їх політичними діями.

Успіх кожної суспільно-політичної організації залежить від її політичної сили, якою є спільні дії усіх членів заради досягнення загальної політичної цілі. Головними показниками політичної сили є – 1) кількісний склад одностійців; 2) організованість або здатність діяти злагоджено і чітко в часі та просторі; 3) маневреність, або здатність добиватися переваги у вирішальному місці і у вирішальний момент; 4) стійкість або здатність діяти послідовно у мінливих умовах, зберігати вірність ідеям, утримувати власні позиції.

Вплив громадсько-політичних інститутів на рішення важливих політичних проблем є свідченням здатності добиватися реалізації власних ідей і задоволення власних політичних інтересів. Досягнення однією політичною силою переваги над іншими надає їй великих привілеїв у здійсненні власних варіантів рішення політичних проблем та досягнення власних цілей. Але добре відомо, що вирішення актуальних політичних проблем та задоволення політичних інтересів здатна тільки політична влада. Влада – це головний інструмент політики, заради володіння яким або суттєвого впливу на нього змагаються усі громадсько-політичні сили або політичні інститути.

2. Держава як інститут політичної системи. Владні інститути держави

Держава є найважливіший, головний центр політичної системи, оскільки динаміка загальних приватних інтересів громадян формує специфічні відносини. Щоб зберегти цю динаміку, потрібен спеціальний механізм підтримки, який би зміцнював ці відносини і не дозволяв розвалу суспільства. Такою силою, що цементує суспільство, розділене на класи, верстви, прошарки, етнічні і культурні групи, і є держава. Тільки вона володіє владою і має верховенство щодо всіх інших громадсько-політичних організацій. Держава концентрує в своїх руках владу і необхідні соціально-економічні та політичні ресурси, що дозволяє їй ефективно впливати на всі складові життя суспільства. Таким чином, держава – це суверенна, політико-територіальна організація влади певної частини населення в соціально неоднорідному суспільстві, яка має спеціальний апарат управління і примусу, а також здійснює управління загальносуспільними справами.

Виникнення держави пов'язане з розпадом родоплемінного ладу та утворенням суспільства як сукупності людей, об'єднаних спільними інтересами. Функції управління таким суспільством, які раніше виконували вожді племен, дедалі більше зосереджувалися у спеціальному державному апараті. Цей тривалий, складний і багатогранний процес перетворення публічної влади на владу політичну був опосередкований багатьма економічними і політичними факторами – суспільним поділом праці, виникненням приватної власності, соціальною диференціацією членів суспільства та утворенням класів, боротьбою за владу, історичними особливостями кожної епохи тощо. Ці фактори лежать в основі типологізації держави: рабовласницькі, феодалські, капіталістичні, соціалістичні, а також їх різновиди.

Світова політична наука має велику кількість трактатів, досліджень, концепцій та поглядів, присвячених феномену держави і державному управлінню, яка обіймає усю багатотисячну історію людської цивілізації. Але політичні учення минулого не сформували єдиної концепції походження держави. В багатьох теоріях минулого, як правило, ототожнюються поняття держави, влади та політики. Тому фактично до кінця XIX століття поняття держави і політики не розрізнялися. Таким чином, розуміння держави реально являє собою одне з найскладніших завдань політичної науки. Актуальність з'ясування цього питання полягає в тому, що процес утворення держав іще не закінчився, він триває і в наші дні, особливо в перехідних політичних системах, до яких належить сучасна Україна.

У світовій політичній думці, хоча і немає однозначних концепцій походження держави, загальноновизнаним є положення про те, що держава не існувала вічно, а породжена історичним розвитком. Платон (427 – 347 до н.е.) у трактаті «Держава», на основі аналізу античного досвіду, пов'язував походження держави з розвитком суспільного поділу праці та виникненням різних груп населення: філософів-правителів, воїнів та ремісників і хліборобів. Учень Платона Аристотель (384 – 322 до н.е.) вважав, що держава є уособлення розуму, справедливості, краси і спільного блага. Великий римський мислитель і політичний діяч Цицерон (106 – 43 до н.е.) створив учення про державу як публічно-правову спільність і фортецю законності (твори «Про державу», «Про закони»). Давньокитайський мислитель Конфуцій (551 – 479 до н.е.) порівнював державу з великою родиною, в якій імператор – суворий, але справедливий батько, а піддані – слухняні діти. Всі негаразди в суспільному житті Конфуцій пояснював недосконалістю суспільної моралі, тому головною метою державної політики вважав виховання досконалої моралі.

В епоху Середньовіччя, коли язичництво поступово програто релігійну першість християнству, а останнє набуло статусу державної релігії (IV століття нової ери), католицькі мислителі (Аврелій Августин, Фома Аквінський та інші) пов'язували походження держави з утіленням божественної волі, віддаючи пріоритет духовній владі над світською, розглядаючи хрестові походи та інші релігійні війни як вираз цієї волі. Наслідком жорсткої внутрішньодержавної політики Ватикану стала криза християнства, яка завершилася розколом цієї релігії на католицьку і православну, створення самостійної англіканської церкви, виникнення і поширення релігійної Реформації в більшості європейських країн і створення численних протестантських конфесій: лютеранства, кальвінізму та інші.

Видатний мислитель і державний діяч епохи Відродження італієць Нікколо Макіавеллі (1469 – 1527) в своїх творах відстоював ідею міцної державної влади без будь-якого впливу з боку релігії. Він писав, що всі фундаментальні положення про державу та її структури повинні базуватися на конкретних ситуаціях. Правителям він радив постійно піклуватися про зміцнення держави й заради цього вважав допустимими будь-які засоби: зраду, брехню, терор, жорстокість і таке інше. Пізніше концепція політики твердої державної влади дістала в політичній науці термін «макіавеллізм», який вживають для позначення державної політики, несумісної з нормами моралі.

Подальший науковий розвиток проблем держави і державного управління припадає на нові та новітні часи людської цивілізації.

Англійський політичний філософ Томас Гоббс (1588 – 1679) розцінював державу як засіб проти хаосу та безладдя, але він її уподібнював до міфічного біблійного чудовиська Левіафана. Він був одним із перших мислителів, які досліджували державу раціональним методом, вільним від будь-яких теологічних прикрас.

Другий англійський філософ Джон Локк (1632 – 1704) – творець ідеології лібералізму, в роботі «Два трактати про управління державою» обґрунтовував ідею відокремлення держави від влади, яка передбачала два види згоди: суспільний договір, який встановлює держава, і урядовий договір, який ініціює влада. Порушення владою урядового договору дає громадянам право на революцію, яка встановлює нову владу, але не знищує держави. Локк також вперше в політичній думці висунув ідею поділу державної влади на законодавчу та виконавчу, а також її змінюваності. Ідеї Джона Локка мали неабиякий вплив на французьких матеріалістів XVIII століття і представників утопічного соціалізму початку XIX ст.

Проблема суспільного договору у формуванні держави була докладно розкрита в концепції Жан-Жака Руссо (1712 – 1778). Він трактував державу як об'єднання усіх груп людей, яке має вирішувати благородне завдання: держава повинна знайти таку форму співжиття людей, яка спільними зусиллями захищає особистість та її власність, створює асоціацію, в якій кожний вільний так само, як і в недержавному об'єднанні. Французький філософ Шарль Монтеск'є (1689 – 1755) у праці «Про дух законів», аналізуючи різні форми держави, стверджував, що законодавство країни залежить від форми правління. Засобом забезпечення законності він вважав принцип поділу влади не тільки на законодавчу і виконавчу (за Д.Локком), але й на судову, яка повинна бути незалежною від інших владних гілок.

Видатний німецький філософ Георг Гегель (1770 – 1831) вважав зразком ідеальної держави конституційну монархію, наділену міцною бюрократичною виконавчою владою. Він був упевнений, що правова структура держави перебуває в процесі змін, викликаних пристосуванням теоретичних передумов до традиційних, а політичне життя кожної епохи формується і визначається домінуючими духовними і матеріальними силами цієї епохи, всією її культурою та цивілізацією.

У середині XIX ст. утвердилося філософське, економічне й соціально-політичне вчення Карла Маркса (1818 – 1883) і Фрідріха Енгельса (1820 – 1895). Марксизм розглядає державу як орган класового панування у всі епохи людської цивілізації: рабовласництва, феодалізму та капіталізму.

З огляду на складність поняття й неоднозначність вживання терміна «держава», варто звернути увагу і визначити основні підходи до його розуміння. По-перше, є тлумачення держави як організації великої людської спільноти. В іншому варіанті держава розглядається як система зв'язків і взаємовідносин різних форм і структур влади в суспільстві. Існує і розуміння держави як сукупності юридичних норм і правил, що регулюються органами державної влади. Але у будь-якому з названих підходів держава постає як суспільне, залежне від людей утворення, своєрідний соціальний феномен із тільки йому властивими ознаками.

Ознаками держави є: 1/ наявність особливої системи органів та установ, що здійснюють функції державної влади; 2/ політична організація громадянського суспільства; 3/ наявність права як певної системи норм, встановлених або санкціонованих державою; 4/ наявність громадянства і певної території, на яку поширюється юрисдикція певної держави; 5/ головний інструмент реалізації політичної влади; 6/ наявність бюджетно-фінансової системи, збройних сил, державної символіки; 7/ поряд з родиною, мовою, культурою тощо є фундаментальний інститут, що становить інфраструктуру життєдіяльності людини як суспільної істоти.

Властивості, типологія, функції та структура держави – важливі складові цього суспільно-політичного феномену. Але незалежно від державного різновиду є характерні прикмети, що відрізняють державу від суспільства та його політичних організацій: наявність особливого апарату управління; суверенітет держави, тобто її незалежність і самостійність у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики; виключне право на прийняття законів та інших нормативних актів, обов'язкових для всього суспільства або його частини; наявність апарату примусу; виключне право держави визначати грошову систему, встановлювати і стягувати податки та інші примусові збори з населення для суспільних потреб і утримання апарату управління тощо.

Будучи значним політичним інститутом, держава має усередині значну кількість власних владних інститутів, які виконують різноманітні внутрішні та зовнішні державні функції. До цих інститутів належать установи системи законодавчих органів влади, виконавчо-розпорядчі органи та судові органи. Ці державні інститути здійснюють і забезпечують соціально-економічне регулювання, фінансово-податкову службу, охорону правопорядку та безпеку, збереження і розвиток духовних цінностей, дипломатичну діяльність та обороноспроможність країни.

3. Інститути громадянського суспільства

Сучасна політична наука накопичила великий дослідницький пласт щодо визначення поняття, характеру та ознак громадянського суспільства. На практиці опрацювання форми, змісту та процесу, що супроводжує формування та розвиток громадянського суспільства, виявилось надзвичайно плідним. Світова політологія створила тут чималий теоретичний наробок. Вагомий внесок в наукову розробку проблем громадянського суспільства зробили українські вчені, зусиллями яких цей феномен посів певне місце в Конституції держави, став предметом вивчення широких наукових кіл та практиків політичного життя.

Політична наука в сучасній Україні визначає громадянське суспільство як сукупність громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних властивостей, яка спільно з державою утворює розвинені правові відносини; сукупність рівноправних громадян, яка не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Громадянське суспільство є базисом держави, ініціює в ній необхідні зміни. Держава, в свою чергу, захищає принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які формують громадянське суспільство. Але якщо державі властиві різні режими правління (демократичний, авторитарний, тоталітарний), то громадянське суспільство існує виключно за умов демократії. Високий рівень розвитку громадянського суспільства забезпечує демократичні процеси в державі. Нерозвиненість інститутів громадянського суспільства є однією з умов існування тоталітарного й авторитарного режимів. Суттєвою ознакою громадянського суспільства є забезпечення законних прав людини. Особа має гарантію вільного вибору тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, можливість вільно висловлювати і відстоювати свої погляди та інтереси. Становлення громадянського суспільства є невіддільним процесом удосконалення громадянина, суспільства, влади, політики, права, який охоплює всі без винятку сфери життєдіяльності. Таким чином, цілком природно, що сучасна політична наука тісно пов'язує проблеми громадянського суспільства з проблемами існування та розвитком правової держави, в якій неможливе порушення Конституції та інших державних законодавчих актів.

Сучасні концепції громадянського суспільства своїм корінням сягають у глибину минулих цивілізаційних епох. Історично ідея громадянського суспільства виникла в Давній Греції та античному Римі,

коли склалося уявлення про громадянство і громадянина і виникло поняття суспільства як сукупності громадян. Від часів Платона й Цицерона поняття «громадянин» пов'язане з поняттям прав та обов'язків, а поняття «громадянське суспільство» тісно пов'язане з поняттям закону. Для Аристотеля громадянське суспільство й держава взаємозамінні поняття. Платон і Аристотель виходили з того, що суспільне життя без держави, без встановлюваного й підтримуваного нею порядку призведе до безладдя й не обіцяє нічого доброго громадянам.

В епоху Середньовіччя емпіричним базисом утворення поняття громадянського суспільства були міські західноєвропейські общини, які впродовж століть протистояли утискам феодальної держави. Середньовічні міста з їхнім самоврядуванням, вільними працівниками, етнічним і релігійним розмаїттям і терпимістю були викликом феодальному політичному деспотизму. Міста феодальної Європи, що здобули Магдебурзьке право, не були державами в державах. Їхній справжній статус був іншим – вони були острівцями громадянського суспільства в межах феодальних країн.

Однак лише з середини XVII століття починається період формування наукових концепцій громадянського суспільства на принципово новій основі. Політичні революції XVII – XX століть були не тільки локомотивами створення і розвитку інститутів громадянського суспільства, а й змінювали характер взаємовідносин між ними і державою. Цей шлях проходив від природного стану первісних, неприборканих пристрастей, загальної ворожнечі і страху смерті до упорядкованого культурного суспільства, громадяни якого дисципліновані владою держави, що встановлює в країні мир і порядок. Докорінно змінюється й людина, що стає громадянином не за ознакою підданства, а тому, що стає розвинутою, цілісною і активною особистістю. Разом з нею перетворюється і суспільство.

Провідні положення наукових концепцій громадянського суспільства було сформульовано такими видатними мислителями, як Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, І.Кант, Г.Гегель, Ш.де Токвіль, К.Маркс та інш. Узагальнення наукових теорій минулого, а також наукові дослідження проблем громадянського суспільства сучасними науковцями дають підстави визначити комплексне поняття цього суспільно-політичного феномену. Таким чином, цілком правомірно визначити громадянське суспільство як систему забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер, їх відтворення й передання цінностей від покоління до покоління. Інте-

реси і потреби громадян виражаються через інститути громадянського суспільства, про які докладніше піде мова в подальшому викладі.

Сучасна політологія розглядає громадянське суспільство як складну та багаторівневу систему невіддільних зв'язків і структур. Воно включає в себе усю сукупність міжособистісних відношень, які розвиваються поза межі і без втручання держави. Крім того, до громадянського суспільства належить розгалужена система незалежних від держави громадських інститутів, які реалізують повсякденні індивідуальні та колективні потреби громадян. Оскільки повсякденні інтереси громадян нерівнозначні, остільки і сфери громадянського суспільства мають певну супідрядність, яку умовно можна розподілити на три рівні відношень: виробничі, соціокультурні та політико-культурні.

Виробничі відносини забезпечують базові потреби людини в його життєдіяльності (харчування, одяг, житло і т. інш.) і становлять перший рівень міжособистісних взаємозв'язків. Ці потреби реалізуються через такі суспільні інститути, як приватні підприємства, акціонерні товариства, споживацькі та інші асоціації, профспілки.

Другий рівень міжособистісних взаємозв'язків реалізує комплекс соціокультурних відносин, який обіймає сімейні, релігійні, етнічні та інші взаємодії, пов'язані з потребами у продовженні роду, здоров'я, інформації, спілкуванні та інш. Інститутами другого рівня взаємозв'язків є сім'я, засоби масової інформації, церков, творчі спілки, кулуарні засоби, оздоровчі і спортивні клуби, молодіжні та інші об'єднання.

До третього рівня – політико-культурних відносин – належать потреби у політичній участі та громадянської активності. Інститутами цього рівня взаємозв'язків є політичні партії та партійні блоки, суспільно-політичні клуби, об'єднання та рухи, групи тиску на владні структури, різні лобістські угруповання.

Створення і діяльність інститутів громадянського суспільства навірядки залежить від правового стану в державі. Сучасне суспільствознавство має чітку схему і уявлення про принципи правової держави та принципи правового статусу громадянина.

Принципами правової держави є: розподіл влади; наявність громадянського суспільства; панування закону у всіх сферах суспільного життя та його верховенство в політиці держави; взаємна правова відповідальність держави і громадянина; ефективні форми громадянського контролю та нагляду за здійсненням законів і владних указів; належна правова культура громадян і державних службовців.

Принципами правового статусу громадянина є: конституційні права і свободи людини; рівність громадян перед законом і судом; гарантія прав і свобод людини; соціальна захищеність громадян та посадових осіб; недоторканність трудової приватної власності; верховенство громадянських прав над правами посадових осіб.

Багатовіковий досвід державно-правового розвитку багатьох країн свідчить, що на побудову держави, в якій би панувало право і дотримувалося верховенство закону, потрібні роки і десятиліття. Для цього необхідно: завершити передачу всієї влади виборним, представницьким органам, які формуються на альтернативній основі; встановити такий суспільний лад, при якому здійснювалося би в політиці, економіці та культурі реальне народовладдя на основі верховенства закону; сформувати належний рівень правової культури народу і на його основі активізувати участь громадян в державному та суспільному житті. Як свідчить світовий досвід, реалізація цих умов є складний процес і в кожному конкретному суспільстві він накладається на певні історичні реалії.

4. Особливості становлення політичних інститутів у сучасній Україні

Утворення в серпні 1991 року самостійної української держави спричинило формування інститутів політичного управління суспільством нового зразка, а також передумов створення інститутів громадянського суспільства. За формою управління Україна – республіка. Глава держави, згідно з Конституцією 1996 р. – Президент України, глава уряду – Прем'єр-міністр України, законодавча влада – однопалатний парламент – Верховна Рада України. Державний устрій України, закріплений Конституцією, не є сталою визначеною системою; тип і форма держави, її державний устрій мають перехідний характер і можуть змінюватися в ході розвитку державності, її сучасного економічного і політичного стану. Модель державного устрою потребує вдосконалення з урахуванням історичних, економічних і культурних особливостей, а також політичних реалій. Одним із засобів вдосконалення унітарного державного устрою має стати розробка концепції регіоналізації України в рамках унітарної держави, розмежування поняття територіального устрою, адміністративно-територіального устрою як його складової і державного устрою як ширшого поняття, що включає також інші аспекти державного будівництва, зокрема організацію вертикальної системи влади і місцевого

самоврядування, а також національно-державну організацію населення.

Українська держава як основний інститут політичної системи суспільства, а також владні політичні інститути пройшли певний еволюційний шлях становлення і розвитку в умовах державної незалежності. Цей процес триває до сьогодні.

Держава Україна вже в перші місяці свого існування затвердила власну символічну атрибутику: Державний гімн на музику М.Вербицького (15 січня 1992 р.); Державний прапор (28 січня 1992 р.) і Державний герб (19 лютого 1992 р.). 28 червня 1996 р. була прийнята Конституція України. За Конституцією Україна є суверенною, незалежною, унітарною, демократичною, соціальною, правовою, позаблоковою державою – республікою (стаття 5). Відповідно до Конституції державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Усе суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної, ідеологічної різноманітності. Конституція обумовлює статус інституту президентства, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, судових і прокурорських органів, визначає статус і роль місцевого самоврядування. Останнім часом, в умовах гострої внутрішньополітичної кризи, яка почалася в 2004 році і триває до сьогодні, є намагання окремих політичних сил змінити деякі ключові положення Конституції відповідно владних повноважень державних органів та міжнародного статусу країни.

Порушення Конституції та інших законодавчих актів в умовах внутрішньополітичної боротьби помітно знизили статус України як правової держави, послабили довіру до усіх владних інститутів з боку значної частини громадян і суспільства в цілому. Таким чином, можна зробити висновок, що поки ще українська держава як політичний інститут не виконує найважливішу свою функцію – інтеграцію суспільства і координацію діяльності різних політичних і соціальних сил.

У середині держави, основоположного інституту, є ряд владних політичних інститутів, які виконують специфічні управлінські функції в суспільстві. Ці установи приймають політичні рішення і втілюють їх у відповідні правові норми та практику державно-політичного і громадського життя. Сукупність таких інститутів, що здійснюють владу і управління суспільством, становить політичну систему країни. До владних інститутів держави належать: інститут президентства, інститути законодавчих органів у центрі і на місцях, центральні та місцеві

органи виконавчої влади, вищі та місцеві судові органи та органи прокурорського нагляду, засоби масової інформації або "четверта влада".

Інститут президентства, запроваджений в Україні у липні 1991 року, перебував у ембріональному стані до перших в історії країни всенародних президентських виборів 1 грудня 1991 року. Перемогу на виборах одержав голова Верховної Ради України, колишній керівник ідеологічної служби ЦК КПУ – Леонід Макарович Кравчук. За його президентства була побудована першооснова вертикалі виконавчої влади в новій державі. Президентські вибори 1994 та 1999 років двічі дали перемогу колишньому представнику радянського військово-промислового керівництва Леоніду Даниловичу Кучмі.

За його десятирічний президентський термін інститут президентства був закріплений положеннями нової Конституції України 1996 року та відповідними законодавчими актами про президентські структури – адміністрацію і раду безпеки. Внаслідок оцих та інших підзаконних актів і постанов влада президента одержала фактично напівмонархічні повноваження: повний персональний контроль над складом і діяльністю уряду, тотальний контроль над органами регіональної влади шляхом призначення голів адміністрації з широкими управлінськими правами. Президент мав одноосібне право призначати або звільняти з посади будь-якого посадовця уряду, крім Прем'єр-міністра, який за Конституцією затверджувався Верховною Радою. Але і за цієї ключової посади виконавчої гілки влади у Президента були основні важелі впливу. Тільки Президент мав право висувати кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра, а якщо парламент тричі не затверджував президентську кандидатуру, він мав конституційне право розпустити парламент і призначити нові парламентські вибори. Таким чином інститут президентства за часи Л.Кучми став провідною владною структурою авторитарного типу.

Президентські вибори 2004 року перетворилися в гостру внутрішньополітичну боротьбу елітарних кланів, які, маючи потужні фінансові та пропагандистські можливості, повели запекле змагання за головну державну посаду в Україні. Основними фігурантами боротьби за посаду Президента стали голова Уряду Віктор Янукович, представник Донеччини і фактично промислово розвинутих східних і південних регіонів країни, і колишній голова держбанку і Прем'єр-міністр Віктор Ющенко, підтримку якого висловлювала більшість виборців західних регіонів країни, міста Києва та деяких областей центральної України. Виборча кампанія проходила в умовах зас-

тосування сучасних, у тому числі брудних виборчих технологій, в обстановці гучних пропагандистських акцій та взаємних звинувачень у фальсифікації підрахунків голосування, в умовах активного втручання у виборчий процес деяких іноземних чинників, у тому числі з фінансування своїх симпатиків. Наслідком четвертої президентської виборчої кампанії в Україні став, з одного боку, фактичний розкол українського суспільства, який породив довготривалу внутрішньополітичну кризу, а з іншого боку, хиткий політичний компроміс між основними суперниками з проведення реформи політичної системи країни і перетворенню України з президентсько-парламентської в парламентсько-президентську республіку.

Верховна Рада у грудні 2004 року конституційною більшістю прийняла пакет рішень щодо змін деяких статей Основного закону держави, що поклало початок реформуванню політичної системи. Грудневі 2004 року парламентські рішення дозволили третій тур президентських виборів, перемогу в якому одержав Віктор Ющенко, але президентська влада втрачала тотальний контроль за урядом. За новим законом уряд формується на основі парламентської більшості, яка обирає і Прем'єр-міністра. За Президентом залишилося лише формальне закріплення своїм указом голови уряду, а також призначення на розгляд Верховної Ради трьох посадовців: міністрів закордонних справ і оборони та керівника служби безпеки. Таким чином, інститут президентства втрачав згідно з поновленою Конституцією персональну необмежену владу над урядом.

Гостроту внутрішньополітичного стану країни підтвердили результати парламентських виборів березня 2006 року, після яких так званий "помаранчевий блок" не спромігся сформувати власну парламентську більшість. Внутрішні чвари за розподіл міністерських посад породили кризу, внаслідок якої соціалісти на чолі зі своїм лідером О.Морозом вийшли з коаліції прибічників Ющенка і Тимошенко і приєдналися до опозиційних парламентських фракцій – Партії регіонів і комуністів. Таким чином, у Верховній Раді була створена ідеологічно пістрява більшість опозиційних Президентові політичних сил. Спікером парламенту було обрано Олександра Мороза, а головою Уряду знову став лідер регіоналів Віктор Янукович. Після поразки пропрезидентські сили ініціювали фактичний параліч роботи Парламенту та Кабінету Міністрів, сподіваючись на вагому перевагу в нових позачергових парламентських виборах, які відбулися у вересні 2007 року. Але ці сподівання не здійснилися.

За результатами позачергових парламентських виборів 2007 року лише п'ять блоків та партій подолали трьохвідсотковий бар'єр,

які розподілили між собою депутатські мандати. Серед них: Партія регіонів – 175 мандатів, блок Юлії Тимошенко – 155 мандатів; блок "Наша Україна – Народна самооборона" – 72 мандати, Комуністична партія – 27 мандатів, блок Володимира Литвина – 21 мандат. Таким чином, "помаранчева коаліція" одержала 227 депутатських місць і ця хитка перевага дозволила в перші кроки роботи Верховної Ради створити парламентську більшість, а після тривалих дебатів і чвар сформувати Уряд (грудень 2007 року) на чолі з Юлією Тимошенко. Спікером парламенту було обрано Арсенія Яценюка (НУНС).

Внутрішньополітична обстановка в країні почала погіршуватися, коли до протистояння правлячої коаліції та опозиції, що цілком природно, приєдналися протиріччя між коаліціантами, які з кожним місяцем все більше загострювалися. Українське суспільство зіткнулося з фактично непримиренною боротьбою між вчорашніми союзниками – Президентом і Прем'єр-міністром, що привело до фактичної ліквідації так званої "демократичної" коаліції. Вихід зі складу правлячих фракцій трьох депутатів і недостатня кількість голосів у опозиції зробили фактично непрацездатним український парламент, а з ним законодавчий інститут влади. Наслідком політичної нестабільності і кризи всіх гілок влади стали соціально-економічні негаразди в країні. 2008 рік в Україні фактично опинився без державного бюджету, без позитивних показників в економіці, з суттєвим зростанням інфляції і шаленим зростанням цін на важливіші споживчі товари, що різко погіршило соціальний стан абсолютної більшості населення. Рівень авторитету та довіри владним інститутам став постійно знижуватися, а політична демагогія усіх представників владних структур значно загострювала внутрішньо-соціальну ситуацію в суспільстві.

В умовах внутрішньополітичної кризи в країні політичні інститути виявилися нездатними вирішувати повсякденні суспільні проблеми демократичним шляхом, що викликало інші форми та методи правління, притаманні авторитаризму і тоталітаризму. Тенденції для подібних побоювань такі: 1/ правовий нігілізм більшості управлінської бюрократії; 2/ численні порушення законів держави, в тому числі Конституції; 3/ клановий спосіб управління державою, в якому пріоритет належить олігархічним структурам; 4/ зовнішньополітичний тиск окремих могутніх держав і таке інше. Україна опинилася влітку 2008 року на порозі наступних позачергових парламентських виборів, а може, й президентських, нової відставки уряду і соціально-економічного безладдя. Але після тривалої внутрішньополі-

тичної боротьби, часткових кулуарних компромісів були призначені чергові президентські вибори на січень 2010 р., а внутрішньо-парламентські маневри не дозволили чинному Президентові згідно з конституційними нормами достроково розпустити Верховну Раду і призначити нові позачергові парламентські вибори.

Президентські вибори 2010 р. відрізнялися особливою гостротою в українському суспільстві, причиною якої була жорстока соціально-економічна криза, яка уразила майже всі ланки виробництва та економіки, а також внутрішньополітична криза – наслідок бездарного управління "помаранчевої" коаліції. В першому турі брали участь 18 кандидатів, перемогу в якому одержали лідер опозиції В.Янукович і голова уряду Ю.Тимошенко. Чинний Президент В.Ющенко опинився лише на п'ятій позиції. У другому турі переміг Віктор Янукович, який і став четвертим Президентом України.

Короткі висновки

1. Політичні інститути суспільства – виразники значущих інтересів народу, окремих соціальних верств населення, політичних структур та організацій для вирішення важливих соціально-економічних, духовних та загальнополітичних проблем і потреб громадян країни.

2. Держава виступає найбільш важливим інститутом політичної системи, який забезпечує створення і нормальне функціонування нормативно-правової системи, структур законодавчої, виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування.

3. В країнах з істинно демократичними принципами державного управління, в яких панує закон і справедливість, є розвинута мережа діючих інститутів громадянського суспільства, які не залежать від влади і самостійно вирішують важливі проблеми з нею шляхом узгодження і впливу, спираючись на правові засади і громадську думку.

4. Україна в умовах державної незалежності зробила певний крок для утворення і діяльності політичних інститутів як на загальнодержавному рівні, так і на громадсько-політичному рівні, але корпоративна клановість та низький рівень політичної культури правлячої еліти, в тому числі і більшості провідних політичних лідерів, які, як виявилось, нездатні об'єднати націю на загальнодемократичних цінностях, загальмували процес реформування політичної системи країни у демократичному напрямі і привели суспільство до гострої внутрішньополітичної кризи.

Контрольні запитання та завдання

1. Що віддзеркалює поняття "політичний інститут?"
2. Чому держава є найбільш важливим політичним інститутом?
3. Кому повинна служити держава: самій собі, політичному угрупованню або всьому суспільству? Аргументуйте свою відповідь.
4. В чому суттєві відмінності держави від інших політичних інститутів: політичних партій, рухів і таке інше?
5. Яка за типом, на Ваш погляд, держава існує в сучасній Україні – правова, соціальна або поліцейська?
6. В якому стані сьогодні в Україні перебувають інститути громадянського суспільства?
7. Чим можна пояснити перевагу владних політичних інститутів у сучасній Україні над соціально-політичними інститутами?

Література

1. Кармазіна М. Президентство: український варіант. – Київ, 2007. – 268 с.
2. Мухаєв Р.Т. Политология. Учебник для ВУЗов. – М., 1998. – С.197 – 213.
3. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії. Монографія (за ред. проф. Кудряченка А.І.). – Київ, 2007. – С.147 – 248.
4. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. (Керівник авторського колективу проф. Рудич Ф.М.). – Київ.: Либідь., 2008. – 440 с.
5. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Випуск 10. – К., 2007. – С.197 – 417.
6. Шкляр Л. Інститути політичні // Політологічний словник. – Київ, 2005. – С.335.

II.

Політичний процес як механізм дії політичної системи суспільства

Політична система суспільства є відбиттям цілісності політики, характером взаємодії її елементів, які дозволяють їй виживати, досягати стабільності та самозбереження. А політичний процес відображає мінливість політики, розкриває взаємодію політичних інститутів та суб'єктів, які виконують певні функції і ролі в житті суспільства. Термін “процес” походить від латинського “processus”, що означає рух вперед, просування. Політичний процес – це сукупність видів діяльності суб'єктів політики, що включені в динаміку практично-політичних відносин, охоплюють всі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичних цілей.

1. Політичний процес: зміст, структура та типологія

Політичний процес – є універсальною категорією, яка найбільш широко використовується в політичній науці та масовій свідомості. Однак активне використання цієї категорії не зберегло за нею суворо визначеного змісту, тому вона трактується досить повільно. Потреба більш чітко зафіксувати зміст і кордони політичного процесу, виявити його пояснювальні (евристичні) можливості зумовлена не тільки суто науковими, але й практичними інтересами, і передусім необхідністю аналізу реальних політичних змін і перетворювань у сучасному суспільстві.

Політичний процес є одним із суспільних процесів і відрізняється від правового, економічного, духовного, ідеологічного та інших процесів своїми якісними характеристиками. Таким чином, в сучасних наукових концепціях політичний процес часто ототожнюється з поняттям “політика” або пов'язується зі специфікою політичної сфери та діяльністю владних структур. Такий підхід не дозволяє повністю виявити зміст політичного процесу. Тому сучасна політична наука у визначенні поняття політичного процесу досліджує динаміку політичного життя суспільства та змін у ньому. Отже, відповідно до концепції динамічного аспекту політики та змін її звичайного стану виявляється, що політичний процес охоплює не

лише політику, а є сукупністю політичних інститутів, технологій, права, культури і т. інше.

Змістом політичного процесу є визначення конкретної політичної діяльності з кінцевим результатом: формування будь-якої політичної партії; проведення виборів; проведення референдумів і т. інше. Політичний процес відображає реальну взаємодію суб'єктів політики, яка здійснюється не відповідно до намірів правлячої еліти та політичних лідерів або програм партій, а в результаті дії багатьох різнорідних внутрішніх і зовнішніх факторів. Він показує, як пересічні громадяни, соціальні групи, інститути влади з усіма своїми стереотипами, цілями, упередженнями взаємодіють одне з одним і з державою, реалізуючи свої специфічні соціальні ролі та функції. Сама сукупність дій усіх суб'єктів політики щодо реалізації власних специфічних функцій у сфері влади в кінцевому підсумку забезпечує розвиток або занепад політичної системи. Фактично політичний процес забезпечує діалог усіх суб'єктів політичного життя з владою, створює можливість суб'єктам та носіям влади розмовляти спільною мовою, пропонувати політичним подіям схожий зміст. Значущість політичного процесу зумовлює його орієнтаційні можливості, здатність висловлювати політику певним чином. В основі цього погляду, безумовно, враховується тип політичної культури, який пропонує суб'єктам і носіям влади абсолютно конкретні цінності, стандарти і норми політичної діяльності, віддаючи перевагу одним і негативно ставлячись до інших. Крайніми опозиціями у ставленні до політичних процесів є консерватизм і радикалізм.

За значущістю для суспільства тих або інших форм регулювання політичних відносин політичні процеси поділяються на базові і периферійні. Базові політичні процеси характеризують способи включення широких соціальних верств населення у відносини з державою, форми перетворення інтересів та вимог населення в управлінські рішення, типові прийоми формування політичної еліти, підготовки й висування політичних лідерів і т. інше. У цьому розумінні базові політичні процеси можна розглядати як процес участі і структур державного управління і прийняття рішень, законодавчих актів та інше. Периферійні політичні процеси відбивають динаміку формування окремих політичних асоціацій (політичних партій та рухів, груп тиску і т. інше), розвиток місцевого самоврядування, а також інші зв'язки та відносини у політичній системі суспільства, які, проте, не справляють впливу на домінуючі форми і способи реалізації влади. Зі зміною форм, методів і функцій, які використовуються інститутами

державного управління, змінюються й самі базові і периферійні політичні процеси.

Сучасна політична наука розглядає три режими проходження політичного процесу.

– Перший – це режим функціонування, який не виводить політичну систему за рамки взаємовідносин громадян та інститутів державного управління, що склалася на даний час. У цьому режимі політичний процес відображає просте відтворення владними структурами рутинних, щоразу повторюваних відносин між елітою та електоратом, між провідними політичними партіями, між центром і органами місцевого самоврядування.

– Другий режим проходження політичного процесу – це режим розвитку, який означає, що структури й механізми влади виводять політику держави на рівень, який дозволяє адекватно відповідати на нові соціальні вимоги населення та виклики часу. Такий характер політичних змін означає, що інститути державної влади, правлячі кола розуміють цілі, знаходять методи управління, відповідні змінам, які відбуваються в соціальній структурі суспільства, а також зміни у співвідношеннях політичних сил всередині країни і на міжнародній арені.

– Третій режим проходження політичного процесу – це режим занепаду, розпаду політичної цілісності, коли відцентрові сили й тенденції піднімаються над інтеграційними і приводять до розвалу певного режиму правління. Внаслідок цього розвитку подій рішення, які приймаються правлячою елітою, втрачають здатність управляти суспільством і регулювати соціальні відносини, а сам політичний режим втрачає стабільність і легітимність.

Зміст політичного процесу формується на основі серйозних або глобальних подій, які виникають і розвиваються в суспільстві, наслідком чого є суттєві зміни всередині політичної системи або її радикальна зміна. Таким чином, можна визначити змістовні елементи політичного процесу, які пов'язані з конкретною внутрішньополітичною ситуацією, котра відбувається в конкретній державі і в конкретний час. Серед цих елементів: гостра політична криза; повстання, бунти, заколоти, путчі; революції; політичні, соціально-економічні та інші реформи; політичні кампанії; реакція на прийняття усіляких політичних рішень; прямі владні заходи та дії в політиці; наявність або відсутність політичного плюралізму в суспільстві; політичні конфлікти в суспільстві на основі соціально-економічних, духовних, міжнародних, міжконфесійних та інших причин.

Безумовно, результати політичного процесу залежать від сукупності об'єктивних чинників (наявність ресурсів; сприятливих або несприятливих умов; зовнішнього оточення; втручання неочікуваних, випадкових факторів і т. інше), а також суб'єктивних чинників (обраних засобів, способів і методів управління; рівень професіоналізму та компетентності виконавців та відносини між ними і т. інше). Зрозуміло, що більша частина об'єктивних і суб'єктивних складових може і повинна бути врахована в проекті політичного процесу. Підвищена динаміка економічного, соціального, культурного життя сучасного суспільства вимагає все більшої організованості, чесності, відповідальності і завершеності політичного процесу, продуманої концепції, ретельного відбору і узгодження елементів та чіткого виконання концептуальних положень і програмних вимог.

Структура політичного процесу складається з елементів організаційно-політичних заходів, які охоплюють конкретні дії, що забезпечують функціонування політичної системи.

Важливим елементом структури політичного процесу є формування цілей і завдань політичних структур та організацій, які активно впливають і діють в політичному житті суспільства. Сам характер політичної діяльності залежить від типу політичного режиму, який установився в цьому суспільстві. В тоталітарному режимі правління існують жорсткі форми і методи управлінської діяльності. Для авторитарного режиму притаманні відповідні характеристики правління. Демократичний режим застосовує власні форми і способи організації суспільно-політичного життя. Але політична діяльність, незалежно від типу політичного режиму, має власні складові: політичне керівництво державною і суспільством; політичне функціонування державних і суспільно-громадських інститутів; участь громадян у політичному житті суспільства; політичний маркетинг (форма організації і управління політичною бізнесом і використання політичної арени).

Другим важливим елементом структури політичного процесу є конституювання й організація політичних інститутів, про що докладно висловлено в першому розділі цього підручника.

У структуру політичного процесу також входить процедура прийняття і виконання управлінських рішень. Політичне рішення – це акт, здійснюваний суб'єктами політики, спрямований на втілення в життя політичних цілей і завдань, здійснення для цього відповідних заходів на основі аналізу інформації, вибору варіантності дій, урахування політичного часу і реальних політичних сил. Як і вся політика, винесення політичних рішень має орієнтуватися на два рівні

оцінок і прогнозів: перший – це рівень громадської думки; другий – це оцінка експертів, спеціалістів. Зміст політичних рішень схематично виглядає таким чином: преамбула; вступ; конструктивна частина, яка містить аналіз стану справ та їх політичну оцінку, а також визначення тенденцій і перспектив розвитку; резолюційна частина, яка формулює напрями дій, визначає об'єднання організаційних і соціальних зусиль, визначає заходи політичного впливу і методи їх реалізації. Успіх політичних рішень залежить від умов забезпечення, які повинні формуватися на принципах об'єктивності та реалістичності. Політичні рішення бувають загальнонаціональними, регіональними, політичних партій та рухів і т. інше.

Політична діяльність та процес прийняття рішень у суспільстві мають досить складну структуру. Кожний елемент цієї структури і зв'язки між ними потребують детального і глибокого вивчення, що допомагає не тільки зрозуміти зміст і тенденції політичного процесу, а й свідомо регулювати дію його окремих елементів і систему їх взаємовідносин.

До структури політичного процесу належать: контроль за функціонуванням політичних інститутів і організацій і політична підтримка цих суб'єктів внутрішньополітичного життя суспільства. Самі ж – контроль і підтримка – мають власні специфічні форми і методи дій, котрі будуються на економічних, соціальних, інформаційних, духовних, ідеологічних та інших засадах і принципах.

Сучасна політична наука має декілька систем типологізації політичного процесу.

Певної популярності набула концепція американського політолога Л.Пая, створена в межах порівняльної політології. Автор цієї концепції зрівнює політичний розвиток західних і незахідних країн, пов'язуючи їх принципові відмінності з культурним “кодом”, який, як він вважає, визначає практичні орієнтації і поведінку населення цих країн. Ці відмінності, на думку вченого, зумовлені цивілізаційними особливостями західного і незахідного світу. Він зробив спробу створити класичний “ідеальний тип” політичного процесу на Заході і своєрідний унікальний тип політичного процесу незахідних суспільств. В основі цієї концепції – протиставлення “Заходу” і “не-Заходу”, розрізнення культур, що дозволяє зрозуміти, чому ідеї демократії розвивалися в межах “історичного Заходу” і були чужими “незахідному світу”. Таким чином, Л.Пай розподіляє політичні процеси західного і незахідного типу.

Однак культура західного світу не є однорідною, вона складається із субкультур, які віддзеркалюють цивілізаційну та історичну

специфіку кожної конкретної країни. Власне, ця специфіка зумовила різноманіття форм політичної демократії, які укріпилися в західних суспільствах. Існує тип демократії англосакських країн, які відрізняються певною культурною однорідністю, хоча в останні десятиріччя величезний емігрантський потік в ці країни мешканців “незахідного світу” суттєво змінює класичну форму західного політичного процесу.

У сучасному західному світі більшість країн складаються із різних етнічних, релігійних та культурних спільнот. Ось чому розподіл політичного процесу на західний і незахідний типи втрачає усякий сенс при аналізі суспільства, які характеризуються плюралізмом мов, етносів та релігій.

Інша система класифікації типів політичних процесів відповідає двом типам політичної культури: демократичній та технократичній або елітарній. Ці дві політико-культурні орієнтації зумовлюють дві інтерпретації політичних процесів – як горизонтально і вертикально організованих.

Горизонтально організований політичний процес являє собою взаємодію раціонально діючих суб'єктів, що мають здатність до ціннісних відносин у світі. Такий політичний процес будується на визнанні формальної рівності та відносної автономії його головних учасників, які співпрацюють або суперничають один з одним за загальними правилами політичної гри. Вони прихильні однаковим моральним потребам і юридичним нормам. Логіка їх діяльності задається системою цінностей, в якій домінують цінності свободи, права, консенсусу. Раціональний суб'єкт виступає політичною владою, урядом та групами тиску, межа між якими вельми прозора. Ідеальним типом горизонтального політичного процесу є «круглий стіл», багатобічні консультації учасників, в ході яких приймаються важливі політичні рішення.

Вертикально організований політичний процес – це стихійне виявлення інтересів, потреб, образу мислення ірраціональних мас, якому протистоїть державна влада, система цінностей, політична наука. Тоді суть взаємовідносин держави і підданих зводиться до визначення правил поведінки управителів і підлеглих. За вертикально організованого політичного процесу піддані визнають авторитет влади, а правителі гарантують їм певну ступінь свободи суспільства. Найбільш важливим у діалозі “влада – суспільство” є відповідальність, повага до законів, раціональність і управління. Найбільш адекватною формою вертикального політичного процесу є експертна рада політиків, вчених-суспільствознавців, підприємців і таке інше.

Специфічною формою або фазою політичного процесу є політичний конфлікт, який характеризує поведінку та свідомість його учасників.

Політичні конфлікти – це зіткнення несумісних, часом протилежних інтересів, дій, поглядів окремих людей, політичних партій та громадських організацій і блоків. Політична практика не тільки визначила причини виникнення політичних конфліктів, але й окреслила умови їх розв'язання. До цих умов належать: викриття конфлікту; його аналіз; активні, послідовні та цілеспрямовані дії з нейтралізації або ліквідації джерела конфлікту. Конфлікт вважається вичерпаним, якщо: 1) усунена головна причина – соціальне протиріччя, що привела до конфлікту; 2) раніше ворогуючі сторони на основі довіри схиляються до співробітництва; 3) сторони стабільно дотримуються норм і угод, що були досягнуті. Ефективне вирішення політичних конфліктів можливе на основі взаємних поступок через переговори. Нерозв'язаний конфлікт веде до кризи.

Суспільно-політична криза – це різкий, крутий перелом у розвитку політичного процесу, різкий перехід політичної ситуації з одного якісного стану в інший. Нерідко така криза веде до нового ступеня суспільного розвитку або до катастрофічної ситуації, яка має свою логіку – крах усього, що прогнило. Розрізняються декілька політичних криз: конституційна, парламентська, урядова, внутріпартійна, загальнонаціональна і зовнішньополітична. Вихід із політичної кризи різний. Він залежить від ступеня розвитку демократії в суспільстві, від бажання й готовності сторін піти на взаємні поступки з урахуванням їхніх меж і характеру можливих компенсацій за них. Вихід із політичної кризи передбачає усвідомлення причин, що породили кризу, формування уряду, який користувався б довірою народу, консолідацію мас навколо програми виходу зі складного становища. За політичної кризи можлива ситуація, яка вимагає відновлення стабільності в суспільстві, відвернення екстремістських дій, грубих порушень правопорядку й законності. За таких умов можливим є запровадження надзвичайного стану згідно з чинним законодавством.

У сучасному політичному процесі під час вирішення складних проблем часто використовуються можливості політичного консенсусу. Консенсус – це досягнення загальної згоди з врахуванням інтересів усіх конфліктуючих сторін і досягнення позитивного результату, коли ніхто не виступає проти. Основним законом консенсусу є визнання чужих інтересів як гарантій для здійснення владних інтересів. Консенсусне рішення є конструктивним, бо всі сили тих, хто

домовляється, спрямовані на його виконання, а не на боротьбу зі своїми опонентами. В основі консенсусної системи лежить спрямованість на досягнення позитивного результату, але такий результат багато в чому залежить від внутрішньополітичного стану суспільства.

Важливим завданням політичного процесу є забезпечення стабільності суспільно-політичного життя. Сама політична стабільність є показником стану динамічної рівноваги діючих в суспільстві політичних сил. Забезпечення політичної стабільності досягається завдяки інтеграції суспільства на засадах спільних для всіх громадян соціально-економічних і духовних цінностей і норм, ефективної законодавчо-правової системи, розширення громадянських прав усіх членів суспільства. Серед способів досягнення політичної стабільності: висунення позитивної інтеграційної ідеї суспільного розвитку; вирішення соціально-економічних проблем; розв'язання територіальних, національних та релігійних конфліктів; підписання акта про національне примирення; проведення "круглого столу" всіх політичних суб'єктів; встановлення мораторію на страйки та інші радикальні дії; правове визначення діяльності політичної опозиції, посилення контролю за діяльністю апарату державного управління; забезпечення демократичного функціонування засобів масової інформації та інш.

Таким чином, теоретико-методологічні засади сучасного політичного процесу покликані сприяти удосконаленню політичної системи, особливо для країн перехідного соціально-політичного періоду.

2. Сучасний політичний процес в Україні та його особливості

Доленосні геополітичні події 90-х років минулого століття радикально змінили міжнародну ситуацію в світі, привели до докорінних перемін внутрішньополітичного, соціально-економічного і духовного стану усіх східноєвропейських країн. Розвал Радянського Союзу сприяв появі нових незалежних держав на теренах колишніх радянських республік.

3 серпня 1991 р. державну незалежність здобула і Україна, в якої, як і в інших радянських республіках, розпочався процес формування нових владних структур та соціально-економічних відносин на засадах капіталістичних цінностей, ринку і демократії. Створення нових передумов формування політичного процесу супроводжувалося в умовах гострої соціально-економічної кризи, яка поразила не

тільки всі галузі народного господарства, а й усі боки соціального життя суспільства. В нових умовах значно актуалізувалися проблеми формування легітимної влади, інститутів громадянського суспільства, захисту приватної власності, дотримання прав людини. Ці складні й суперечливі процеси відбуваються в Україні в умовах глобалізації світового господарства і радикальної зміни міжнародної політики. Найважливішим політичним критерієм і результатом трансформаційного процесу має стати якісне перетворення базових інститутів суспільства та взаємовідносин між ними.

Змістом політичного процесу в Україні часів незалежності стала корінна зміна внутрішньої і зовнішньої політики, яка закріплена в новій Конституції держави, затвердженій в червні 1996 року. Змінилися взаємодії політичних інститутів та суб'єктів, у центрі яких є боротьба за владу, яка, внаслідок нестабільності політичного і соціально-економічного життя суспільства, все більше загострюється від виборів до виборів, доводячи часом суспільство до внутрішньополітичної кризи. Формально трансформаційні процеси в державі передбачають панування загальноновизнаних демократичних цінностей, формування демократичних інститутів, об'єктивних і свободних засобів масової інформації, незалежної судової системи та багатопартійності. Але, як свідчить реальна політична практика новітньої України, переважна більшість цих цінностей залишається лише побажаннями. Тому в Україні трансформаційні перетворювання, за відсутністю істинно демократичних передумов: економічних, культурних та правових, здійснюються державою і державними структурами, політичними лідерами та правлячою елітою.

Економічні перетворення в Україні спрямовувалися переважно на швидку трансформацію відносин власності. Та здійснювалося це, на жаль, за рахунок обмеження економічних і політичних прав громадян; спостерігалось падіння обсягів виробництва у всіх галузях економіки, зубожіння більшості населення, різке майнове розшарування, скорочення тривалості життя громадян. Приватизація не привела до структурної перебудови економіки й не створила широкого класу власників. Сформувалися закриті та напівзакриті власницькі клани, які захопили найбільш прибуткові і технічно оснащені підприємства і виробничі структури.

У підсумку соціальна ціна економічних перетворень виявилася істотно вищою, ніж припускали ініціатори реформ: конституційні права й свободи людини були практично нереалізовані, відчутно скоротилася державна підтримка соціальної сфери, тоді як загальносвіто-

вою тенденцією було розширення соціальних функцій держави. Економічна криза, гострі соціальні проблеми (масове безробіття, заробітна плата і пенсії не виплачувалися місяцями і т. інше) примусили сотні тисяч українських громадян щорічно виїжджати за кордон (часто нелегально) в пошуках будь-якої роботи, щоб вижити. І сьогодні кількість українських оstarбайтерів коливається від 5 до 7 мільйонів.

Досвід пострадянської трансформації показав, що багато в чому стихійний процес лібералізації викликав серйозну за масштабами і наслідками кризу в економіці, соціальну напруженість, падіння життєвого рівня значної частини населення. Пряме перенесення на ґрунт пострадянського суспільства західних ліберально-демократичних інститутів без врахування минулої специфіки призвело до спотворення трансформаційних процесів.

Правляча еліта незалежної України здійснює великомасштабну лібералізацію, не маючи чітко збалансованої програми і необхідних ресурсів. Економічні реформи не були підкріплені чітким уявленням про принципи державотворення: процес деінституціоналізації радянських владних структур призвів не тільки до їх дискредитації й делегітимації, але не сприяв своєчасній легітимації та ефективності нових. Як свідчить політична практика незалежної України, для її політичної системи характерна функціональна слабкість і структурна недовершеність її інститутів. Брак чітких уявлень про спрямованість розвитку та стихійне впровадження реформ послаблюють державу. Отже, від такого реформування потерпала сама держава та майже всі її структури, хоча розбудова держави на нових принципах мала бути одним з основних факторів ефективних економічних і соціальних політичних перетворень.

Політичний процес в Україні після серпня 1991 р. розвивається подвійно. З одного боку, йде процес формування і становлення, а також своєрідний розвиток держави і владних установ та структур, політичних інститутів і зародків інститутів громадянського суспільства. Взаємодії або протистояння цих суб'єктів внутрішньої політики створюють одну частину політичного процесу.

Другу частину сучасного політичного процесу в Україні характеризують умови, в яких діють політичні актори українського суспільства. До гострих соціально-економічних проблем, з якими влада не здатна впоратися вже біля двох десятків років, з кожною загальнонаціональною політичною кампанією (президентських і парламентських виборів) додаються проблеми культурного, міжнаціонального і

релігійного ґатунку. Слід зауважити, що внутрішньополітичні проблеми сучасного українського суспільства (духовні, етнічні, мовні, релігійні та інші) визрівають не в середині народних мас, а продукуються угрупованнями політичної еліти, які обирають і загострюють ці проблеми, а потім їх поширюють в маси з допомогою фінансових ресурсів та підлеглих їм засобів масової інформації як політичний бренд у виборчих кампаніях.

У політичному житті України часу незалежності державне керівництво очолювали політичні лідери, які здобували президентські посади, а статус президента надавав та й після конституційної угоди грудня 2004 р. фактично залишив широкі повноваження голові держави. Перевага державно-адміністративних інститутів над громадянськими має практично абсолютний характер. А за часи президентства В.Ющенка значні владні пріоритети перейшли до неконституційних президентських структур – Секретаріату (колишня адміністрація) і Ради безпеки.

Президентські вибори 2010 р., перемогу в яких здобув В.Янукович, мало що змінили у функціональному управлінні суспільством, а перейменування Секретаріату знов в президентську Адміністрацію фактично залишило управлінські функції цієї неконституційної структури. Правда, нова влада в перший рік свого існування досягла єдності дій усіх гілок державного управління, а політичний процес в країні не є ареною запеклої боротьби законодавчих, виконавчих та судових органів влади. Але, наскільки ця тенденція може бути стабільною, важко спрогнозувати, бо внутрішньополітична криза триває.

Особливістю інституціонального простору сучасної України є нестабільність законодавства, недосконалість судової системи, постійне відтворення адміністративно-командних методів управління, слабкість політичної опозиції, соціальна інертність в більшості загальнонаціональних питань протестного потенціалу громадян, залежність особи від держави. Факторами, що становлять загрозу для легітимації політичного процесу в сучасній Україні, стала нерівновага повноважень виконавчої і законодавчої гілок влади. Гострі протиріччя між президентсько-урядовою і законодавчою гілками влади за часи президентства Л.Кучми не зникли, а ще більше загострилися після обрання президентом країни В.Ющенка. Незрозумілі для більшості громадян позачергові парламентські вибори у вересні 2007 р. не тільки не виправили рівень взаємовідносин основних гілок влади в державі, а ще більше його поглибили, фактично зробивши парла-

мент недієздатним. Відтак постає проблема вибору моделі реалізації принципу поділу влади, оптимального розмежування повноважень органів законодавчої влади і управління, створення ефективної системи стримувань і противаг з урахуванням історичного досвіду, традицій країни, політичної культури і менталітету народних мас та правлячої еліти.

Аналітичний погляд на становлення і подальший розвиток політичного процесу в Україні часів державної незалежності надає можливість визначити основні його особливості.

По-перше, не відбувається розподілу і відмежування політики від економічних, соціальних і власницьких відносин. Політика практично не відділена від інших сфер життя внаслідок незрілості інститутів громадянського суспільства, які покликані її обмежувати і контролювати. В таких умовах політичний процес характеризується проникаючою здатністю політики, яка пронизує всі сфери життя суспільства. Жодна проблема економічного, соціального, духовного розвитку не розв'язується без втручання владних структур. Основними механізмами змін суспільного життя виступають: політична воля; силові структури влади; політико-ідеологічні методи впливу на населення або окремі його верстви; примушення.

З переходом України до багатокладної економіки і ринкових відносин статусна диференціація суспільства привела до певного дисбалансу. Наростаюча економічна нерівність в суспільстві, викликана перерозподілом державної власності через приватизацію та акціонування, входження в життя інституту приватної власності зумовили формування різних інтересів, у тому числі політичних, які персоніфікувалися певними силами. Колишня соціальна і політична однорідність була порушена, а наростаючій політичній стихії мала протистояти держава як реальна організаційна сила. Проте оскільки монополія держави на власність і ресурси скорочувалася, остільки посилювалися бажання правлячого класу зберегти економічний і політичний вплив. Правляча еліта починає самоорганізовуватися шляхом створення владних партій і партійних блоків (Наша Україна, Громада-Батьківщина, Наша Україна – Народна самооборона, Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко та інш.). Кожна з цих партійних структур, представляючи певні соціально-економічні клани і угруповання, прагнула захопити більшу частку владних повноважень, особливо в умовах усіляких політичних кампаній.

По-друге, відсутність консенсусу між провідними учасниками політичного процесу відносно узаконених цілей і засобів політичної

дії. Відсутність прагнення до згоди з приводу проголошених цілей демократичних перетворень пояснюється не тільки браком культури консенсусу, яку не можна було сформувати за декілька років реформ. Головна причина цього міститься в принципово різному розумінні цінностей свободи і демократії існуючих в сучасному українському суспільстві політичними силами, а також у нерівності можливостей активної участі в реформаторському процесі та задоволення власних інтересів. Для відстоювання різноманітних політичних цілей, для здійснення власних потреб політичної сили (партії, рухи, блоки, групи тиску) використовують широкий арсенал засобів, включаючи і позазаконні (корупцію, шантаж, фальшивки, насильство і т. інше). У середині самого правлячого класу то розпалюється, то затухає, але ніколи не припиняється боротьба за власність, ресурси і вплив на суспільство, яка з 2004 р. (президентських виборів) особливо загострилася, наслідком чого став фактичний розкол всього українського суспільства. Вперше за роки незалежності український народ став свідком запеклої боротьби за владу не тільки політичних опонентів, а й не менш запеклої боротьби і розколу усередині так званої «помаранчевої коаліції», що опинилася при владі

По третє, неструктурованість сучасного українського політичного процесу, що характеризується високим ступенем суміщення і взаємозаміни політичних ролей. Реально роль і політичні функції більшості учасників політичного процесу досить обмежені (партій, суспільно-політичних рухів і т. інше), крім президента і його адміністративних структур та деяких підрозділів органів виконавчої влади. Це зумовлює наявність у політичного керівництва значної свободи у визначенні стратегії і тактики суспільних перемін.

По-четверте, відсутність налагодженого діалогу влади і суспільства, в якому останнє доводить свої вимоги до владних структур через розгалужену систему представництв. Але подібна система представництв інтересів в Україні фактично відсутня, або знаходиться у зародковому стані. Найбільшими можливостями представництва власних інтересів володіють правляча еліта і бюрократія, під контролем яких є фінансово-економічні ресурси і політичний вплив. В Україні створена багатопартійність, але немає партійної системи. Тому реальний вплив на владу має лише партійна еліта провладних партій. Все це пояснює причину переваги латентних (прихованих) форм представництва інтересів над відкритими. Ці форми виконують функціонально спеціалізовані ролі, представляючи специфічні інте-

реси угруповань у владних структурах. Звичайно, можливості впливу на владу у різних зацікавлених груп неоднакові. Ступінь впливу на уряд залежить від обсягу ресурсів, які контролює зацікавлена група, та її внутрішньої згуртованості. Не випадково, що найбільш могутні групи інтересів представляють енергетичне, банківське, військове та адміністративне лобі.

По-п'яте, надмірно активний політичний стиль з боку держави, яка через свої владні структури формує різні проблеми і нав'язує їх суспільству. Враховуючи етнічну, культурну, релігійну і політичну неоднорідність сучасного українського суспільства, владні структури не тільки намагаються контролювати інтереси різних соціальних груп населення, а й роблять їх поведінку передбаченою.

У взаємовідносинах "влада – суспільство" політична ініціатива в сучасному українському суспільстві належить державі, яка через урядові установи, Раду нацбезпеки, Адміністрацію Президента та інші владні структури формує і спрямовує політичний процес.

По-шосте, перевага в політичному процесі президентської, урядової та парламентських політичних угруповань, які концентрують в своїх руках значні владні повноваження, що дозволяє їм розраховувати на надзвичайні можливості використання влади на користь власних інтересів.

По-сьоме, гостре, а часом і досить конфронтаційне протистояння правлячої еліти і опозиції. Ця гострота боротьби політичних еліт пояснюється надмірною концентрацією політичної влади і фінансово-економічних ресурсів у руках правлячих елітних угруповань, що спонукає контреліту і опозицію виступати радикальними опонентами. Гостре протиборство між правлячою елітою і контрелітою є наслідком культурно-політичної неоднорідності сучасного українського політичного класу, різні групи якого орієнтуються на відмінні ідейно-політичні цінності, а ідеологічні несхожості доповнюються економічними факторами – приватною власністю, конкуренцією та ринковими відносинами. Зростаюча майнова нерівність посилює конфліктність політичних взаємодій.

Прагнення правлячої еліти монополювати контролювати політичний процес викликає у опозиції бажання використовувати радикальні засоби боротьби, щоб примусити офіційну владу визнати опозицію і рахуватися з її поглядами для вироблення політичного курсу.

По-восьме, помітна маргіналізація сучасного українського суспільства та мізерна ефективність інститутів громадянського суспільства створили ситуацію, коли лідери примушені більш виразно до-

тримуватися поглядів у зовнішній політиці, ніж у внутрішній. Фактична несформованість соціальної бази реформ усередині суспільства примушує політичних лідерів, щоб утриматися при владі, звертатися за моральною та матеріальною допомогою до більш розвинутих західних країн, але такі наближення в обмін на фінансову та політичну підтримку не просовують державу по шляху реформ, а лише посилюють фінансово-економічну залежність від Заходу, послабляють національну економіку, скорочують суверенні позиції державної незалежності.

Різке загострення внутрішньополітичного процесу в Україні 2004 – 2009 років стало причиною все більшої запитаності громадянських і політичних прав і свобод, проведення чесних і прозорих виборів, реальних зрушень в демократизації суспільства. При цьому відзначається помітне зростання протестного потенціалу.

Політичний процес в кожному демократичному суспільстві тісно пов'язаний і здебільшого залежить від стану політичних відносин, які діють в політичному житті цього суспільства. Політична наука визначає основні форми цих відносин. Це – політична позиція основних акторів процесу; політичний компроміс представників різних елітних верств; політична консолідація опонентів у випадках національної доцільності; політичне співробітництво хоча б тимчасових союзників; конкретна боротьба за владу в межах конституційного і законодавчого права; політичні конфлікти; політична напруга і криза.

Сучасна розвинута демократія значною мірою керується основними принципами політичних відносин, які спрямовують характер політичного процесу в суспільстві. Серед них: демократична виборність органів влади; розподіл основних гілок влади; політичний плюралізм; єдність свободи і відповідальності; верховенство закону; врахування громадської думки; врахування інтересів меншин; відкритість і гласність політичних подій.

Об'єктивний аналіз політичних подій в Україні останніх років свідчить, що політичний клас сучасної України (правляча еліта, опозиція, провідні політичні партії, бюрократія загальнодержавних владних структур і місцевого самоврядування, суспільно-політичні рухи і угруповання і т. інш.) знаходиться дуже далеко від ідеального стану.

Формально в українському політичному процесі існують майже всі форми політичних відносин. Інша справа полягає в тому, що далеко не всі з них набули повноцінного розвитку, а деякі і зовсім перебувають у зародковому стані.

Ідейно-політична позиція прокапіталістичних суб'єктів внутрішньої політики держави є невиразною і малозрозумілою для більшості населення, хоча ці сили володіють основними фінансово-економічними ресурсами та займають панівні позиції у засобах масової інформації. Єдине, що об'єднує ці політичні угруповання – це прагнення до влади. Опозиційне протистояння між ними міститься в основному в проблемі державного володарювання, а не в змісті соціально-економічних програм. Ліва та лівоцентристська опозиція (комуністи та соціалісти), маючи певну політичну позицію, не володіють сьогодні ані вагомим впливом на електорат, ані серйозними фінансово-пропагандистськими ресурсами. Таким чином, політичний процес з точки зору політичних позицій основних суб'єктів української внутрішньої та й зовнішньої політики є різновекторний, строкатий і суперечливий.

Політичне співробітництво та політичні компроміси в сучасній українській політиці – явище дуже рідке. Вітчизняна громадськість стає свідком гострих, а інколи непримиренних чвар і непорозумінь не тільки між політичними опонентами, а й між вчорашніми союзниками та коаліціантами. Прикладами можуть служити протистояння у Верховній Раді, які перетворилися в постійний фактор і фактично паралізують дієвість законодавчого органу держави протягом усіх останніх років, неприховане протиборство Президента і голови Уряду, вчорашніх політичних союзників і т. інше. Політичної консолідації сьогодні не має навіть усередині правлячої еліти. Тільки єдиний раз в українському парламенті була продемонстрована консолідація усіх політичних сил (коаліції і опозиції) в зв'язку з затвердженням Закону України на основі президентського указу про допомогу західним регіонам, які постраждали від стихійного лиха (липень 2008 р.). Але, зрозуміло, це не був акт політичної консолідації, а дія державної відповідальності і милосердя за долю співвітчизників, які потрапили у біду.

Про політичну конкуренцію, політичні конфлікти і політичну кризу в сучасному українському політичному процесі можна написати велике дослідження, бо всі ці елементи є обов'язковими супутниками усіх політичних кампаній в країні (особливо – президентських та парламентських виборів), в яких українське суспільство стає вимушеним свідком не тільки демократичної процедури переобрання державних посадовців та владних структур, а тотальної соціальної демагогії, запровадження технологій, підкупу окремих верств виборців, фальсифікації підсумків виборів не тільки на окремих дільницях, але й на регіональному рівні.

“Помаранчевий блок”, який прийшов до влади (частково після президентських виборів грудня 2004 р. і остаточно після парламентських виборів березня 2006 р.) не виявився здатним стабілізувати політичний процес в державі. Навіть суперечні, з точки зору конституційного права, позачергові парламентські вибори вересня 2007 р. не дали переваги правлячій еліті, а гучні відставки з серйозних державних посад вчорашніх соратників Президента (О.Зінченка, П.Порошенка, Ю.Тимошенко, М.Томенка, О.Турчинова, О.Рибачука, А.Кінаха та інш.) та гострі суперечності усередині правлячого блоку (в парламентській коаліції, між президентськими та урядовими структурами, між центральною владною і керівництвом ряду регіонів) сформували внутрішньополітичну кризову ситуацію. Так, провідний англійський аналітик з Королівського інституту з міжнародних справ Джеймс Шерр констатував, що помаранчевим ідеологам “не вистачає традиції державного будівництва, а також ... управлінських і професійних навичок та чуття... Їх розуміння державного управління персоналізоване, а не інституалізоване; їх система прийняття рішень у вузькому колі настільки глибоко укорінилася, що здається природженою; їх громадські та власні інтереси переплетені, а не розмежовані. Утративши здатність впливати на події, вони зосередилися на собі і власних проблемах... Це вже не система влади, а спосіб її утримання. Але таким чином не можна чогось досягти. Навпаки, це гарантія того, що нічого суттєвого досягнуто не буде”. (“Дзеркало тижня”, 2 серпня 2008 р.).

Зазначені проблеми сучасного політичного процесу в Україні зумовлені різноманіттям інтересів різних соціальних груп і угруповань, несформованістю соціальної бази реформ усередині суспільства, що посилює фінансово-економічну залежність України від західних країн, Росії та держав азійського регіону. Політичний процес в Україні суттєво відрізняється від західного світу специфікою реалізації політичних ролей і функцій, концентрацією і закріпленням їх за певними владними інститутами. Перевага політичних факторів (держави, політичних лідерів, правлячої еліти, адміністрування) в механізмі соціальної еволюції країни перешкоджають не тільки формуванню інститутів зрілого громадянського суспільства, але й проведенню чіткої межі між політичною та неполітичною сферами.

Формування політичного процесу у бік демократизації сучасного українського суспільства багато в чому залежить від цілеспрямованої позиції та діяльності владних і громадсько-політичних інсти-

тутів та організацій, а також від політичної волі і відповідальності політичного класу. Українська політична наука пропонує основні шляхи до такого формування. Це, по-перше, переконливе визначення з подальшим розвитком і удосконаленням політичної системи держави; по-друге, ефективне і справедливе вирішення соціально-економічних проблем на користь всього суспільства, а не окремих олігархічних кланів; по-третє, чітке визначення зовнішньополітичного курсу в інтересах власного народу, а не могутніх зарубіжних акторів сучасної геополітики; по-четверте, становлення і консолідація сучасної української нації як багатокультурної, поліетнічної громадянської спільноти; по-п'яте, втілення ефективної регіональної політики та адміністративно-територіальної реформи в напрямі децентралізації державного управління й розвитку місцевого самоврядування. Інша справа, як політичні лідери і правляча еліта здатні прислухатися до наукових порад і втілити їх у політичну практику.

Таким чином, можна зробити висновок, що сучасний політичний процес в Україні виявляє різновекторні перспективи й орієнтації вітчизняного соціуму. Різновекторність демонструє також політичний клас, що визначається в політичній поведінці його провідних суб'єктів. Від того, чи спроможуться владні інститути, політична опозиція, бізнес і громадсько-політичні рухи діяти в напрямі інтересів широких народних мас, залежить не тільки позитивний зміст розвитку політичного процесу, а й щаслива доля української держави.

Короткі висновки

1. Політичний процес – є форма функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує в просторі й часі і в якій регулюються специфічні політичні відносини та політичне життя суспільства.

2. Політичний процес, будучи пов'язаним зі специфікою політичної сфери та діяльності владних структур, є також сукупністю політичних інститутів, технологій, права та політичної культури суспільства і залежить від обраних політичних засобів, способів, методів основних суб'єктів політики та відносин між ними.

3. Сучасне політичне життя суспільства, суттєвими елементами якого є економічний, соціальний, духовний, внутрішньополітичний і зовнішньополітичний стан, вимагає від провідних учасників політичного процесу організованості, чесності, відповідальності і завершеності у реалізації і виконанні програмних положень.

4. Політичний процес у сучасній Україні формувався в умовах державної незалежності і пройшов певну еволюцію на основі конституційно-правових засад, які визначали становлення і розвиток політичної системи країни.

5. Політичними здобутками українського суспільства часів державної незалежності можна вважати формування владних і громадських інститутів суспільно-політичного життя, установлення ідейно-політичного плюралізму і на його основі – багатопартійності, а також демократичних принципів існування і діяльності засобів масової інформації.

6. Непослідовність та недосконалість політичних реформ в Україні стали на заваді не створення сприятливих умов для динамічного розвитку політичного процесу на шляху дійсної демократизації українського суспільства, наслідком чого стали хронічні і досить гострі суперечності між гілками влади, між центром і регіонами, між провідними лідерами, між елітарними угрупованнями і т. інш. Все це не тільки привело до політичного розколу в суспільстві, а й до внутрішньополітичної кризи і низької діяльності провідних державних владних інститутів.

7. Стабілізація політичного процесу в сучасній Україні і розвиток суспільства до дійсної демократизації цілком залежати від державницького професіоналізму і відповідальності політичного класу і, в першу чергу, від владних інституцій, правлячої еліти і провідних лідерів.

Контрольні запитання та завдання

1. Які підходи до визначення політичного процесу існують у політичній науці?

2. Які критерії типології політичних процесів?

3. Які підходи до визначення типу сучасного політичного процесу в Україні Ви можете назвати?

4. Сформулюйте суперечності, які характерні для політичного процесу в Україні?

5. Назвіть особливості сучасного українського політичного процесу.

6. Чому політичний процес в Україні має конфліктний характер?

7. Назвіть фактори, які впливають на характер і розвиток сучасного українського політичного процесу.

8. Чому політичний процес в Україні розгортається між обмеженою кількістю учасників?

Література

1. Волинський А. Стадії політичного процесу. Політико-правові основи класифікації // Політичний менеджмент. – 2004. – №1. – С. 41 – 52.
2. Іскакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 128 – 134.
3. Мухаев Р.Т. Политология. Учебник для ВУЗов. – Москва, 1998. – С. 315 – 338.
4. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – Київ: Генеза, 2004. – С. 517 – 548.
5. Політологія у схемах, таблицях, визначеннях / За ред. І.С.Дзюби, І.Г.Оніщенко, К.М.Левківського, З.І.Тимошенко. – Київ, 1999. – С. 40 – 53.
6. Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття / За ред. В.Смолія і Ю.Левенця. – Київ: Парламентське видавництво, 2007. – С. 948 – 1012.

III.

Політичні партії як інститут демократичного суспільства: український аспект

Серед реальних політичних сил, що діють на політичній арені, найбільш впливовими є потужні партії, які виступають як вагомі елементи і дієздатні інститути громадянського суспільства. Важко уявити собі демократичну державу, її політичну систему без наявності та взаємодії політичних партій. У більшості сучасних держав існування та діяльність політичних партій є загально визнаною нормою, трактується як невід'ємний атрибут демократичного способу здійснення влади. Саме вони уможливають залучення широких верств населення до активної участі в політичному процесі, проведення демократично чесних і прозорих виборів, функціонування організованої політичної опозиції. Таким чином, можна зробити висновок, що дійсна демократія без політичних партій є недієздатною. Ефективність демократичних інститутів та політична стабільність суспільства значною мірою залежать не тільки від наявності багатопартійності, але й від створення та функціонування типу партійної системи, яка утвердилася в цій країні, її узгодженості з соціокультурними та економічними умовами, політичними традиціями народу.

Особливе місце посідають політичні партії в перехідні періоди суспільного розвитку. Це підтверджується світовим досвідом минулого, коли в умовах трансформаційних процесів відбувалася консолідація демократичних сил заради майбутнього політичного розвитку суспільства в демократичній спрямованості.

1. Теоретико-методологічні засади сучасної партіології

Політичні партії в сучасному розумінні виникли у другій половині XIX століття, хоча процес їх формування бере початок у XVII ст. у Великобританії. Партії як громадсько-політичні організації постійно еволюціонують. Виникнення й розвиток сучасних партій було зумовлено сукупністю політичних змін у житті європейських країн в умовах діяльності та зростання ролі парламентів і зміцнення

демократичних режимів. Політичні партії суттєво поміняли обличчя політики, створивши нові можливості для впливу громадян на владу.

Сьогодні політична наука має численну ґрунтовну теоретико-методологічну наукову базу про політичні партії, яка становить сучасну партологію. На кінець XIX ст. і майже на все XX ст. припадає розробка і розквіт теоретичних проблем вчення про політичні партії. Але наукова розробка цієї проблеми має глибокі теоретико-гносеологічні корені. Політична думка попередніх епох людської цивілізації стала надійним теоретичним підґрунтям науки про політичні партії. Роботи Ф.Бекона, Т.Гоббса, Дж.Локка, Д.Юма, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Б.Франкліна, Є.Берка, Г.Гегеля, А.Руге, Ф.Ромера, К.Маркса, Ф.Енгельса, А.Токвіля та інших політичних мислителів стали визначальним компасом в пошуках і з'ясуванні теоретичних проблем сучасної партології. Новітня політична наука зарубіжжя сформувала досить струнку теорію політичних партій і партійних систем. Спираючись на різноманітний політичний досвід XIX–XX століть, західні політологи сформулювали змістовне поняття сучасних політичних партій і партійних систем, визначили основні елементи (індикатори) політичних партій, виявили функції політичних партій та їх типологію, зробили партійну диференціацію за ідеологічною ознакою. Можна відверто сказати, що наукові концепції і дослідження М.Вебера, М.Дюверже, Р.Даля, М.Острогорського, Р.Міхельса, Дж.Сарторі, В.Тізенгаузена, К.Блунґлі, Г.Еллінека, Л.Дюпре, Е.Елліса, Г.Кельзена, Л.Мейера та багатьох інших вчених створили ґрунтовну теоретичну систему сучасної партології. Суттєвий науковий внесок в розробку теоретичних проблем партології зробили російські науковці. Роботи Ф.Бурлацького, О.Галкіна, К.Гаджієва, В.Євдокимова, В.Макаренка, О.Міграняна, О.Кочеткова, Л.Шевцової, Т.Шмачкової, Н.Хайлової, Ю.Петрова, В.Шевіріна та інших широко відомі не тільки на пострадянському просторі, а й у світі.

Українська наукова партологія сьогодні налічує десятки дослідників, які після 1991 року сформували солідний напрям сучасної вітчизняної партології. Серед досліджень українських вчених-партологів високу оцінку одержали і користуються попитом роботи Є.Базовкіна, А.Білоуса, Д.Видріна, А.Колодія, В.Ковальчука, О.Кучеренка, В.Литвина, О.Майбороди, В.Малярчука, В.Пічи, М.Примуша, Ф.Рудича, С.Рябова, О.Слюсаренка, Д.Табачника, Ю.Шведи, В.Якушика та інш.

Діяльність політичних партій, посилення їх впливу на функціонування політичних систем і політичного життя суспільства створили

можливість не тільки теоретично визначити поняття цього феномену, але й розробити цілісну теорію патології, яка охоплює всебічні проблеми зародження, існування та діяльності політичних партій.

Отже, що ж таке політична партія?

Політична партія – це найбільш активна та організована частина суспільства, яка виражає інтереси певного класу, соціальної верстви населення в боротьбі за владу й лідерство в суспільстві. Партія – є угрупованням людей, добровільно об'єднаних між собою спільністю політичних поглядів, які формально зафіксовані у програмних документах і статутах. Кожна партія спирається на певну ідеологію і організаційно формує необхідні структури, які беруть участь в активній боротьбі за владу у суспільно-політичному і державному житті. Висловлюючи інтереси певних сил, партії прагнуть із завоюванням влади задовольнити інтереси своїх прихильників й реалізувати свої програмні установки.

Діяльність політичних партій тісно пов'язана і цілком залежить від стану демократії в суспільстві. Демократія визначається певними фундаментальними цінностями та принципами, які діють в суспільстві: громадянські права рівності всіх людей обирати і бути обраними; свобода слова, зборів та членства в організаціях, совісті та віросповідання; обрання уряду громадянами, який повинен служити людям; панування демократичних законів і права; розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову, а кожна гілка влади має власну сферу діяльності й водночас здійснює контроль над іншими гілками влади.

Сучасна демократія може існувати тільки у вигляді представницької демократії, а представництво народу, що є джерелом політичної влади, здійснюється тільки завдяки демократичним виборам. Народне представництво свідчить про те, що громадянин шляхом виборів на певний час передає владні повноваження до рук довірених осіб та партій. Таким чином, демократично обрані до владних структур представники політичних суб'єктів є легітимними представниками народу. Тому до засад репрезентативної функції в демократичній системі належить саме існування політичних партій. Навряд чи можна уявити собі, що інші політичні організації могли б краще, дієвіше, ніж партії, представляти інтереси народу. Світовий політичний досвід минулого підтверджує цей висновок. Це не означає, що політичні партії завжди виконують лише твердження, що політичним партіям в умовах істинно демократичного ладу немає переконливої альтернативи.

Світова історія свідчить, що політичний процес протягом останніх двох століть зазнав суттєвих змін під впливом появи демократичних виборів та виникнення політичних партій. Вибори при цьому виступають єдиним способом легітимації політичної влади, а політичною інституцією, що робить можливим існування демократичних процедур – виступають політичні партії. Відповідно до цього сучасні демократії визначаються наявністю відкритих і чесних виборів та багатопартійністю. Фактично в ході тривалої історичної еволюції партії змонополізували процес формування керівних політичних еліт. Представляючи певні політичні програми, партії намагаються отримати підтримку найширших кіл виборців і таким чином набути легітимного статусу. Таким чином, політичні партії, сформувавшись у XIX ст. як відповідь на бажання отримати більшу кількість голосів на парламентських виборах, стали важливим елементом усіх сфер сучасного політичного життя.

Політичні партії можна і треба трактувати як своєрідні інститути посередництва між соціальними групами та владою, який відбувається в межах державного управління суспільством та існуючого політичного процесу в країні. Будучи невід'ємним атрибутом демократичної політичної системи, партії здійснюють не тільки зв'язки народних мас з владою, але й виконують контрольну місію за діяльністю владних структур, які керують суспільством. Слугують вони ланками, які пов'язують суспільство з правлячою елітою і, водночас, мають особливе значення для збереження статусу відкритості самого суспільства; а чим відкритішим є суспільство, тим сприятливіші в ньому умови для стабільності демократії. Таким чином, розвиток демократичних політичних систем переконує у тому, що політичні партії загалом залишаються не тільки найефективнішим інструментом реалізації групових інтересів у сфері політики, але й ефективним контролером суспільної поведінки за владними структурами. Політичні партії своєю діяльністю поєднують між собою державу та її громадян. Вони є, певною мірою, гарантією одночасно реалізації очікувань громадян та забезпечення правлячим елітам стабільної і лояльної бази підтримки, що дає ефект участі в процесі здійснення державної влади.

Жодна сучасна демократія не може обійтися без законодавчих органів, які формуються звичайно за участю політичних партій. Загальне виборче право, конкуруючі політичні партії та законодавчі органи є виразним індикатором сучасної демократії. З цієї причини наявність партійних систем та їхня конфігурація помітно впливають на дієвість та громадське сприйняття демократичного ладу.

Утворення та діяльність політичних партій тісно пов'язані з функціонуванням представницької демократії, а це означає, що вони є своєрідним індикатором та ефективним механізмом формування електорату, рухом до виборчої демократичної системи. Така форма організації політичних однодумців є досить новим утворенням, яке з'являлося у новітню історію і переважно пов'язане з поступовим запровадженням демократичних принципів і практики.

Політичні партії виникають і розвиваються також і в тих суспільствах, де відсутня виборча демократія, але народні маси прагнуть радикальних політичних перемін у бік демократії і зміни суспільно-політичного устрою. В таких суспільствах політичні партії виступають у ролі ідеологічних центрів та організаторів революційних перетворень і демократичних змін політичних систем.

Досліджуючи процес виникнення політичних партій, видатний французький політолог М.Дюверже поділив їх на партії внутрішнього та зовнішнього походження.

Партії внутрішнього (парламентського) походження з'являються і діють за розширення загального виборчого права та парламентської демократії. Поширення представницької моделі спричиняє утворення в парламентах груп, до яких депутати входять виключно за політичними уподобаннями. Розширення виборчого права приводить до створення виборчих комітетів у центрі і на місцях, які мобілізують виборців. Парламентські партії виступають ідейно-організаційними та фінансовими силами власних передвиборчих організацій.

Партії зовнішнього (позапарламентського) походження створюються на основі уже існуючих профспілкових, професійних, релігійних, ветеранських, молодіжних та інш. угруповань. Партії зовнішнього походження є централізованими і дисциплінованими організаціями, часто віддаленими і ворожими представницьким інституціям.

Генетична модель походження партій складається з трьох додаткових чинників, які впливають на процес виникнення політичної партії.

1. Організаційний розвиток політичної партії може характеризуватися територіальним проникненням, територіальною роздробленістю або комбінацією цих двох схем. У першому випадку мова йде про створення партійної структури в якомусь центрі з подальшим проникненням на інші території країни. В другому випадку партійні формування виникають на окремих територіях і потім об'єднуються в єдину партію.

2. Факт існування або відсутності зовнішніх інституцій, що підтримують діяльність політичної партії. Мова йде про суспільні організації (інститути), які становили первинну форму мобілізації визначеної соціальної групи і були ініціаторами створення політичної партії як гаранта групового інтересу. Наприклад, церква сприяє створенню християнсько-демократичних партій, а профспілки – соціал-демократичних чи лейбористських партій. Суспільні або фінансові спонсори політичних партій часто є джерелом рекрутування та легітимації керівної партійної еліти і, як наслідок, мають вирішальний вплив на внутрішньопартійну діяльність.

3. Роль партійного лідера. Деякі з партій виникають завдяки активності конкретного лідера та згуртованої навколо нього групи прихильників. Ці харизматичні партії існують завдяки своїм провідникам і важко про них говорити без характеристики особи її засновника. В таких партіях важливе значення мають стосунки між лідерами та їх прихильниками.

Досить часто нові партії утворюються через трансформації інших політичних структур або розколи і переоб'єднання певних груп у нову партію внаслідок внутрішньопартійної або загальнодержавної кризи.

Критерієм, що визначає належність тих чи інших політичних груп до політичних партій, є роль, яку вони відіграють у загальному укладі політичних стосунків, і ознаки цього угруповання. Важливим аргументом у формуванні визначення політичної партії є той факт, що більшість сучасних визначень політичних партій містять певні спільні для них ознаки. Головними відмінними ознаками сучасних політичних партій, що відрізняють їх від інших політичних та масових організацій, можна вважати такі: наявність формальної організаційної структури, програма спільної діяльності, єдність світоглядних та ідеологічних установок її членів, бажання здійснювати прямий вплив на політичне життя суспільства, формування і відстоювання громадської думки, зв'язок з елементами державного механізму, участь у формуванні та функціонуванні урядових та представницьких формувань, вираження певних соціально-класових інтересів. Перелічені ознаки виступають принциповою основою для визначення партії як особливої конкретної організаційної форми суспільно-політичних угруповань.

Сучасна політична наука визначає загальні для всіх політичних партій індикатори їх побудування: 1) організацію; 2) ідеологію та політичну програму; 3) мету діяльності та власні функції в політичній

системі суспільства; 4) репрезентацію інтересів певної соціальної групи.

Розглянемо деякі характерні особливості або індикатори сучасних політичних партій розвинутих демократичних суспільств.

Організація є найважливішим елементом поняття політичної партії і вона містить у собі наявність ефективної організаційної структури з потужним ідейно-політичним центром керівництва і розгалуженої системи регіональних комітетів та організацій. Така партія в політичному процесі не тільки спирається на вагомий електоральний потенціал своїх прибічників та симпатиків, але й має широку і розвинутішу базу власного членського зростання.

Внутрішнє життя впливової політичної партії будується на основі затвердженого статуту, в якому обумовлені права і обов'язки членів партій, є розподіл ролей між керівними органами всіх рівнів. Саме наявність цих ознак дає підставу казати про надійне існування такої партії та успішність її діяльності в політичному процесі. В організаційний блок політичних партій входять також: 1) способи формування; 2) демократичний розпорядок внутрішньопартійного життя; 3) вступ у партії та вихід з неї; 4) стимулювання партійної діяльності; 5) визначальні фактори участі (ресурси, схильності та доцільності); 6) згуртованість та інше.

Політичні партії сучасності будують свою діяльність на принципах узгодженості, автономії, класової орієнтації, а власні партійні програми формують на основі стратегії і тактики, враховуючи власне місце в системі влади або опозиції і загалом у політичній системі держави.

Наукова партологія сучасності особливе місце приділяє виявленню та вивченню проблеми функції партій, яка є центральним елементом теорії політичних партій. Функції, які виконують політичні партії в політичній системі суспільства, дають уявлення про ґенезу політичних партій та їхній тип. Під функціями політичних партій розуміються завдання, які виконують партії в політичному процесі суспільства.

Політичні партії виконують нормативні функції, які закладені у внутрішньопартійних програмах і статутах, а також в законодавчих актах держави. Але політичні партії можуть виконувати непередбачені статутом і законом функції, які виникають в умовах конкретних і специфічних ситуацій.

Значна частина науковців вважає, що найбільш загальною функцією політичних партій є посередництво між народом і дер-

жавною владою. Партії дають людям можливість впливу на владу, а правлячій еліті – можливість здійснювати вплив на населення. Таким чином, можна зробити висновок, що політичні партії в сучасному демократичному процесі здійснюють широкі можливості населення у політичній діяльності.

Теоретичні засади дослідження функціональної діяльності сучасних політичних партій мають досить широку палітру концептуальних поглядів та обґрунтувань. У межах запропонованого спецкурсу немає потреби і можливості розглядати численні концепції ретельно. Тому розглянемо найбільш суттєві функції політичних партій, які відіграють провідну роль у сучасному політичному житті суспільства і є певною характеристикою тієї чи іншої впливової політичної партії.

1. Функція формування політичних цілей та завдань.

Основним завданням кожної впливової політичної партії є формування політичних поглядів не лише своїх членів, а й значної частини населення, яке партія намагається привернути до числа своїх прихильників. Ця функція безпосередньо пов'язана з пропагандистською діяльністю. Серед партій існують і такі, які формують політичну думку проти існуючого суспільно-політичного ладу, тим самим підкреслюючи власну опозиційність. У сучасних суспільствах вважається, що системну ідейно-політичну опозиційність демонструють комуністичні, соціалістичні, радикально-націоналістичні, фашистські партії, а також християнсько-демократичні партії, якщо вони не знаходяться при владі.

2. Функція артикуляції та інтеграції соціальних інтересів.

У своїй діяльності кожна партія прагне виявлення формування змісту інтересів тієї соціальної групи, на яку вона зорієнтована найбільше – власне цей процес і називається процесом артикуляції соціального інтересу. Формування класової свідомості та усвідомлення своїх соціальних інтересів є суттю цієї функції політичних партій. Найбільш впливові та самодостатні політичні партії в своїх програмних документах і політичних деклараціях намагаються поєднати власні групові інтереси з соціальними інтересами народних мас. Хоча політична практика не має прикладів здійснення таких компромісних програм, бо після завоювання влади партії, як правило, забувають про соціальні обіцянки на користь народних мас.

Способи здійснювання політичними партіями артикуляції та інтеграції соціальних інтересів, щоб на цій основі формувати політичні цілі і завдання, досить різноманітні за своїми засобами: партійна преса, загони пропагандистів та агітаторів, навчання партійних активістів, масові заходи (демонстрації, мітинги та інш.).

3. Функція політичної ідентифікації.

Політичні партії є важливим джерелом політичної ідентичності (самобутності) громадян, бо дають можливість визначити свою політичну орієнтацію, свої симпатії у масі різнорідних політичних цінностей. Партії, як джерело політичної самобутності, зберігаються і розвиваються незалежно від зміни політичних подій у суспільстві.

Для політично активних людей з певною політичною ідентичністю партія є джерелом політичної єдності протягом всього їхнього життя і часто передається у спадщину подальшим поколінням, хоча в умовах політичних зламів виявляється багато людей і політичних діячів, які багаторазово змінюють свою ідейно-політичну ідентичність.

4. Функція мобілізації мас.

В умовах стабільності внутріполітичної ситуації політичні партії найбільш активно використовують мобілізаційну функцію в періоди підготовки і проведення всіляких виборів: президентських, парламентських, органів місцевого самоврядування.

Крім виборів, політичні партії можуть служити знаряддям мобілізації людей на подолання кризи, на підтримку чи заперечення існуючого режиму та інш. Нині в багатьох країнах партії також є основою опозиції правлячому режиму влади.

5. Выборча функція.

Выборча функція партії становить сукупність різноманітних форм діяльності, яка не знає перерв, але здійснюється з різною інтенсивністю і залежить від виборчих кампаній.

Сама функція складається з двох частин: добору кандидатів та формування виборчої програми. Выбори завжди пов'язані з добром кандидатів на державні посади, які орієнтуються на певні програми. Одночасно кожен кандидат становить якусь програму або політичний напрям. Крім цього, в процесі виборчої кампанії відбувається структуризація голосів виборців, тобто партії виявляють кількісну і якісну складову своїх симпатиків серед електорату. Залежно від потужності, організаційно-фінансових можливостей і владних амбіцій виробляється виборча стратегія кожної політичної партії.

Выборча стратегія, спираючись на визначену ідеологічну і програмну концепцію партії, покликана до збільшення кількості голосів своїх прибічників з урахуванням політичних прагнень та конкретних умов, в яких відбувається процес.

6. Функція зв'язку.

Політичні партії є важливим каналом, який зв'язує політичних лідерів із достатньо великою групою звичайних громадян. Партії

постійно пропагують програмні положення та політичні думки та дії партійних лідерів та еліт у масах. Такий канал комунікації дає можливість контролювати діяльність як лідерів, так і громадян, що робить політичну партію універсальним механізмом сучасної політики. Політична партія є організацією, яка трактує як сенс свого існування створення цілої низки центрів, які творять ланцюг зв'язків, що йдуть від виборців через кандидатів і виборчий процес до державних службовців. Цей ланцюг зв'язків набуває певних форм залежно від того, який тип партійної лояльності домінує серед виборчих мас і які очікування він формує перед політичними партіями.

7. Функція керівництва може бути реалізована партією у подвійному сенсі. У буквальному розумінні вона означає, що партія самостійно чи в коаліції з іншими партіями здійснює керівництво державою шляхом опанування державних органів. З іншого боку, партійне керівництво розуміється як опосередкований вплив партії на державні органи або контроль над урядом і владними установами. Такий стан притаманний для партій опозиційних.

У демократичній політичній системі процес управління розуміють як конкурентну боротьбу різних політичних сил, з яких одна виконує керівництво державою, а інша критикує і контролює органи влади. Функція керівництва в такому розумінні є невіддільною від функції опозиції – контролю та критики. Опозиційні партії впливають на рішення, які ухвалює політичне керівництво, намагаючись уточнити їхній зміст чи спосіб виконання.

Дієвість функцій політичних партій залежить від багатьох реальних внутрішньополітичних та зовнішніх факторів, в яких існує політична система і суспільство. Соціально-економічний стан громадян, рівень демократичного забезпечення життя людей, рівень політичної та духовної культури населення й правлячої еліти, ступінь розвинутоності інститутів громадянського суспільства та інші чинники життя суспільства – є безумовні складові успішного функціонування політичних партій. Важливо також уявити специфіку політичного режиму, в якому діють партії: демократичний, авторитарний, постколоніальний, перехідний і т.інш.

Теоретико-методологічні засади сучасної партіології по праву ґрунтуються на визначенні типології політичних партій та їх класифікації. Політична наука має численні теорії та концепції партійної типології. Найвідомішими є три головні типології – Макса Вебера, Моріса Дюверже та Зігмунда Нейманна.

М.Вебер сформував дві окремі, незалежні одна від одної типології. Згідно з першою політичні партії можна поділити на партії: 1) патронажу; 2) партії інтересу, або класової партії; 3) світоглядні партії. Перші формуються для отримання влади і захоплення різноманітних управлінських посад. Другі зорієнтовані на реалізацію інтересів певного класу чи соціальної верстви. Треті служать певній ідеології чи світогляду. Водночас видатний політичний мислитель зазначав, що на практиці важко чітко виокремити одні партії від інших. З часом різниця між партіями першого та другого типу фактично стерлась і тепер залишилася дворівнева класифікація політичних партій – партії інтересу і світоглядні партії.

Друга веберівська концепція типології партій стосувалася історичної генези. Він виокремлював партії знаті, як керовані непрофесійними лідерами управління, які спираються на слабкі та нетривкі зв'язки. Такий тип партій існував у XVIII – XIX століттях. З поширенням загального виборчого права, стабілізацією демократії з'являються масові партії, які засновані на чіткій організації і на власному сталому бюрократичному апараті.

М.Дюверже основним критерієм власної теорії типології політичних партій взяв організаційну будову. Він вважав, що сучасні політичні партії визначаються меншою мірою своїми програмами чи групами своїх прихильників, ніж типом своєї організації. Дюверже пропонує дві різні типології. В першій, він вирізняє спеціалізовані партії від тоталітарних, які охоплюють всю сутність життя громадян, підпорядковуючи його повністю служінню інтересам певної ідеї.

Друга типологія Дюверже побудована на організаційних відмінностях між партіями. В цьому випадку вчений розрізняє два основні типи партій – кадрові та масові. Кадрові партії – це партії зі слабкою організаційною структурою, типу виборчих комітетів. У межах цього типу партій виділяють дві форми – американські та європейські (більш британські). Серед масових партій М.Дюверже виділяє три види партій, які відрізняються організаційною структурою – партії, що спираються на територіальну організацію (соціал-демократи), і партії, які спираються на осередки в закладах, організаціях, підприємствах (комуністи), а також змілітаризовані (фашистські) партії. До посередніх партій М.Дюверже зачисляє партії-федерації (лейбористські чи партії-рухи країн, що розвиваються). В концепціях Дюверже чітко простежується роль ідеології.

Теоретичні положення М.Дюверже нині суттєво впливають на вивчення політичних партій. Однак його класифікація в сучасних

умовах потребує оновлення. Зокрема, вона не дає змоги чітко визначити змішані чи складні форми політичних угруповань, які з'являються і діють в умовах перехідних політичних систем.

З.Нейманн у своїй типології політичних партій розрізняє “партії репрезентації”, в яких загальний членів обмежується лише участю у виборах, а діяльність партії здійснюється невеликою групою політиків, а також “інтеграційні партії”, які характеризуються активним залученням мас до партійного життя. Абсолютно інтеграційними Нейманн вважав фашистські та вкрай радикальні партії, які спираються у своїй діяльності на військову організацію і намагаються встановити монопольний контроль над владою.

Сучасна політична наука, спираючись на теоретичні дослідження минулого, визначає типологію політичних партій за призначенням. До них належать: кадрові партії; масові партії; партії виборців; національно-визвольні партії; транзитні партії перехідних політичних систем. До різновидів політичних партій належать: партії-комітети (активісти місцевої знаті); партії-громади (початкова форма масової партії); народні партії (об'єднання людей не на ідеологічних засадах); революційні партії; фашистські і радикально-націоналістичні партії.

Загострення боротьби за владу перетворює сучасні партії, незалежно від їхньої ідеологічної спрямованості, у потужні централізовані штаби, повністю зорієнтовані на підтримку якомога більшої кількості виборців. Усе це підкреслює поступову трансформацію великих і впливових партій у своєрідні політичні підприємства, сповнені рішучості нагромаджувати максимум ресурсів, щоб контролювати політичну владу.

Сучасна партіологія на основі численних концепцій типології політичних партій сформулювала класифікацію політичних партій за такими критеріями: за їхньою величиною (великі, малі, маргінальні, відірвані і т.інш.); за рівнем репрезентативності (істотні, неістотні); за походженням (парламентські, позапарламентські); за організаційним принципом (фахові, територіальні, централізовані, децентралізовані, демократичні, недемократичні, одноосібного та колегіального керівництва, безпосереднього та опосередкованого членства); за класовим принципом (робітничі, селянські, дрібнобуржуазні, буржуазні, революційні, реформістські, консервативні, реакційні); за їхнім ставленням до політичної системи (антисистемні, просистемні); за ідеологічним принципом (ідеологічні, прагматичні). Слід зауважити, що політична практика не обмежується якоюсь однією класифіка-

цією. Більшість політичних партій, які активно діють у політичному житті суспільства, мають декілька класифікаційних критеріїв.

Проблема державного та політичного устрою демократичного суспільства тісно пов'язана з існуванням партійної системи. У вузькому значенні під партійною системою розуміють взаємини між політичними партіями. У широкому – партійна система ототожнюється з політичною системою, оскільки партії є важливим засобом здійснення державної влади.

Якщо визначити партійну систему як систему зв'язків між існуючими політичними партіями, то серед них можна виділити окрему підсистему – партії, що підтримують існуючий устрій. Ці партії більш пов'язані між собою і існуючою владою, ніж інші партії. Вони часто створюють коаліції проти партій, які мають намір шляхом завоювання влади змінити існуючий політичний устрій. Але можна зробити загальний висновок, що до партійної системи суспільства належать всі політичні партії, які діють у державі легально, незалежно від їхнього ставлення до владного устрою.

Сучасна політична наука, розробляючи теоретичні проблеми політичних систем, визначає основні теоретико-методологічні положення партійних систем. Сьогодні є теоретичне і практичне уявлення про типи партійних систем: однопартійну, двопартійну і багатопартійну системи. Якщо з однопартійною та двопартійною партійними системами майже все зрозуміло, то багатопартійна система потребує деяких пояснень.

Автор цього підручника вважає, що поняття “багатопартійність” і “багатопартійна система” не є тотожними. Наявність у суспільстві багатопартійності ще не гарантує автоматичного створення багатопартійної системи, що можна спостерігати в політичній практиці країн пострадянського зразка. Міжпартійні альянси різних за програмними та ідеологічними принципами партій, які виникали в політичному житті ряду пострадянських країн, свідчать не про будь-яку багатопартійну систему, а про вимушений тимчасовий зв'язок різнорідних політичних структур заради вузькокорпоративних інтересів або дрібних внутрішньополітичних амбіцій.

Теоретичні роботи М.Дюверже, М.Блонделя, Дж.Сарторі, Дж.Смітта, П.Маєра та інших зарубіжних науковців надають можливість вивчати проблеми партійних систем сучасності у динаміці, в процесі формування, але не переносити її механічно на несформовані ще молоді політичні системи.

2. Історичний шлях української багатопартійності і її відродження в умовах державної незалежності

Виникнення і формування політичних партій на українських землях припадає на початок ХХ століття, хоча першими прообразами таких партій можна вважати революційні організації декабристів, Кирило-Мефодіївського братства, соціал-демократичні гуртки, які діяли в ХІХ столітті. Особливістю процесу утворення політичних партій в Україні була відсутність власної державності. Тому українці, які почували потяг до політичної діяльності, потрапляли до партійно-політичних структур, що виникали і діяли в межах Російської та Австро-Угорської імперій, або намагалися створити власні національно-визвольні політичні угруповання.

Можна цілком певно визначити, що створення української багатопартійності на початку минулого століття було наслідком гострої класової боротьби в Російській імперії. Вона точилася в умовах політичного режиму, в якому були повністю відсутні елементарні права і свободи громадян. Жорстока експлуатація трудящих, політичне безправ'я, національний та соціальний гніт – все накопичувало потенціал революційного вибуху. І чи не найвирішальнішим тут була ланцюгова реакція активної участі найширших народних мас, доведених до відчаю злиденністю та безправ'ям.

Політизація у широкому розумінні стала необхідністю, потребою більшості класів і прошарків тодішнього російського суспільства. Створення й політичне становлення партій виникало і дедалі більше охоплювало не лише пролетарсько-селянські маси, а й об'єднання промисловців, лібералів, “прогресистів” і різного роду реформаторів зпоміж помітних економістів, юристів, істориків, публіцистів і представників лівого легального народництва.

Національний гніт в Російській імперії, розгул шовінізму сприяли зародженню національного політичного руху, а також націоналістичної ідеології, носіями якої стали нові національні політичні партії, в тому числі й надто радикального спрямування.

Пожвавлення національного руху в Україні сприяло виникненню перших політичних партій. У січні 1900 року у Харкові та Києві було засновано Революційну українську партію (РУП), яка внаслідок розколу у 1902 – 1905 роках розпалася на окремі самостійні партії. Таким чином утворилася Українська народна партія під керівництвом М.Міхновського (1902), Українська соціалістична партія на чолі з Б.Ярошевським (1903), Українська соціал-демократична партія,

серед лідерів якої були Д.Антонович, В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш (1904), соціал-демократична “спілка” на чолі з М.Меленевським (1905), що згодом об’єдналася з РСДРП.

Українська народна партія проіснувала п’ять років і після 1917 р. її діяльність занепала. Партія об’єднала прихильників радикального націоналізму та ідеї боротьби за створення національної незалежної держави. Лідер УНП – харківський адвокат Микола Міхновський (1873 – 1924) – засновник і перший ідеолог українського націоналізму. В роботах “Самостійна Україна”, “Десять заповідей”, “Справа української інтелігенції в УНП” та інші виклав основні теоретичні засади українського націоналізму.

Українська соціалістична партія (УСП) на чолі з Б.Ярошевським і М.Меленевським була нечисленною організацією української інтелігенції. Партія практикувала випуск агітаційних матеріалів, які розповсюджувалися на Правобережжі серед неіндустріального пролетаріату. До випуску цих матеріалів та газети “Добра новина” й зводилася, власне, вся діяльність цієї партії. У подальшому більшість членів УСП перейшла до лав РСДРП.

Українська соціал-демократична партія (УСДП) являла собою симбіоз соціалістичних і націоналістичних ідей, адже в основі їхніх переконань лежала ідея про те, що “всякий соціалістичний рух, спираючись на загальносвітові наукові засади соціалізму, але уникаючи всякого шаблону, є національним, коли тільки стає рухом маси, цілих працюючих класів”. (“Гасло”, 1903 р.). Подальша доля УСДП була нетривалою, а її лідери під впливом революційних подій початку ХХ століття опинилися в різних ідейно-політичних таборах. Але соціал-демократичні ідеї знаходили утілення в інших українських партійних структурах: Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська партія соціалістів-революціонерів-боротьбистів, Українська партія соціалістів-самостійників, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська соціалістично-радикальна партія та інші.

В умовах революцій 1917 року та громадянської війни 1918 – 1920 рр. в Україні налічувалося більше 100 політичних партій та партійних угруповань, які програмні та ідеологічні вимоги будували на соціально-економічних, національних та внутрішньополітичних вимогах окремих соціальних верств населення. Перемога радянської влади на українських землях в центральних, східних та південних регіонах ствердила політичну перевагу партії українських більшовиків, яка стала єдиною політичною партією в Радянській

Україні після створення в грудні 1922 року союзної радянської держави.

Інша політична доля склалася на українських землях західного регіону, які внаслідок зовнішньополітичних обставин опинилися в складі Польщі, Чехословаччини та Румунії. Ставши скрізь, і особливо в Польщі та Румунії, об'єктом дискримінаційної політики, західні українці були пройняті майже нав'язливим прагненням до самоврядування, що, на їх думку, вирішило б їхні політичні, соціально-економічні та культурні проблеми. Ці сподівання наштовхнулися на асиміляційну політику держав, у яких вони проживали, й тому в житті західних українців протягом усього міжвоєнного періоду панувала національна конфронтація.

На західноукраїнських землях стали формуватися та діяти напівлегально або нелегально радикальні партії та угруповання комуністичного і націоналістичного напрямів.

Найбільш впливовою партією лівого спектру була Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка була створена в лютому 1919 року і проіснувала до 1938 р., змінюючи тактику діяльності залежно від внутрішньополітичної ситуації в Польщі, Румунії та Чехословаччині.

В умовах національного гноблення українців на західних землях, особливо з боку урядів Польщі та Румунії, почав формуватися інтегральний націоналізм, ідеологом якого став Дмитро Донцов, колишній соціаліст. Український інтегральний націоналізм цілком очевидно містив елементи фашизму й тоталітаризму. Політична програма Донцова уявляла політичну систему майбутньої держави на владі однієї націоналістичної партії, серцевину якої становили б випробувані "борці" та "кращі люди". На чолі руху мав стояти верховний керівник, або вождь, котрий мав би безумовну і необмежену владу. Після тривалого організаційного періоду радикальні націоналісти заснували у 1929 році Організацію українських націоналістів (ОУН), лідерами якої були представники старшого покоління: Євген Коновалець, Андрій Мельник, Дмитро Андрієвський, Омелян Сенік, Микола Сціборський та Роман Сушко, а також молоді діячі Степан Бандера, Микола Лебедь, Ярослав Стецько, Іван Клімів, Микола Климишин і Роман Шухевич.

Політика насильства, тероризму та конфронтації ОУН обернулася жорстокими переслідуваннями з боку влади, які завершувалися не тільки масовими арештами, але й вбивствами багатьох активістів ОУН. Після возз'єднання Західної України з Радянською Україною

більша частина опинилася на польських землях, а інші припинили свою діяльність до часів німецької окупації, коли організація поновилася як складова окупаційного режиму.

У поділеному на численні фракції польському суспільстві в 1925 р. налічувалося 92 зареєстровані партії, з них 35 були представлені у парламенті. Така тенденція до політичної диференціації також мала місце й в українському середовищі. Охоплюючи ідеологічний спектр від крайніх лівих до крайніх правих поглядів, українці мали близько 12 політичних партій, які, до того ж, відображали дуже різноманітні політичні традиції “австрійських” українців Східної Галичини на протигагу “російським” українцям Волині, Полісся та Холмщини.

Проте існувала одна партія, що була чисельнішою та впливовішою від усіх разом узятих, – УНДО. Вона утворилася в 1925 р. наслідок злиття Трудової партії з рядом менших угруповань. Незважаючи на зміну назви, УНДО фактично являла собою прямого спадкоємця довоєнної Національно-демократичної партії, що була провідною західноукраїнською партією під час польсько-української війни 1918 – 1919 рр. Ця, по суті, ліберальна партія виступала за конституційну демократію та незалежність України. Щоб підготувати українців до незалежності, вона підтримувала політику “органічного розвитку” та аграрних реформ. Відносно гнучка за своєю тактикою, ця партія вдалася до спроб нормалізації українсько-польських взаємин. Але репресії польського уряду, з одного боку, та екстремізм українських націоналістів, з іншого, ускладнювали проведення центристської політики УНДО.

Оскільки більшість українських діячів, переважно представники інтелігенції та духовенства, належали до УНДО, вона була партією західноукраїнського “істеблішменту”, її члени контролювали багато українських фінансових, кооперативних та культурних закладів, у тому числі найвпливовішу західноукраїнську газету “Діло”. На виборах УНДО збирала близько 600 тис. голосів, завойовуючи величезну більшість українських мандатів у сеймі. До найвидатніших лідерів партії належали Дмитро Левицький, Василь Мудрий, Стефан Баран, Остап Луцький, Мілена Рудницька та Іван Кедрин.

Соціалістичні тенденції в середовищі західних українців були сильними, хоч і фрагментарними. Головним їхнім виразником виступала Радикальна партія – найдавніша з усіх українських партій. Її програма закликала до справедливого поділу земель серед селян, обмеження приватної власності та відокремлення церкви від дер-

жави. Але вона також підкреслювала, що цих цілей не можна досягти, доки не буде встановлена незалежна держава, котра об'єднає всіх українців. Тому в 20–30-х роках радикали, які раніше рішуче підтримували ЗУНР, виступали переконаними противниками СРСР і Польщі.

У 30-х роках радикали налічували близько 20 тис. членів, здебільшого селян, сільськогосподарських робітників і подекуди інтелігенцію. На виборах 1928 р. ця партія отримала 280 тис. голосів. Зосереджені в Галичині радикали, проте, вдалися до рішучих спроб поширити свій вплив на Волинь, Полісся та Холмщину, об'єднавшись у 1926 р. з меншою від них Українською партією соціалістів-революціонерів, що діяла на Волині, й утворивши разом Українську соціалістичну радикальну партію. До найвідоміших її вождів належали такі ветерани, як Лев Бачинський та Іван Макух. Якщо радикали виявляли націоналістичні тенденції, то інша довоєнна українська соціалістична партія – чисельно невеликі й слабкі соціал-демократи на чолі з Левом Ганкевичем – схилилася на бік комунізму.

У 20-ті роки у Західній Україні швидко поширювалися прорадянські погляди. Великою мірою це була реакція на прихильність західних держав до поляків, на їхнє потурання гнобленню Польщею національних меншостей. Західним українцям також імпонували політика українізації у Радянській Україні та відродження селянства за непу. Щоб стимулювати ці тенденції, радянський уряд призначав своїми консулами у Львові українців, намагався повернути до себе західних українських інтелектуалів і студентів, пропагуючи досягнення Радянської України та обіцяючи їм теплий прийом.

Як наслідок, до Радянської України емігрували такі провідні представники західноукраїнської інтелігенції, як Михайло Лозинський, Антон Крушельницький та Степан Рудницький, а також сотні студентів. Майже всі вони загинули під час репресій 30-х років. Не маючи офіційних контактів з радянським урядом, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові підтримувало, однак, тісні зв'язки з Українською Академією наук у Києві. Західноукраїнські кооперативи обмінювалися досвідом із радянськими колегами. Західноукраїнський еміграційний уряд Євгена Петрушевича після 1923 р. зайняв відверто прорадянські позиції, те саме зробила впливова частина керівництва УНДО. Але ці тенденції трималися недовго, й коли в 30-х роках у Західну Україну просочилися відомості про страхіття колективізації, голоду та чисток, вони швидко ослабли.

Однак за свого піднесення прорадянські симпатії дали початок кільком легальним та нелегальним організаціям. У 1919 р. невелика група галичан, більшість із яких були в роки революції військовополоненими у Росії, утворила Комуністичну партію Східної Галичини. Під час нетривалої окупації Галичини Червоною армією в 1920 р. ці галицькі комуністи – українці, євреї та поляки — утворили ефемерний “уряд”. У 1923 р. ця партія змінила назву на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ) і, схилиючись перед тиском Комуністичного Інтернаціоналу, стала автономною частиною Польської комуністичної партії. Але навіть тоді такі українські лідери цієї багатонаціональної партії, як Кароль Максимович та Роман Кузьма, вперто продовжували зберігати українське єство, виявляючи у своїх діях дивовижну незалежність. Вони пристрасно підтримували Шумського та націонал-комунізм у Радянській Україні, надавши своїй позиції принципового звучання у міжнародному комуністичному русі. Ця позиція привела до зміцнення українського керівництва КПЗУ, але не поклала кінця запеклій фракційній боротьбі в партії. У 1938 р. за наказом Сталіна її розпустили. У 30-х роках КПЗУ налічувала понад 4 тис. членів; майже половину з них становили українці, а решту – поляки та євреї.

Як нелегальна підпільна партія, КПЗУ в 1926 р. стала на шлях утворення легальної, опертої на широкі маси організації за назвою Робітничо-селянське соціалістичне об'єднання (Сельроб) із метою завоювання більшої підтримки в народі. Спочатку її очолили лівий русофіл Кирило Вальницький та український соціаліст із Волині Павло Васильчук. Незабаром внутрішні конфлікти, аналогічні тим, що роздирали КПЗУ, розкололи цю організацію на праве крило, яке обстоювало українські національні інтереси, та ліве, котре підтримувало Москву. У 1928 р., в апогеї своєї сили, обидва крила налічували близько 10 тис. членів і на виборах набрали близько 240 тис. голосів, переважно відданих за національно свідомих правих. Проте політика Сталіна похитнула підтримку Сельробу з боку народу, й тому рішення польського уряду про розпуск цієї організації в 1932 р. не викликало великих протестів.

Інші українські партії були невеликими, слабкими й схилилися до співпраці з польським урядом. Одна з них — Українська католицька партія єпископа Григорія Хомишина — безуспішно намагалася мобілізувати прибічників клерикального консерватизму. Русофіли, що переживали стрімкий занепад, заснували Руську і селянську та Руську аграрну партії, які в 1931 р. злилися в одну. Але й це не

утримало багатьох їхніх рядових членів від переходу до українських партій.

Двадцять два роки українці Буковини були під владою Румунії. З 1918 по 1928 р. у провінції румунський уряд запровадив воєнний стан. З 1928 по 1938 рр. існував відносно ліберальний період управління регіоном, а з 1938 р., з приходом до влади в Румунії військових, почався період жорстокого, майже тоталітарного правління.

У 1927 р. під проводом В.Залозецького утворена Українська національна партія, яка була розпущена у 1938 р. Також у середині 30-х років сформувався “революційний”, або націоналістичний табір на чолі з О.Зибачинським, П.Григоровичем і Д.Квітковським. Ця організація вербувала членів серед студентських, молодіжних та спортивних товариств. Завдяки своїй конспіративній будові вона виявилася єдиною на Буковині українською організацією, що не тільки витримала репресії уряду, а й навіть зросла на протидію їм.

Чехословаччина не провадила щодо своїх національних меншостей відкритої політики дискримінації та асиміляції, як Польща та Румунія. Внаслідок Мюнхенського зговору західних країн з фашистською Німеччиною були створені на теренах колишньої Чехословаччини Словацька і Карпатоукраїнська автономії. Таким чином у лютому 1938 р. Закарпаття отримало самоврядування. Уряд очолив українофіл Августин Волошин. Була сформована Карпатська Січ – військова організація. Угорська окупація змусила уряд Карпатської України перенести столицю з Ужгорода до Хуста. В березні 1939 р. Угорщина повністю окупувала Закарпаття, Карпатська Січ зазнала поразки, а Волошин був змушений утекти за кордон.

Результати Другої світової війни докорінно змінили стан українців на користь її об'єднання в єдину радянську республіку, соціально-політичне та економічне життя якої провадилося під керівництвом однієї політичної партії – Комуністичної партії України.

Політичні реалії початку 90-х років минулого століття, які пов'язані з подією світового значення – розвалом Радянського Союзу і створенням на його теренах 15 незалежних країн (колишніх радянських республік) – створили підґрунтя для відродження багатопартійності в нових суспільствах.

Багатопартійність, яка виникла й почала складатися у умовах горбачовської перебудови, а також у перші півтора-два роки після розпаду Радянського Союзу, в чомусь була схожа з політичною обстановкою у Російській імперії на початку ХХ століття, а в чомусь різко відрізнялася від неї. Схожість ситуації була в тому, що в

політичне життя країни бурхливо почали вторгатися численні політизовані групи, угруповання, рухи й просто об'єднання, які проголошували себе партіями.

Спочатку ці нові партії здебільшого на мітинговому рівні намагалися формулювати свої програмні положення, проголошували й жваво тиражували різного роду політичні маніфести та звернення.

Джерелом багатопартійності стали дві тенденції у громадсько-політичному розвитку радянського суспільства в другій половині 80-х років. Перша тенденція виявлялася в тому, що усередині КПРС виникли політичні сили, які прагнули корінної перебудови й реформування суспільства та всіх його інституцій на основі широкої демократизації. Ці політичні угруповання спершу пройшли шлях ідейно-політичної консолідації в лавах комуністичної партії на основі утворення своїх власних платформ, а вже потім – остаточне відокремлення від КПРС і створення самостійних політичних партій.

Очевидно, варто звернути увагу на той факт, що в умовах політичної та суспільно-громадської стагнації в лавах правлячої еліти починає швидко поширюватися таке явище, як “подвійна мораль”. Подвійний стандарт поведінки владної бюрократії поступово закріплюється на всіх поверхах системи.

Згодом настає такий момент, коли внутрішній розлад досягає рівня критичної маси, а найбільш психологічно підготовленими до участі в русі виявилися ті, хто у вчорашньому минулому відрізнявся найбільшим конформізмом, хто поєднував розуміння усіх вад радянської системи із заповзятливим служінням їй. Для них перехід від одного способу мислення до іншого був найменшою складністю.

Інші політичні партії формувалися з колишніх підпільних та напівпідпільних опозиційних сил, які в умовах демократизації суспільства та поширення гласності отримали реальну можливість не тільки легалізуватися, а й оформлятися в політичні організації та об'єднання. Ця тенденція партійного будівництва була в більшості колишніх радянських республік.

Уже на початку 1991 року в Радянському Союзі, зокрема і в Україні, здебільшого існувала багатопартійність, з'явилися десятки, сотні та навіть тисячі громадсько-політичних організацій та об'єднань, які прагнули бути незалежними від державного й партійного контролю. В Україні цей процес тривав найбільш активно, а за кількістю політичних угруповань, які різко протистояли КПРС, він був значно ширшим, ніж загалом в СРСР.

Що ж відрізняє сучасний процес формування багатопартійності від подібного явища початку століття у царській Росії?

Насамперед історичні умови в країні, історичний контекст подій, про що було вже сказано на початку підрозділу цього підручника.

Сучасна багатопартійність в Україні фактично почала складатися з кінця 50-х років, коли було засновано нелегальну організацію Український робітничо-селянський союз, який проіснував до 1961 року. У середині 70-х років у Києві було створено Українську гелісинкську спілку (37 чоловік), серед активістів якої були М.Руденко, Л.Лук'яненко, Н.Світлична, В.Чорновіл, Ю.Шухевич та ін. На початку 80-х років виникають Український демократичний союз, Український культурологічний клуб, Український християнсько-демократичний фронт, Український екологічний рух "Зелений світ" тощо. Чисельність цих угруповань була невелика. Соціальний склад – переважно представники творчої інтелігенції та студенти. Восени 1989 року започаткувалося громадсько-політичне об'єднання Рух, яке зародилося у середовищі київських письменників. Першим етапом формування багатопартійності в Україні був тридцятирічний термін від хрущовської відлиги до горбачовської перебудови, коли виникали й формувалися (в основному нелегально) політичні об'єднання і рухи, які пізніше ставали підґрунтям політичних партій.

Другий етап багатопартійності охоплює період з кінця 80-х років до середини 1991 року (після скасування 6-ї статті Конституції СРСР про політичну монополію КПРС). У цей час започатковується процес формування політичних партій. Тоді їх було створено близько 20. Суспільно-політичне життя в республіці розвивалося двополярно. На одному полюсі була Компартія України, усередині якої починають формуватися платформи (майбутні самостійні партії), а на протилежному полюсі – блок партій і рухів, які стали називати себе демократичними.

Третій етап розпочався в умовах серпневих подій 1991 року, після чого процес формування багатопартійності в Україні набирає не тільки широкого розмаху, а й стає на певну юридичну основу. Правовий статус політичних партій закріплюється реєстрацією в Міністерстві юстиції республіки, приймається Закон про політичні партії, що дає змогу швидше сформувати дійсно демократичну політичну систему держави.

Багатопартійність 80–90-х років в Україні не була викликана нагальною соціально-класовою потребою, як це було на початку століття. Тепер соціально-політичні проблеми загострювалися й активно дискутувалися не широкими народними масами, а групами політиків, які вийшли на політичну арену і набували популярності,

нерідко нетривалої, на фоні абсурдної, багато в чому потворної та непослідовної внутрішньої та зовнішньої політики тодішнього радянського керівництва, управлінських структур на місцях.

Реальний плюралізм, зокрема у формі багатопартійності, на який покладалися великі надії, як більш-менш завершений ще не склався, хоча, здавалося б, цьому було приділено чимало часу. Тривале панування КПРС як партії – “авангарду” зумовило особливі складнощі на шляху утворення дієздатних партій звичайного “не авангардного” типу. Більшість з них виникла на антикомуністичній хвилі, народжувалася з бунту проти монополії однієї партії. А утворення такого характеру... нерідко нестабільні й слабкі.

Важливо ще раз звернути увагу й нагадати про умови, в яких відбувалися корінні політичні зміни на теренах колишнього Радянського Союзу. Втрата верхівкою КПРС та партійно-державною бюрократією на чолі з М.Горбачовим політичного довір'я з боку широких трудящих мас, у тому числі й мільйонів рядових комуністів, призвело вже на початку 90-х років до фактичного розпаду КПРС. Цей процес супроводжувався масовим виходом з партійних лав не тільки вчорашніх функціонерів, а й рядових її членів, особливо із складу робітничого класу та інженерно-технічних працівників.

Події серпня 1991 року поставили остаточну крапку на політичному ладі Радянського Союзу, а незабаром почався стрімкий розпад великої держави під натиском зміцнілих національних політичних сил (рухів, партій, лідерів) у колишніх союзних республіках.

Утворення на території Радянського Союзу п'ятнадцяти незалежних, суверенних держав сприяло приходу до влади нових політичних партій і рухів, які мали загальне яскраво виявлене національно-самостійницьке спрямування. Заборона комуністичних партій в Росії, Україні, Латвії, Естонії або трансформація до соціал-демократизму колишніх компартій (Литва, Казахстан, Туркменістан, Узбекистан, Молдова та ін.) дали значну політичну перевагу партіям національним, націонал-демократичним, ліберально-демократичним та соціал-демократичним.

Однак через певні обставини жодна така партія не змогла скористатися сприятливим моментом й закріпити за собою становище лідера у суспільстві. Серед багатьох причин цього можна назвати: організаційну неспроможність, ідейно-політичну аморфність, амбіції деяких лідерів, брак політичної культури партійних еліт, програмну непослідовність і суперечливість проголошених гасел, що часто не відповідали реальній політичній діяльності. Внутрішньопартійні чва-

ри, які здебільшого завершувалися розколами та дробленням, послабляли в цілому національні, демократичні й ліберальні політичні сили.

Відновлення у політичних правах Компартії України восени 1993 року, яка протягом короткого часу (декілька місяців) за кількістю членів вийшла на перше місце, значно посилює лівий фланг політичного спектра української багатопартійності.

Відродження української багатопартійності в умовах державної незалежності з юридичним оформленням цього внутрішньополітичного процесу припадає на першу половину 90-х років минулого століття. Ідейно-організаційним джерелом новітнього українського партійного будівництва було три шляхи. Перший шлях – це відділення від КПУ окремих угруповань на базі політичних платформ, які сформувалися в самостійні партії лівого, лівоцентристського та соціал-демократичного напрямку. Сюди слід віднести й оновлену КПУ, яка була відроджена після заборони у 1993 р. Другий шлях – формування політичних партій на засадах колишніх дисидентських угруповань, які фактично легалізувалися в умовах горбачовської “перебудови”. Третій шлях – повернення в Україну антирадянських емігрантських політичних структур, які набули статусу легальності і включалися в політичне життя країни. Правда, останнім часом в Україні з’явився ще один шлях партійного будівництва: виникнення нових партій внаслідок розколу і чвар серед лідерів. Але це вже цілком суб’єктивна справа і до політичної доцільності немає відношення.

3. Сучасна українська багатопартійність: здобутки і проблеми

Сьогодні багатопартійність в Україні має фактично три політичні напрями, тобто таку класичну схему, яка характерна для більшості сучасних демократичних держав. Це політичні партії лівої, правої та центристської орієнтацій.

Уважне ознайомлення з партійними програмами, програмними документами партій у кожному з напрямів виявляє не тільки їхню змістовну та смислову ідентичність, а й фактичну єдність – за оцінкою основних проблем внутрішньополітичного та міжнародного життя, з питань формування державності, соціально-економічної політики, глобальних стратегічних цілей, у тому числі й місця України в новому геополітичному просторі. Відмінність же більш пов’язана з

тактичними моментами та підходами, загалом з другорядними питаннями й політичними оцінками.

Варто, однак, мати на увазі, що партії трьох названих політичних напрямів не є чимось стійким, монолітним, до кінця оформленим. У кожному з цих партійних угруповань, звичайно, є свої радикали й ліберали, консерватори й реформатори, екстремісти й помірковані.

Соціально-економічна ситуація в державі, загострення внутрішньополітичної боротьби спонукають їх лідерів постійно дбати про зміцнення авторитету своїх партій, оскільки перспектива політичної поразки для деяких з них може означати і політичний крах.

Тенденції об'єднання політичних партій та активна робота щодо посилення впливу на громадські організації та рухи помітні, як правило, напередодні важливих політичних кампаній: виборів до Верховної Ради або Президента України.

Тактичні та організаційні розбіжності, які мають місце усередині кожного партійно-політичного напрямку сучасної України, спонукали деяких науковців-партологів та політичних публіцистів визначити додаткові назви українського партійного спектра: ультраліві, лівоцентристські, правоцентристські та ультраправі. Така партійна градація, у принципі, можлива, хоча вона не змінює базових програмних положень та ідеологічних поглядів, а лише послаблює той чи інший партійно-політичний рух.

Розглянемо більш детально кожний напрям сучасної української багатопартійності. Відомо, що розвинена політична система будь-якої держави побудована на демократичних засадах і принципах, які гарантуються конституцією. У свою чергу, багатопартійність є невід'ємним елементом політичної системи. Сама багатопартійність, як зазначалося, передбачає широкий спектр ідейно-політичних поглядів, соціально-класових інтересів і прагнень, виразниками яких є політичні партії різних спрямувань.

Політичні партії лівого спрямування.

Навряд чи можна піддавати сумніву значний помітний політичний вплив на населення республіки партій лівої орієнтації, посилення авторитету яких зростало з поглибленням економічної кризи та різкого погіршення соціального стану більшості населення України. Із проголошенням незалежності лівий рух пройшов певну еволюцію. Після відомих подій серпня 1991 року й заборони Компартії України в країні фактично не було політичних організацій лівого спрямування. Встановилося своєрідне панування націонал-демократичних партій

та рухів, в ідеологічно-пропагандистській діяльності яких домінували націонал-радикалістські настрої. На численних мітингах та маніфестаціях це сприймалося як боротьба проти імперського тоталітаризму за національну незалежність.

Проте вже восени 1991 року лівий політичний рух заявив про себе створенням і реєстрацією Соціалістичної партії України на чолі з О.Морозом. Ще через півроку була створена Селянська партія України (березень 1992 року). У жовтні 1993 року після тривалої, дуже непростої політичної боротьби було відроджено Комуністичну партію України, після чого лівий рух в Україні набув певного політичного впливу.

Комуністична партія (КПУ), найпотужніша партія лівого спрямування, налічує у своїх рядах близько 140 тис. членів. Має свої обласні комітети по всій Україні, а також 624 комітети в містах та районах республіки, близько 5200 первинних партійних організацій. КПУ видає свій журнал “Комуніст України”, і газету “Комуніст”, тираж якої в окремі роки сягає 170-180 тис. примірників. Найчисельнішими партійними організаціями комуністів є кримська, донецька, дніпропетровська, луганська, запорізька, харківська та чернігівська.

КПУ має постійний електорат, що дає змогу стабільно з 1994 р. потрапляти до складу Верховної Ради України і створювати власну фракцію, хоча від виборів до виборів електоральні можливості партії скорочуються.

Комуністи-депутати Верховної Ради України сформували 1994 року найбільшу депутатську фракцію (близько 90 депутатів), крім того, 6 депутатів-комуністів увійшли в інші ліві фракції парламенту. На виборах Верховної Ради України 1998 року, які проводилися за новою виборчою системою, комуністи вибороли 84 мандати у багатомандатному загальнодержавному окрузі і 39 мандатів у одномандатних округах. Кількість депутатів-комуністів у парламенті зросла на 32 особи. За комуністів проголосувало близько 25 відсотків виборців.

Але на парламентських виборах 2007 р. комуністи завоювали лише 27 депутатських мандатів.

До політичних здобутків КПУ можна віднести досить швидкий процес формування власної оновленої партійної еліти. Серед членів ЦК, керівних органів на місцях, більшості активу практично всі мають вищу освіту, значна частина – наукові ступені й звання. Серед комуністів – відомі діячі культури. Це свідчить про певний інтелектуальний потенціал партії.

Нова програма КПУ у соціально-економічній сфері враховує потребу в корекції щодо суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Україні: частково визнається право на власність, бо реально вже понад 80 відсотків власності перебуває у володінні юридичних осіб; наголошується на необхідності створити умови для чесної праці, незалежно від форм власності, якщо вона націлена на вирішення загальнонародних завдань. На думку комуністів, у загальнонародній же власності повинні залишатися базові галузі народного господарства, земля, природні ресурси, надра.

В умовах підготовки до парламентських і президентських виборів 1998 – 1999 років КПУ намагалася не відокремлюватися від інших лівих сил. Ідею об'єднання лівих партій було проголошено лідером КПУ П.Симоненком на VI з'їзді соціалістів. Ширше її було сформульовано на пленумі у лютому 1997 року: "Своїми природними союзниками ми вважаємо передусім Соціалістичну, Селянську партію, Ленінський комсомол, Всеукраїнську спілку робітників, Всеукраїнське об'єднання жінок-трудівниць, організацію прогресивної інтелігенції "Прометей", інші масові організації, які виступають за інтереси трудящих".

Але, як показала політична практика, такого об'єднання не відбулося, особливо на другому турі президентських виборів 1999 року.

КПУ — найдисциплінованіша і наймасовіша партія України. Одним з головних організаційних завдань Компартія вважає згурпування під своїми прапорами потужного робітничого руху, хоча в умовах кризи і безробіття розв'язати цю проблему дуже важко. Партія має досить широкі міжнародні зв'язки.

Останнім часом КПУ не уникнула гучної чвари всередині керівництва, коли було вилучено з лав партії лідера комуністів Криму Л.Грача, що, безумовно, знизило рейтинг партії.

Соціалістичну партію України було створено восени 1991 року після заборони діяльності КПУ. Зареєстрована Міністерством юстиції України 25 листопада 1991 року. Керівником її став Олександр Мороз, колишній секретар Київського обкому КПУ, а на час обрання – вже відомий тоді політик, депутат Верховної Ради України, секретар Комісії з питань агропромислового комплексу.

Нову партію було утворено у складній внутрішньополітичній ситуації. Йдеться про те, що складалася вона з колишніх членів КПУ, значна частина яких вступила до СПУ тимчасово, щоб проводити політичну боротьбу за відродження комуністичної партії. Проте і після відродження КПУ партія соціалістів зберегла свою політичну

вагу і певний вплив у деяких регіонах держави. Соцпартія видає свої друковані органи – теоретичний і політичний журнал “Вибір” і газету “Товариш” українською та російською мовами.

На виборах до Верховної Ради України 1994 року СПУ одержала 15 депутатських мандатів і була четвертою партією після КПУ, НРУ й СелПУ за кількістю депутатів-партійців. Політичним тріумфом СПУ було обрання О.Мороза Головою Верховної Ради України. Керівником фракції соціалістів було обрано І.Чиж, секретаря Політвиконкому. На виборах до Верховної Ради 1998 року партія соціалістів створила єдиний передвиборчий блок з селянською партією “За правду, за народ, за Україну!”, який виборов 29 депутатських мандатів.

Вибори 2002 р. дали змогу СПУ вибороти 17 депутатських мандатів і створити власну фракцію на чолі з О.Морозом. В умовах так званої “помаранчевої революції” (2004 – 2005 р.р.) партія соціалістів пішла на союз з блоками Наша Україна і Блоком Юлії Тимошенко, що сприяло їй завоюванню на парламентських виборах 2006 р. 33-х депутатських мандатів. Але кадрові чвари між НУНС та БЮТ не дали можливості створити парламентську більшість колишнім коаліціантам, і тоді фракція СПУ об’єдналася з фракціями Партії регіонів та КПУ. Але нова коаліція проіснувала трохи більше року, коли парламент було розпущено президентом В.Ющенком. Позачергові парламентські вибори (вересень 2007 р.) не були успішними для СПУ. Вона вперше за часи незалежності опинилася поза межами Верховної Ради.

Партія соціалістів 1996 року зазнала досить прикрив втрат, коли серйозні суперечки у керівній верхівці призвели до розриву з партією досить відомих лідерів-соціалістів Н.Вітренко (доктора економічних наук), В.Марченка (відомого парламентарія) і О.Божка (керівника СПУ у Києві). Н.Вітренко і В.Марченко заснували Прогресивну соціалістичну партію України (zareєстрована Міністерством юстиції України у квітні 1996 року). О. Божко створив свою політичну структуру Трудова Україна.

Пізніше СПУ покинула група на чолі з І.Чижом, а потім з партії вийшов один з лідерів Й.Вінський, який став міністром транспорту в уряді Ю.Тимошенко.

За даними соціологічних досліджень вплив СПУ на населення України постійно знижується. За десятиріччя (1994 – 2003 рр.) з 11 відсотків до 8, а за період внутрішньополітичної кризи в країні (2004 – 2008 рр.) не має і 3-х відсотків. Причини цих негараздів полягають,

на нашу думку, у внутрішньополітичних розбіжностях активістів партії, а також програмно-ідеологічних хитаннях партійного керівництва.

Партія прогресивних соціалістів України (ППСУ) на виборах до Верховної Ради 1998 року несподівано для багатьох аналітиків подолала чотиривідсотковий бар'єр у загальнодержавному окрузі і виборола 14 депутатських мандатів, а лідери партії Н.Вітренко і В.Марченко перемогли у мажоритарних округах. Партія створила власну фракцію в парламенті, яка пізніше розпалася в зв'язку з виходом з лав партії трьох депутатів.

Але це був єдиний успіх прогресивних соціалістів у парламентських виборах. На виборах 2002, 2006 і 2007 років партія зазнала поразки, хоча брала активну участь у передвиборчих кампаніях. Деякі партологи відносять ППСУ до радикалів лівого спектра української політики, а радикалізм сьогодні не може розраховувати на суттєву підтримку в суспільстві, хоча в кожній парламентській та президентській передвиборчій кампанії лідер ППСУ Наталія Вітренко з'являється в пропагандистських програмах телебачення й інших ЗМІ і провадить активну боротьбу не тільки проти влади, а й проти інших впливових лівих партій та їх лідерів.

У перші роки державної незалежності в середовищі українського селянства була створена впливова ліва партія – Селянська партія України (СелПУ). Партія була заснована у січні 1992 року в Херсоні, куди прибуло 217 делегатів з 11 областей республіки. Навесні того ж року зареєстрована Міністерством юстиції України. СелПУ мала в своїх рядах понад 100 тисяч членів, 17 обласних і понад 350 районних організацій. Головою партії з березня 1992 року був Сергій Довгань, директор радгоспу “Космос” з Херсонщини, депутат Верховної Ради України, керівник депутатської фракції аграрників.

СелПУ найменш відома представникам політичної науки й політичним оглядачам, бо усі свої з'їзди проводила за зачиненими дверима, тісно спілкувалася з КПУ і СПУ, але мала свої чіткі погляди на внутрішньополітичні проблеми держави.

На виборах до Верховної Ради України у 1994 р. ця партія здобула 21 депутатський мандат, поступившись тільки двом політичним партіям: КПУ і Народному Руху України. Обрання депутатами до вищого представницького органу представників СелПУ у 14 обл. України свідчило про широкий діапазон політичного впливу партії на електорат південного, східного та центрального регіонів.

На виборах до Верховної Ради 1998 року Селянська партія здобула 12 депутатських мандатів, на 9 мандатів менше, ніж на попередніх виборах, проте успіхом партії можна вважати обрання головою парламенту одного з її лідерів – Олександра Ткаченка. Головування у парламенті О.Ткаченка було достроково припинено у січні 2000 р., коли сформувалася парламентська більшість, до якої увійшли представники правих і центристських депутатів та частина позапартійних.

У своїй Програмі СелПУ стояла на позиції визнання суверенітету України, а її політичні структури мали сприяти розвитку демократичних спрямувань народу і відповідати усім міжнародним правовим нормам. Партія відстоювала досить широкі демократичні свободи, соціально-економічний розвиток України, спиралася на різні форми господарювання й оновлення соціалістичної орієнтації.

До певного часу СелПУ належало провідне політичне становище серед українського селянства, бо інша партія – Українська селянська демократична партія (УСДП) правого спрямування – не становила особливої конкуренції. Але створення наприкінці 1996 р. провладної Аграрної партії України скоротило вплив на селян СелПУ, бо ця нова партія, щоб здобути підтримку багатомільйонного електорату у виборах, широко декларувала свою увагу до великих сільськогосподарських об'єднань держави, їх керівників. Наявність же у владних структур відповідних коштів і матеріально-технічних засобів повернули помітну кількість прихильників лівої партії на користь партії з центристськими намірами.

Надалі укріплення позицій Аграрної партії, утворення Народно-демократичної партії та інших невеликих політичних угруповань на селі привели до ліквідації СелПУ. Частина її членів на чолі з О.Ткаченком влилася до КПУ, інша увійшла до центристських партій та угруповань.

Сьогодні в лівому русі України діють ще до десятка невеличких організацій, які називають себе партіями та рухами, але їхній політичний вплив і вага незначні. Аналіз політичних процесів в Україні часів державності свідчить, що вплив лівих партій на суспільство неухильно зменшується. В цьому є об'єктивні і суб'єктивні причини: скорочення електорату, слабка ідейно-політична робота (особливо серед молоді), наявна конфронтація між лідерами лівих партій і т.інш.

Політичні партії правового спрямування

Сучасні українські праві партії відрізняються від подібних партій розвинутих демократій тим, що їх ідейно-політичною основою є

націоналістична ідеологія, частіше радикального ґатунку, а організаційною основою стали колишні емігрантські антирадянські політичні структури та угруповання дисидентів.

Формування політичної системи в Україні тісно пов'язане з певною еволюцією та змінами (іноді зовсім несподіваними) вітчизняної багатопартійності. На зорі незалежності у 1991 – 1992 роках здавалося, що політичне панування назавжди або на дуже тривалий час перейде до політичних партій і рухів суто національної орієнтації. Після серпня 1991 року політична діяльність цих сил була досить помітною. Політичні партії націонал-ліберального, консервативного, демократичного, радикального спрямувань активно діяли не тільки на мітингах і маніфестаціях, а й на урядово-державних рівнях, у Верховній Раді, засобах масової інформації.

У виборах до Верховної Ради України 1994 року представники правих партій здобули 47 депутатських мандатів. З них: 22 депутати обрано від Руху, 11 – від УРП, 5 – від КУН, по 3 – від ДемПУ та УНА, 2 – від ХДПУ і 1 – від УКРП. Цікаво розглянути географію обрання народних депутатів від правих партій. Отож: Львівська область – 13 депутатів, Тернопільська – 8, Рівненська – 6, Івано-Франківська, Київська та м. Київ – по 4, Кіровоградська і Чернівецька – по 2, Волинська, Закарпатська, Сумська і Хмельницька – по 1 депутату. У парламенті була фракція Народний Рух України. Інші депутати від правих партій входили до фракцій “Державність”, “Реформи”. Представники правих повністю контролюють місцеву владу в більшості областей західного регіону, мають певну перевагу в місцевих структурах влади Києва. Але політичний вплив цих партій фактично відсутній у промислових центрах і регіонах Сходу республіки, досить незначний на Півдні й більшості центральних областей України.

Вибори до Верховної Ради України 1998 року продемонстрували помітне падіння авторитету більшості політичних партій правого спрямування, крім НРУ. Партія НРУ, єдина з правих, подолати 4-відсотковий бар'єр і здобула 32 депутатські мандати у загальнодержавному окрузі. Ще 19 мандатів народних депутатів України представники правих партій завоювали у мажоритарних округах. За партійною ознакою ці депутатські місця розподілилися таким чином: НРУ – 10, КУН – 3, УРП – 2, по 1 – від ХНС, УХДП, СНП і ДемПУ. Значно поступилися кількістю депутатських місць у парламенті УРП і КУН, а УНА зовсім позбулася своєї присутності у Верховній Раді. Зазнали поразки на виборах 1998 року лідери і відомі політичні діячі правих партій Л.Лук'яненко, Б.Горинь, М.Горинь, М.Поровський,

С.Хмара, О.Вітович, Д.Корчинський, В.Яворівський, Б.Ярошинський та інші. Помітно скоротилася географія народних депутатів від правих партій. Нині у парламенті праві представлені таким чином: Львівська область – 5 депутатів, Тернопільська – 4, Івано-Франківська та Рівненська – по 3, Волинська – 2, Київська, Полтавська, Хмельницька, Чернівецька та м. Київ – по 1 депутату.

Народний Рух України (НРУ) – до 1999 року була найчисленнішою та впливовою політичною партією правої орієнтації (деякі політологи її характеризують як правоцентристську), що, як зазначалося, налічувала в своїх рядах 55 тисяч членів, мала первинні осередки, районні та крайові організації, центральні органи (з'їзд, який обирає голову, першого заступника голови, членів Центрального проводу, Малу раду – органи Руху, що постійно діяли в період між з'їздами). Найбільші крайові організації Руху були у Львівській, Тернопільській, Рівненській областях. НРУ як політична партія сформувалась у 1992 році (юридична реєстрація у 1993 році) і своїм корінням виходить з суспільно-політичної організації Рух, що виникла в середовищі українських письменників у 1989 році і об'єднала навколо себе Товариство української мови, Демократичний союз та Українську гельсинкську спілку.

Прийняття Верховною Радою України нового демократичного Закону про вибори народних депутатів, відносна перемога на виборах у березні 1990 року, коли Рух отримав понад 100 депутатських місць у Верховній Раді (приблизно чверть), а також переміг на виборах до місцевих рад у трьох західних областях, проголошення Декларації про суверенітет УРСР стали певною перемогою Руху. Шлях НРУ від громадського об'єднання до політичної партії пов'язаний з бажанням та прагненням групи лідерів підвищити свою роль у боротьбі за владу.

У нових передвиборчих умовах 1998 року Рух об'єднав навколо себе Конгрес української інтелігенції, Товариство “Просвіта” і Всеукраїнське об'єднання ветеранів. Але політичні партії не ввійшли до блоку з НРУ. Однією з причин була підтримка політичного курсу президента Л.Кучми, хоча Рух проголосив себе в опозиції до влади, але з застереженням – у конструктивній, обережній, виборчій, коректній формі. Президент Української асоціації паблік-рілейшнз, професор Г.Почепцов зробив такий висновок: Рух в останні роки відійшов від образу борця з режимом, хоч саме цей імідж приніс йому у минулому всі лаври. Він вдався до пошуку нової ролі, але знайшов тільки варіант “тіні влади”. На початку 1999 року громад-

ськість України дізналася про розкол у партії Рух, який привів до розколу і рухівської фракції у парламенті. Одна частина депутатів-рухівців пішла за В.Чорноволом (16 депутатів) і стала фракцією Руху на чолі з Ю.Костенком (30 депутатів). Трагічна загибель лідера Руху В.Чорновола у березні 1999 року і проголошення лідером партії Г.Удовенка не зняли внутрішньопартійної напруженості. Розкол став реальністю. Нині на політичній арені України є два Рухи, які оформлені самостійними партіями.

Сучасні “рухівські” партії не здатні на самостійну вагому діяльність. У парламентських виборах 2002, 2006 і 2007 років вони виступали у блоках “Наша Україна” та БЮТ і їхня присутність у Верховній Раді, уряді та інших владних структурах забезпечена завдяки об’єднанню з іншими дрібними партіями та угрупованнями правої орієнтації.

Друга за значенням і вагомістю політична партія правого спрямування – Українська республіканська партія (УРП) – знала і кращі часи. Створена з надр Української гелсинкської спілки у квітні 1990 року, УРП швидко набирала популярності завдяки досить солідній групі лідерів, активних борців проти радянського ладу, колишніх політв’язнів.

Під час виборів Президента держави УРП підтримувала кандидатуру Л.Кравчука. Була в опозиції до Л.Кучми, але після його перемоги підтримала у 1995 році Конституційний договір, провела корекцію політичного курсу. Скрутні часи для УРП почалися після VI з’їзду (жовтень 1995 року), коли Львівська і Київська організації “зробили” головою партії до того нікому не відомого політика регіонального рівня Богдана Ярошинського. Свавільне рішення Б.Ярошинського про входження партії до політичного блоку з КУН викликало незадоволення. Партія опинилася на порозі чергового розколу, який стався на початку 1997 року. За наполяганням нового керівництва з лав партії було усунено її колишніх лідерів і засновників Л.Лук’яненка, М.Поровського, братів Горинів, які створили нову Християнсько-республіканську партію України.

Конгрес українських націоналістів (КУН) зареєстрований як політична партія 1993 року, коли було перенесено в Україну діяльність Організації українських націоналістів (С.Бандери), яка раніше діяла за кордоном. ОУН (б) з 1950 року втратила зв’язок з Україною, хоча й робила неодноразові спроби відновити свої структури. Нова політична ситуація дала змогу здійснити це і сприяла створенню й легалізації партії.

28 – 29 березня 1992 в Києві ОУН(б) провела конференцію, на ній були ухвалені вимоги про відставку КМ України, вихід України зі Співдружності Незалежних Держав, про розпуск ВР України 12-го (1-го) скликання й проведення нових виборів на багатопартійній основі, а також Маніфест про створення політичної організації.

17 – 18 жовтня цього ж року в Києві відбувся Установчий з'їзд КУНу. Як партія політична КУН пройшов певну ідейно-політичну еволюцію. Спочатку його провідною суспільно-політичною ідеєю була ідея християнської демократії, яка відкидала традиційну для ОУН(б) елітарну теорію, замінивши її теорією народовладдя західної демократії, а його гол. екон. ідеєю – ідея “народного капіталізму” – соціально орієнтованої ринкової економіки, що забезпечує соціальні та політичні права всім громадянам держави. Автором цих ідей був Р.Зварич, представник т. зв. Детройтського центру ОУН. Після усунення Р.Зварича з посади заст. голови КУНу програма партії змінилася: нові ідейно-теоретичні розробки наблизили програмні документи партії до ідей С.Бандери та Я.Стецька, зорієтували їх на побудову в Україні національної унітарної держави на засадах українського націоналізму.

Структурно партія побудована за територіальним принципом: а) первинний осередок; б) районні, міські, міськрайонні (р-нів у містах) орг-ції; в) обласні орг-ції. Її керівними та орг. структурами є: збір, голова конгресу, політрада, провід, голова секретаріату, референти секретаріату. Між зборами найвищим органом є політрада, вона складається з представників голів обласних орг-цій. Статут КУНу передбачає індивідуальне, асоційоване і колективне членство.

На виборах до ВР України 1994 КУН одержав 5 депутатських мандатів, дещо пізніше було обрано ще 3 народні депутати. Усіх депутатів парламенту України від КУНу обрано в Галичині. На виборах до ВР України 1998 партія провела до ВР 3 свої чл. (2 – від Івано-Франківської – і 1 – від Тернопільської – областей). У парламентських виборах 2002 КУН здобув 3 депутатські мандати: 2-у блоці «Наша Україна» — і 1 — в одномандатному окрузі на Івано-Франківщині. У виборах до парламенту 2006 КУН брав участь у складі блоку «Наша Україна» і отримав 2 мандати.

Тривалий час головою КУНу була Ярослава Стецько, вдова Я.Стецька, від 1997 – нар. депутат України. Після її смерті лідером КУНу 2003 обрано О.Івченка (нар. депутат України 4-го та 5-го скликань, випускник Львів, політех. ін-ту, за фахом інженер-будівельник, канд. екон. наук, під час “помаранчевої революції” 2004

року командувач “Народної гвардії”. Від березня 2005 до травня 2006 року голова правління НАК “Нафтогаз України”. У ВР 5-го скликання входив до фракції блоку “Наша Україна”, член парламентського комітету з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки.

2006 КУН налічував близько 24 тис чл., мав свої осередки в усіх областях України, а також близько 600 районних і міських та понад 1500 селищних організацій. Найбільші його організації діють у Львові, Івано-Франківську та Тернопільській областях.

Партія видає газети “Гроно” і “Шлях перемоги”.

Серед націонал-радикального крила політичних партій правого спрямування досить відомою в Україні була Українська національна асамблея – Українська народна самооборона (УНА -УНСО).

У серпні 1991 року було утворено Українську національну самооборону (УНСО). Пізніше вони об’єдналися, і як самостійна політична партія УНА-УНСО була зареєстрована Міністерством юстиції України у грудні 1994 року. До цього партія вже налічувала у своїх рядах близько 10 тисяч членів, а на виборах до Верховної Ради провела депутатами трьох своїх активістів – О.Вітовича і Я.Ільясевича від Львівської області й Ю.Тиму від Тернопільської. Це був успіх нової партії, бо її представники у передвиборчих змаганнях перемогли досить відомих і досвідчених діячів інших партій правого спрямування.

У вересні 1995 року було анульовано запис у Державному реєстрі Міністерством юстиції України й відмінено реєстрацію та легальний статус партії УНА-УНСО. Але наприкінці 1997 року партію знову було зареєстровано і в передвиборчій кампанії вона здобула нову легальність. На виборах до Верховної Ради 1998 року партія зазнала поразки. Вона не здобула у парламенті жодного мандата.

Останнім часом окремі ЗМІ посилюють увагу до націоналістично-радикальної партії “Свобода” (лідер О.Тягнибок), яку деякі політологи вважають пронацистською. Партія входила до блоку “Наша Україна”, а Тягнибок таким чином потрапив до складу Верховної Ради. Але пізніше це угруповання було вилучено з пропрезидентського блоку і вже після виборів 2006 і 2007 рр. “свободівці” опинилися поза межами парламенту.

Внутрішньополітична криза, яка триває в Україні, фактичний розкол українського суспільства сприяє підвищенню популярності партії “Свобода” та її лідеру О.Тягнибоку. Партія стала провідною за результатами місцевих виборів в Тернопільській області 2009 року, а

на виборах місцевих органів влади 2010 року одержала перемогу у Львівській і Івано-Франківській областях. Таким чином, політико-адміністративний контроль над всією Галичиною сьогодні належить "Свободі", яка має реальні шанси потрапити до Верховної Ради України на наступних парламентських виборах.

Правий партійний спектр сучасної України має ще до десятка невеличких партій та угруповань ("Солідарність", "Захисники Вітчизни", "Реформи і порядок" та інші), але їх політична вагомість і вплив на суспільство мізерний.

Таким чином, більшість партій націонал-демократичної й націоналістичної орієнтації поки що неспроможні спрямувати свою діяльність на розробку конструктивних варіантів виходу з кризового стану, а період президентства В.Ющенко і влада "помаранчевого блоку" помітно знизили вагомість правих.

Центристські партії.

Партійні системи більшості держав Заходу сформували основні напрями центризму. Це – лібералізм, соціал-демократизм та християнський демократизм. В Україні на сьогодні можна визначити два такі напрями: лібералізм і соціал-демократизм. Але не слід вважати, що ці центристські спрямування вже цілком сформувалися та програмно визначилися. Це не так. Триває процес партійного будівництва. Непростий, часом суперечливий. Можна знайти у програмах, скажімо, лібералів ознаки соціал-демократизму або консерватизму, і навпаки.

Політологічна наука розглядає це політичне явище – партії центристського напрямку – як зміну конфронтаційного стилю мислення та дій на стиль партнерства, взаємодоповнення, консенсусу, компромісу. Завдання сучасного центризму полягає в тому, щоб, крім розробки філософії центризму (взаємодоповнення), соціології центризму (соціальне партнерство), виробити й політичну програму центризму, яка повинна стати програмою боротьби за цивілізований демократичний устрій суспільства, нову політичну систему.

Це тим більш важливо, що атмосфера неузгодженості, різких заяв нині панує на всіх рівнях законодавчої та виконавчої влади, конфронтаційність, непримиренність, крайнощі торжествують і за межами офіційних структур, на рівні буденної свідомості, що найбільш повно відбиває діяльність політичних партій та громадсько-політичних об'єднань. Центризм міг би стати політичним барометром рівноваги, центром відмежування від радикалізму. Але для цього його треба розглядати як три підходи: центризм як ідейно-політична

течія; центризм як певна позиція (установка); центризм як інструмент у політичній діяльності, який виявляється у відповідній політиці.

Більшість центристських політичних партій України не відрізняються чіткою ідеологічно-організаційною структурованістю, не мають своїх осередків на місцях, фактично не зв'язані з основними соціальними верствами населення. В основній масі – це партії-карлики, які налічують у своїх рядах від тисячі до кількох тисяч членів.

Політичний процес партійного будівництва в Україні штучно затягувався і не сформував в суспільстві партійної системи, яка змогла б структурувати політичне життя на бік справжньої демократизації. Не можна створену в Україні багатопартійність ототожнювати з партійною системою, що іноді зустрічається не тільки в твердженнях деяких українських публіцистів, а й в працях окремих політологів. У справжній партійній системі не може існувати декілька соціал-демократичних, ліберальних або християнсько-демократичних партій. Це політичний нонсенс. А ось в сучасному українському політичному процесі – це є. Такий стан можна пояснити відсутністю політичного досвіду, який має місце в кожному початковому суспільстві.

В Україні ліберальні партії, як і соціал-демократичні, формувалися окремими галузевими або регіональними політизованими угрупованнями, які не спромоглися об'єднатися в потужні впливові партії. А існуючий десяток християнсько-демократичних партій став можливим тому, що організаційно вони створювалися за конфесійним принципом. Світова політична практика свідчить, що християнсько-демократичні партії розвинутих країн формувалися на загальнохристиянських цінностях, яким підпорядковувалися політичні, соціально-економічні та духовні програмні положення.

Перехідний політичний період в Україні свідчить, що поступово динамічно посилюється вплив центристських ідеологій, а центристські партії неухильно збільшують свою присутність у всіх владних структурах.

Отже, щоб краще розглянути стан і перспективи сучасних центристських партій України, варто коротко проаналізувати становище окремих з них, найвідоміших та організаційно сформованих.

Парламентські вибори часів незалежності свідчать про неухильне зростання присутності центристських партій в законодавчому органі країни. Якщо вибори 1994 р. дали досить скромний результат для партій-центристів і вони одержали близько 30 депутатських

мандатів, то подальші парламентські виборчі кампанії значно поширювали участь центристів у Верховній Раді України.

Поширення пропаганди ідей центризму, ідеології соціал-демократизму і лібералізму дали свої позитивні плоди. У виборах до Верховної Ради 1998 року чотири центристські партії – НДП, ПЗУ, СДПУ(о) і “Громада” – подолали 4-відсотковий бар’єр і дістали 69 депутатських місць у багатопартійному окрузі, а всього партіями центру належало 108 депутатських мандатів у складі нового парламенту.

Серед лідерів і відомих політичних діячів центристського руху того часу були В.Пустовойтенко, І.Плющ, Л.Кравчук, Є.Марчук, В.Медведчук, К.Ващук, В.Кононов, А.Матвієнко, В.Філенко, В.Щербань, А.Толстоухов, А.Кінах, В.Рибак, О.Волков, В.Журавський, О.Дьомін, В.Омеліч та інші.

Вибори 2002 р. дали партіям центру близько 170 депутатських мандатів, а парламентські перегони 2006 – 2007 рр. остаточно закріпили перевагу центристських партій у Верховній Раді держави.

Слід звернути увагу на факт, що в перші роки незалежності в центристському партійному середовищі перевагу мала соціал-демократична ідеологія, що сприяла утворенню та становленню ряду соціал-демократичних партій.

Відомо, що ідеологія соціал-демократизму має давню історію. Вона виявилася найбільш життєздатною та соціально ефективною завдяки центристській політичній орієнтації. Тим часом як багато політичних ідеологій зазнавали занепаду, ідеологія соціал-демократизму посилювала свій вплив у світовій політиці. Протягом ХХ століття соціал-демократія поступово відходила від марксизму, відмовившись від класової боротьби. Європейські соціал-демократичні партії, об’єднанні в Соцінтерн з 1951 р., набули статусу парламентських у більшості європейських країн та Південної Америки, зробивши певний внесок в інтеграцію робітничого руху в пануючу капіталістичну систему. Лідери світової соціал-демократії пішли шляхом трансформації і вдосконалення капіталістичного ладу, прийнявши багато цінностей, норм та принципів буржуазного суспільства.

Основою політичної ідеології сучасної соціал-демократії є концепція позитивної свободи, в реалізації якої державі надається неабияка роль. Перебуваючи при владі, європейські соціал-демократи досягали помітних успіхів у розв’язанні окремих соціально-економічних проблем.

Відродження українського соціал-демократизму почалося після серпневих подій 1991 року. Було створено близько десятка партій, але молода українська соціал-демократія ще не мала чітких ідейно-політичних позицій. Політична неструктурованість українського суспільства, відсутність власного досвіду державного управління, організаційна розмежованість, зрада окремих лідерів та активістів, політична незначущість більшості соціал-демократичних партій – усе це стало реальною перешкодою до створення потужної соціал-демократичної структури, яка змогла б узяти на себе цілковиту відповідальність за долю країни, прийшовши до влади.

Останнім часом лідером серед української соціал-демократії була СДПУ (о). Партія досить активно використовувала популістські заходи: залучення до своїх лав футболістів київського “Динамо”, відомих акторів тощо. Партія мала власну фракцію в парламенті, а її лідер В.Медведчук в січні 2000 року був обраний першим заступником Голови Верховної Ради України.

Після парламентських виборів 2006 р. соціал-демократи втратили присутність в законодавчому органі країни, і можна вважати, що соціал-демократична ідея на сьогодні перейшла зі становища реальної політики у площину майбутнього. І причина такого стану не в об’єктивному факторі сучасного політичного процесу (нібито байдужості українського суспільства до соціал-демократичної ідеї), а в суб’єктивному факторі: у відсутності авторитетного і впливового лідера, у традиційних для української політичної еліти внутрішньополітичних чварах, у нездатності йти на компроміси і поступливість заради спільної справи.

Ліберальна ідеологія почала впроваджуватися ще в часи горбачовської перебудови, але значного поширення набула лише після 1991 року. Соціальним середовищем для вітчизняного лібералізму стали вузькі угруповання бізнесменів, які створювалися на основі приватизації державної власності. В перші роки незалежності нова буржуазія не дуже прагнула сформувати свої власні політичні структури. Вона була зайнята проблемами привласнення та закріплення за собою загальнонародного майна. Але поступово почали вимальовуватися потреби політичного узаконення нової соціально-економічної ситуації та юридична легітимація великого перерозподілу. Політичні партії певної орієнтації таким чином стали необхідним політичним та юридичним об’єднанням нового класу власників.

Сучасні ідеології лібералізму стверджують, що у ХХ ст. відбулися радикальні зміни у суспільно-політичному розвитку, коли на

зміну класово-антагоністичним відносинам прийшли класово-неантагоністичні, в основі яких – стиль соціального партнерства, взаємодоповнення, консенсусу, компромісу. Згідно з теорією, сучасне виробництво породжує три основні суб'єкти економіки, між якими досягається певний паритет та рівність, а саме: 1) власник засобів виробництва, 2) керівник або власник специфічних знань та інформації з проблем управління, 3) сучасний висококваліфікований робітник, який є власником професії вищого ґатунку. За теорією, сучасні робітники об'єднані у потужні профспілки, що здатні на рівних вести переговори з підприємцями щодо умов праці. Боротьба між цими суб'єктами сучасного виробництва залишається, як залишається класовість, але зникає антагонізм, немає боротьби на знищення, а виникає динамічна система взаємодії різних інтересів.

Можливо, ця сучасна концепція неолібералізму і спрацьовує в суспільствах, що протягом багатьох десятиліть збудували стабільні взаємовідносини між працею і капіталом. Подібна теорія не може бути придатною у суспільстві, де панують реалії гострої соціально-економічної кризи, існує масове безробіття висококваліфікованих робітників, де гинуть потужні промислові центри і міста, а значна частина капіталу перебуває в “тіні”, де жирує промисловий шахрай та корумпований чиновник державної влади, а більша частина капіталу пливе за кордон.

У сучасній політичній культурі України неолібералістська концепція існує, та вона не має достатньої цілісності, лише фрагментарно міститься у програмних документах численних партій, що вважають себе ліберальними. Хоча таких партій кілька десятків, тільки три з них мають у назвах слово “ліберальна”. До політичних партій ліберального напрямку належать всі партійні структури, що створювалися у владних кабінетах, формувалися сучасними українськими олігархами, виникали на регіональному рівні на гроші фінансово-промислових кіл, і висували своїми програмними гаслами проблеми екології, середнього бізнесу, інтелектуальної свободи, соціального партнерства, приватної власності на землю. Потужних партій лібералістського спрямування в сучасній Україні немає. Причина полягає в соціально-економічному стані країни. Кризове падіння виробництва, як стверджує влада, помітно припинилося, хоча це не стосується багатьох галузей. Більшість показників, які характеризують економіку та соціальну сферу, є дуже низькими. Активне поширення ліберальних ідей і підтримка їх більшістю населення гальмується соціально-економічною реальністю країни.

Український сучасний лібералізм зможе стати реальною політичною силою, коли в країні з'являться помітні соціально-економічні суб'єкти, хоча б так званий "середній клас", котрий сформував би соціальну базу лібералізму. Але це проблема дуже далекого майбутнього. Тим більш, що сьогодні в Україні панує запекла внутрішньополітична криза, яка почалася з кінця 2004 р. (президентські вибори) і триває вже сім років. А з 2008 р. внутрішньополітична криза з'єдналася з жорстокою соціально-економічною кризою, яка є складовою світової фінансово-економічної кризи.

На сьогодні політичні партії українського лібералізму репрезентують в основному олігархічні угруповання, об'єднання державних чиновників різних рівнів та незначну частину інтелігенції й верхівки працівників ЗМІ. Серед відомих політичних партій ліберального спрямування, які пройшли шлях в умовах незалежності і діяли більш-менш активно в політичному житті України, можна назвати Народно-демократичну партію (лідер В.Пустовойтенко), Аграрну партію України (лідери М.Зубець і К.Ващук), Партію регіонів (лідер В.Янукович), партію "Трудова Україна" (лідер С.Тигіпка), партію "Яблуко" (лідер М.Бродський), партію "Демократичний союз" (лідер О.Рафальський), Демократичну партію України (лідер Г.Антоньєва), Партію зелених України (лідер В.Кононов), Партію промисловців України (лідер А.Кінах) та деякі інші. Деякі ліберальні партії припинили свою діяльність, інші з'єдналися з більш потужними партіями, деякі відійшли в тінь.

Нині найбільш потужною та впливовою в суспільстві з партій ліберального спрямування є Партія регіонів. Вперше регіонали вийшли на загальноукраїнську політичну арену у передвиборчій парламентській кампанії 2002 р., хоча до цього вони забезпечили власне домінування в промислових регіонах країни (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька та Харківська області). У парламентських виборах 2002 р. ПР входила до блоку "За єдину Україну", де регіонали здобули 5 депутатських місць, але ще 29 депутатських мандатів вони завоювали у мажоритарних округах Східної України. На парламентських виборах 2006 р. Партія регіонів одержала 186 депутатських мандатів і сформувала найбільшу парламентську фракцію. Позачергові парламентські вибори знову забезпечили регіоналам лідерство у Верховній Раді (175 парламентських місць).

Партія регіонів двічі формувала уряд на чолі з В.Януковичем, який досить успішно діяв в умовах внутрішньополітичної і соціально-

економічної кризи. В партії є когорта популярних і досвідчених політичних діячів. Серед них М.Азаров, Ю.Бойко, О.Єфремов, В.Колесниченко, В.Коновалюк, О.Лавринович, О.Плотников, Д.Табачник, А.Толстоухов, Н. Шуфрич та інші. Партія регіонів має розгалужену систему регіональних та місцевих організацій, досить широкі можливості пропагандистської роботи в ЗМІ.

Але ПР має і власні внутрішні негаразди, які відбиваються на її рейтингу. Олігархічна частина партії на чолі з мільярдером Р.Ахметовим інколи не виявляє солідарності з керівництвом і намагається автономно співпрацювати з владою. Крім того, партія позбавлена чітких ідеологічних принципів, що призводить до хитання не тільки окремих партійних функціонерів, але й окремих партійних осередків. Має місце і не зовсім чітка зовнішньополітична орієнтація, а також з гострих внутрішньополітичних проблем.

Друга світова політична течія центризму – християнський демократизм – хоча й існує в політичному бутті українського суспільства, проте його місце і вага досить незначні. Християнська ідеологія приймається частиною суспільства, але тільки як ідеологія і у жодному разі – як можлива ефективна загальноукраїнська політика. Сьогодні в Україні немає відповідних умов для створення впливової і потужної політичної структури на основі християнсько-демократичної ідеології, яка могла б претендувати на державну владу. В Україні є близько десятка політичних партій, у яких або у назвах є термін “християнська”, або їхні політичні програми збігаються з християнсько-демократичною ідеологією. Але це невеличкі партії з дуже обмеженим електоратом і мінімальним впливом на політичні процеси у країні.

Привабливість сучасного центризму полягає в тому, що сьогодні він із мрії та утопії все більше стає реальною можливістю. Але ця можливість залежить не так від загального поліпшення економічного стану країни, який в основному контролюється купкою олігархів, їх близьким оточенням та корумпованою бюрократією і використовуються для власного збагачення, як від реального підвищення добробуту хоча б арифметичної більшості населення. Ідейно-теоретичне завдання сучасного центризму полягає в тому, щоб наукові розробки філософії центризму були філософією взаємодоповнення, соціології центризму – новаціями неантагоністичних соціальних відносин, а політичні програми центризму вироблялися як програми боротьби за дійсно цивілізований устрій громадянського суспільства.

Підсумовуючи, варто зазначити, що у сучасному українському суспільстві вплив партій на формування політичної системи незнач-

ний. Держава перебуває у перехідному періоді та в умовах жорстокої соціально-економічної кризи, а її політична система – в процесі перебудови.

Але певне підвищення політичної ваги та впливу партій на українське суспільство засвідчили вибори до Верховної Ради України, які проходили в умовах державної незалежності. Так, в парламенті 1994 р. народні депутати від політичних партій становили 44 відсотка, в 1998 р. – 68 відсотків, в 2002 р. – 67 відсотків, а у виборах 2006 і 2007 рр., коли була запроваджена пропорціональна виборча система, український парламент став фактично партійним за своїм складом. Після 1998 р. більшість членів уряду також стали представниками так званих “партій влади”.

Короткі висновки

1. Спираючись на сучасні теоретико-методологічні дослідження партології, можна зробити висновок, що політична партія – це специфічна громадська організація, яка має особливий правовий статус у державі, є угрупованням людей, добровільно об’єднаних між собою спільністю політичних поглядів, програмних документів та ідеологією. Кожна політична партія бере активну участь у суспільно-політичному і державному житті, має на меті завоювання і здійснення влади у державі.

2. Відродження багатопартійності в Україні після серпневих подій 1991 р. було не тільки запровадженням історичної традиції, але й шляхом до формування демократичного устрою в країні.

3. Українська багатопартійність все більше завойовує позиції серед населення республіки. Це сприяє радикальній партизації Верховної Ради України, Уряду та багатьох урядових установ, органів місцевого самоврядування та регіонального управління.

4. Триває процес більш чіткої визначеності партії у своїй власній політичній орієнтації. І хоча громадськість є свідком численних партійних розколів або запеклих чвар усередині партійних еліт, помітним є потяг до створення міжпартійних блоків і коаліцій, особливо на час передвиборчих кампаній.

5. Президентські вибори після 1994 р. відбуваються за активної участі політичних партій. Претенденти на президентську посаду повинні були враховувати вплив політичних партій та партійних об’єднань на президентську виборчу кампанію.

6. Отже, в умовах формування і зміцнення нової політичної системи української багатопартійності доведеться пройти ще порів-

няно неблизький шлях становлення, щоб стати справжньою реальною і впливовою складовою цієї системи.

Контрольні запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття “політична партія”. Назвіть ознаки політичної партії.
2. Що таке партійна система? Які є види партійних систем?
3. Коли виникли політичні партії в Україні?
4. З чим пов’язане відродження багатопартійності в сучасному українському суспільстві?
5. Які особливості процесу формування і становлення сучасної багатопартійності в Україні?
6. Які варіанти партійної системи, на Ваш погляд, найбільш ймовірні в Україні?

Література

1. Кочубей Л. Виборчі технології. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 2008.
2. Пахарев А.Д. Багатопартійність і партійна система – поняття не тотожні // Віче. – 2002. – № 2. – С. 3 – 7.
3. Пахарев А.Д. Політика центризму в Україні. Проблеми формування та перспективи розвитку // Трибуна. – 2002. – № 3-4. – С. 23 – 25.
4. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Парламентське видавництво, 2002.
5. Політичні партії України. / За ред. проф. В.М.Якушика / – К.: Кобза, 1996.
6. Україна: політична історія XX – початок XXI століття. – К.: Парламентське видавництво, 2007.
7. Хімченко О.Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства. Навчальний посібник. – К., 2006.
8. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем. Навчальний посібник. – Львів: Тріада плюс, 2004.

IV.

Теоретичні основи елітології і процес формування політичних еліту у сучасній Україні

Політологами пострадянської доби зроблено вагомий внесок у проблему дослідження політичного елітизму. На сьогодні значно розширився термінологічний склад, який визначає феномен елітизму. У дослідницьких працях, присвячених проблемі політичного елітизму, вживаються такі назви: "правлячий клас", "політична еліта", "правляча еліта", "політичний клас" та ін. Наразі простежується тенденція підміни поняття "політична еліта" словосполученням "політичний клас".

Поняття "політичний клас" порівняно недавно увійшло до вітчизняної політичної науки України. Вперше категорію "правлячого класу" запровадив видатний італійський суспільствознавець Гаetano Моска, який у своїх працях "Основи політичної науки" та "Історії політичних доктрин" фактично започаткував наукову розробку політичного елітизму. У концепції Моски правлячий клас здійснює політичне керівництво суспільством, включаючи адміністративне, військове, релігійне, економічне і моральне управління.

Категоріальне визначення "політичний клас", охоплює всі сегменти і всіх учасників політичного процесу, що здійснюється в суспільстві. Але деякі політологи вважають: поняття "політичний клас" тотожне "політичній еліті", точніше виражає сутність управлінського елітизму, не претендуючи на виборність і неординарність морально-політичних якостей. Є точка зору, згідно з якою "політичний клас" – це щось цілісне, монолітне, остаточно сформоване об'єднання для успішного управління суспільством. У прихильників цієї концепції "політичний клас" у постсоціалістичних країнах перебуває в стадії формування і представлений окремими елементами, що успішно або невдало управляють суспільством.

Не відкидаючи права на існування різних поглядів щодо політичного класу, автор цього підручника дотримується позиції, що політичний клас існує в будь-якому суспільстві, незалежно від ступеня його зрілості або політичної відсталості. Політичний клас – це правляча еліта і контреліта (опозиція), це політичні лідери, політичні партії і суспільно-політичні рухи, це бюрократичний апарат централь-

них і регіональних органів влади, це інтелігенція, що політизується, представники політичної науки і засобів масової інформації, це навчальні заклади, в яких готують професійних політиків, дипломатів і управлінців. Усі ці суб'єкти політичного процесу є різновекторними за своїми ідеологічними і соціально-економічними програмними положеннями, морально-духовними цінностями. І сформувати з цієї маси який-небудь цілісний клас – затія нереальна й утопічна.

Таким чином, "політичний клас" – є більш загальноінтеграційне поняття, це найбільш широке визначення всіх учасників політичного процесу в суспільстві, незалежно від владного статусу та керівних повноважень, ступеня впливовості і важелів управління, ідеологічних і духовних особливостей, кількісного та якісного складу.

1. Наукові концепції політичної еліти: світовий і вітчизняний контекст

Соціально-філософські і політичні течії, в яких стверджується центральна ідея про те, що необхідною складовою частиною будь-якої соціальної структури виступає управлінський або інтелектуальний прошарок, який визначає суспільну динаміку, існують вже тисячоліття. Маючи на увазі тривалу історичну традицію і докладно розроблений науковий інструментарій, слід казати про існування елітизму як в науково-гуманітарному знанні, так і в повсякденній діяльності людства. Проблема розподілу суспільства на управлінську меншість та керовану більшість висловлювалася і досить послідовно обґрунтовувалась у працях мислителів стародавніх часів: Конфуція (розподіл суспільства на простих людей і благородних мужів), Геракліта, Сократа (концепція замкнутості суспільства), Платона (концепція політичної нерівності, в якій не багатьом обраним – аристократії – притаманні розум і воля, в всім іншим – простим людям – тільки почуття). Хоча Платон обґрунтував перехід з нижчої соціальної групи до вищої і навпаки, тим самим став попередником теорії циркуляції еліти. Платонівська система штучного добору кращих була побудована на різного роду моральних, релігійних, філософських постулатах.

У Середньовіччі клерикальні мислителі А.Августин і Ф.Аквінський висунули ідею церковної ієрархії, яку визначили як вибрану верству суспільства. Пізніше концепцію сильної ініціативної меншості сформулював Н.Макіавеллі. Про елітарне правління писали Т.Гоббс, Ш.Монтеск'є, А.Шопенгауер, Ф.Ніцше. Але найбільший внесок у

теоретичну розробку проблеми правлячої еліти зробили італійські вчені Г.Моска, В.Парето і Р.Міхельс, німецький політолог М.Вебер, француз Ж.Сорель, американці Г.Лассуелл, Р.Даль, М.Паренті, Ф.Ландберг, росіяни Б.Чичерин і М.Бердяєв. Українські політичні мислителі В.Липинський та Д.Донцов, синтезувавши погляди своїх попередників, запропонували власні концепції "національної аристократії" та "інтегрального націоналізму". У центрі уваги сучасного наукового елітизму – політична еліта, що складається з правлячого класу і політичної опозиції.

Новітня історія людської цивілізації поклала початок розробці теоретико-методологічних концепцій і досліджень феномену політичного елітизму. Теорія еліт була заснована наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. В.Парето та Г.Моска. Політична історія більшості розвинутих країн характеризувалася заміною управлінського індивідуалізму виборчим колективізмом. Громадянські служби ставали все більше бюрократичними. Робилися спроби демократизації уряду й упровадження більш відкритих принципів діяльності бюрократії. Виникли суспільні настрої оптимізму, які ґрунтувалися на вірі в те, що політична кар'єра відкрита для талантів. Водночас бюрократія все більше претендувала на роль провідного політичного актора. Це породило небезпеку бюрократичного абсолютизму. Проблема управлінської бюрократії, теоретичні основи якої заклав Макс Вебер, набула подальшого наукового розвитку в працях Ф.Ландберга, Р.Мертонна, Ф.Селезника, Л.Мізеса, А.Гоулднера, С.Ліпсета та ін. Сучасні теорії бюрократії схожі на погляди Сен-Симона, який першим звернув увагу на роль організації в розвитку суспільства, бюрократизацію як процес раціонального управління суспільством. Г.Моска і В.Парето зробили спробу розібратися в проблемі влади та її суб'єктів. Будучи послідовниками Н.Макіавеллі, вони в своїх концепціях перетворили політику з мистецтва управляти на науку управління. Замість релігійних та етичних міркувань, були взяті закони і факти. Полемізуючи з марксизмом, який формувався на класових принципах зміни суспільно-політичних формацій, італійські вчені запропонували іншу модель суспільства, рушієм якого є конфлікт між конкуруючими елітами.

Гаєтано Моска (1858 – 1041) сформулював теорію правлячого класу. В основі його теорії було твердження, що у всіх суспільствах, починаючи з давніх часів і закінчуючи сучасними розвинутими суспільствами, завжди виникають два класи людей – клас, який управляє, і клас, яким управляють. Перший клас завжди нечисленний,

виконує всі політичні функції, монополізує владу, в той час як інший, значно численніший клас, управляється і контролюється першим. Правлячий клас існує за будь-якої форми правління: деспотії або лібералізму. Хоча правлячий клас становить меншість населення, він краще організований і створює замкнене і стійке угруповання. Головним критерієм відбору до еліти Моска вважав наявність управлінських здібностей у підходящий історичний період розвитку суспільства. Ідеалом правлячого класу для Моски є поєднання аристократичних й демократичних тенденцій, їх рівновага, яка може бути досягнута шляхом розосередження влади, недопущення її монополізації в руках будь-якого одного угруповання.

Концепція Моски припускає існування двох рівнів усередині правлячого класу: 1/ вищого – уряду і 2/ більш низького – усіх існуючих політичних сил. В концепції чітко сказано, що не народні маси обирають зі свого середовища уряд, а організований клас нав'язує власний уряд масам. Він був переконаний, що влада може бути створена лише шляхом самоорганізації певної меншості, яка нав'язує власну волю більшості, власне тому, що вона є організованою.

Саме це і становить головний інструмент володарювання над людьми. У примітивних суспільствах – це сила зброї, в суспільствах більш витончених – це релігійна віра та культура. Важливою для теорії Моски є категорія "юридичного захисту" як соціального механізму, який регулює дисципліну морального почуття. Таким чином, концепція Моски припускає: розподіл суспільства на управителів та підлеглих; існування правлячого класу; згуртованість управлінського класу; опору на принципи законності; соціальну мобільність; соціальні цінності – військова мужність, багатство, культура, походження.

Вільфредо Парето (1848 – 1923) вперше ввів у науковий обіг термін "еліта", хоча вибір цього терміна був випадковим і автор обґрунтував його. Італійський вчений визначав еліту як групу, що складається з людей найбільш продуктивних і найбільш здібних у різних сферах діяльності, осіб, що отримали "найбільший індекс" у своїй діяльності. Соціальна система, за теорією Парето, прагне до рівноваги; ця рівновага не статична, а динамічна. Її динаміка детермінується елітою – меншістю, яка править. Виокремлення еліти – вихідний пункт теорії Парето. Для цього він пропонував статистичний метод. На його думку, в кожній сфері діяльності людини можна встановити певний індекс, тобто найвищу і найнижчу оцінки діяльності. Сукупність людей, кожен з яких отримав у своїй сфері найвищу оцінку, Парето й називав елітою. Талановитий юрист матиме 10

балів, пересічний – 6, нездатний – 0. Це і є принцип формування еліти. Вчений виводив необхідність її існування з нерівності індивідуальних можливостей людини: заможні, талановиті, обдаровані становлять еліту суспільства. Для пояснення соціальної динаміки він сформулював свою теорію "циркуляції еліт", згідно з якою еліти виникають із нижчих верств суспільства, у перебігові боротьби піднімаються у вищі, там розширюють свій вплив, а потім перероджуються, знищуються і зникають. Цей кругообіг і є універсальним законом історії. Якості, необхідні для одержання й утримання влади, змінюються протягом історичного розвитку згідно з конкретною ситуацією. Парето вирізняє два головні типи еліти: леви, яким характерний консерватизм, і лиси – майстри політичних комбінацій. Стабільна політична система характерна домінуванням еліти левів, у нестабільній ситуації домінують лиси.

Важливе місце в концепції Парето є положення про життя і смерть правлячої меншини, яку він називає іноді елітою, іноді аристократією. Він пише: "Історія – це цвинтар аристократії". Всесвітня історія – це історія спадкоємності привілейованих меншин, ще в ході безперервної циркуляції виникають з нижчих прошарків суспільства, досягають вищих верств, розквітають, приходять до занепаду, руйнуються й зникають.

Владна тривалість еліти залежить від залучення свіжих сил з інших прошарків суспільства і своєчасної ротації управлінських кадрів. Якщо цього не відбувається, здійснюється революційний шлях зміни правлячої еліти і створення нової політичної системи.

Німецько-італійський соціолог і політолог Роберт Міхельс (1876 – 1936) став автором концепції "залізного закону олігархії", сутність якої в наступному: необхідність згорання демократії та парламентаризму, бо вони дискредитували себе; суспільство переходить до елітарної влади; народні маси повинні довіряти цій меншості за фактичної відсутності контролю за її діяльністю; широкі маси не здатні управляти політичними процесами, що створює сприятливий ґрунт для діяльності політичної олігархії; основний фактор успіху владної еліти – це її згуртованість та організованість.

Концепції політичних еліт представників італійської школи (Моски, Парето і Міхельса) об'єднують спільні положення: висока групова згуртованість; незвичайні психологічні якості, які пов'язані з природними обдаруваннями та вихованням; взаємовідношення з масою – взаємовідносини володаря і підлеглого.

Вагомий внесок у теоретичну розробку проблеми управлінської еліти зробив німецький соціолог і політолог Макс Вебер (1864 – 1920), який визначив два типи бюрократії: 1) традиційну і патримоніальну, відмічену ознаками ірраціональності; 2) сучасну раціональну. Сферою впливу бюрократії першого типу була сфера державного управління і військової організації, де відпрацьовувалися її моделі, які поширювалися і на інші сфери суспільного життя. Раціональна бюрократія, за М.Вебера, сформувалася в новітній час і своїм впливом спочатку охоплювала сферу приватногосподарської діяльності, а потім поширювала його й на інші сфери. Проте цей вплив розмежовував економічну і державно-політичну діяльність, формуючи два підтипи раціональної бюрократії.

Значну роль в управлінській організації раціональної бюрократії, за концепцією М.Вебера, відіграють технічні фахівці, що користуються науковими методами роботи. Він вважав, що бюрократична організація управління має ґрунтуватися на трьох основних вимогах: чіткому розподіленні обов'язків, професіоналізмі і жорсткій дисципліні. Виходячи з них, мислитель сформулював ідеальні риси раціональної бюрократії. Це, *по-перше*, ефективність у роботі, що досягається за рахунок суворого розподілу обов'язків між членами організації, що сприяє використанню висококваліфікованих фахівців на керівних посадах; *по-друге*, сувора ієрархізація влади, що зобов'язує вищестоящого посадовця здійснювати контроль за виконанням завдання нижчестоящими співробітниками, тобто сувора субординація; *по-третьє*, призначення на управлінську посаду суто за професійною ознакою, що гарантує виконання формально встановленої і чітко зафіксованої системи правил, забезпечує однаковість управлінської діяльності і застосування загальних інструкцій; *по-четверте*, оплата роботи державних чиновників має здійснюватися відповідно до рангу; *по-п'яте*, робота чиновників у державних установах має бути основним їх заняттям і не може поєднуватися з бізнесом та ін. джерелами прибутків; *по-шосте*, бюрократичний апарат управління не ухвалює політичних рішень, а лише готує необхідні документи на високому професійному рівні для їх реалізації політичним керівництвом. Модернізація веберівської теорії раціональної демократії зумовлена змінами реального політичного життя людського співтовариства в бурхливому ХХ столітті.

Американський соціолог Алкін Гоулднер (1920-1980), досліджуючи тенденції бюрократичної організації управління, проаналізував дії системи безособових правил, що існують у цих організаціях. Він

зазначив, що стихійні, природні та органічні тенденції в бюрократичних організаціях сприяють зменшенню напруги в роботі. У разі виведення системи з рівноваги в ній починають діяти спеціальні внутрішні правила, які спрямовані на відновлення рівноваги, але при цьому значно зростає жорсткість контролю за роботою службовців. Досліджуючи проблему легітимації бюрократичної влади, Гоулднер дійшов висновку, що є два типи бюрократії – представницька, для якої характерна влада, що спирається на знання й уміння, та авторитарна, яка застосовує різні санкції для зміцнення своєї влади. Авторитарна бюрократична організація виникає тоді, коли слухняність перетворюється на самоціль, а влада узаконюється самим фактом перебування на посаді.

Відомий американський соціолог Толкотт Парсонс (1902–1979) формування адміністративної бюрократії пов'язує з відокремленням правової системи від релігії, з розвитком ринкової економіки і демократичної виборчої системи. Специфіку бюрократичної самоорганізації він убачав у наявності таких символічних механізмів регуляції, як мова, цінності та ін., а також у нормативності, чи то у залежності від загальноприйнятих цінностей і норм, які пов'язані з ірраціональними та незалежними від умов середовища, але залежними від суб'єктивних визначень ситуаціями.

Американський соціолог Роберт Мертон (1910–1996), послідовник російського вченого Питиріма Сорокіна, вважав, що бюрократичні функціонери переносять акцент з цілей своєї організації на її засоби, внаслідок чого засоби (ієрархізація влади, сувора дисципліна, обов'язкове дотримання правил, інструкцій тощо) перетворюються на самоціль. Сюди ж належить виникнення поряд з раціональними ірраціональними цілей усередині бюрократичної організації, заміщення головних цілей другорядними. Досліджуючи напругу і суперечності в управлінських структурах, Мертон проаналізував різні типи реакцій поведінки на їх деформації та внутрішні загострення, позначивши їх відповідною термінологією: "конформізм", "інновація", "реалізм", "ретратизм" і "заколот".

Визначення поняття й сутності сучасного бюрократизму, соціально-політичні та психологічні наслідки бюрократизації докладно проаналізував австро-американський учений Людвіг фон Мізес (1881–1973). На широкому історико-політологічному матеріалі він розкрив бюрократичне управління в різних типах політичних режимів і робить висновки про те, що це метод, що застосовується під час виконання адміністративних справ, результати яких не мають рин-

кової цінності. Він стверджував: "Бюрократичне управління – це управління, яке має дотримуватися докладно розроблених правил і розпоряджень, установлених владою вищих органів. Обов'язок бюрократа – виконувати те, що наказують йому ці правила і розпорядження. Його свобода діяти відповідно до власних переконань обмежена."

Сучасний американський політолог Г.Лассуелл виділив вісім людських благ, яким відповідають суспільні інституції: влада, охорона здоров'я, багатство і т.ін. Кожна інституція має власну страту, а еліта існує в кожній страті і володіє найвищими благами. Він вважає, що вплив тотожний владі.

Певний внесок у розробку теоретичних проблем елітизму зробили сучасні західні політологи С.Ліпсет, Г.Філд, С.Келлер, Р.Даль, Г.Перрі, Дж.Сарторі, російські політологи Г.Ашин, О.Гаман-Голутвіна, О.Криштанівська, О.Понедєлков, українські мислителі М.Драгоманов, В.Винниченко, В.Липинський, Д.Донцов і сучасні науковці В.Бебик, Д.Видрін, М.Головатий, Л.Кочубей, Б.Кухта, І.Мигович, М.Михальченко, О.Новакова, Л.Приходченко, Ф.Рудич, Д.Табачник, Н.Теплоухова, М.Шульга, автор цього видання на інші.

Сучасні політологічні дослідження проблем правлячої еліти зумовлюють ряд суб'єктивних та об'єктивних факторів елітотворення: психологічну та соціальну нерівність людей, їх неоднакові здібності, можливості та бажання брати участь у політиці; закон поділу праці, умовою якого є потреба професійного заняття управлінням державою; висока суспільна значущість управлінської роботи та її відповідне стимулювання; широкі можливості використання управлінської діяльності для отримання різних соціальних привілеїв; практична неможливість здійснення повного контролю за управлінськими чиновниками; політична пасивність більшості населення, головні життєві інтереси якого знаходяться поза сферою політики.

Тобто в основі поділу суспільства на політичну еліту та маси маємо фактори більш соціального та економічного характеру, а потім уже – політичного. Нині політична еліта розглядається частіше у площині владної структури, яка виробляє політичні рішення і здійснює їх виконання.

Сучасна політико-управлінська еліта складається з трьох взаємопов'язаних елементів: 1) носієм владних функцій виступає політична еліта, яка є частиною правлячої. Її вплив на систему владних відносин визначається співвідношенням сил усередині самої еліти, ситуацією наявності та співвідношенням політичних сил у державі,

формою політичного устрою, наявністю і гостротою політичних конфліктів. Зазвичай політична еліта володіє непересічними психологічними, соціальними і політичними якостями та бере безпосередню участь в ухваленні та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади чи впливом на неї;

2) бюрократична еліта, яка охоплює представників управлінського апарату, котрі мають владні повноваження і впливають на виконання важливих державних функцій; 3) ідеологічна або комунікаційна еліта – це представники політизованої верхівки науковців, культури, духовенства і засобів масової інформації.

Таким чином, до політико-управлінської еліти входять різні верстви суспільства. Це групи, які посідають центральні позиції в політичній системі, стоять біля керма державного управління, багато в чому визначають характер, напрями і форми політичного розвитку суспільства.

Сучасна політична наука визначає загальні характерні риси політико-управлінської еліти: 1) корпоративна згуртованість; 2) наявність власної ідеології; 3) одностайність; 4) доступність до влади; 5) доступ до секретної інформації; 6) панування у фінансово-економічній сфері; 7) панування у засобах масової інформації; 8) наявність власних політичних структур (партій, рухів тощо); 9) закритість або напівзакритість; 10) здатність на самопожертву у випадках небезпеки втрати влади.

2. Історичні витоки виникнення і еволюція політичних еліт в Україні

Наукове визначення української політичної еліти в історичній перспективі не має однозначного тлумачення. Є декілька концептуальних підходів, діапазон яких сягає від заперечення існування цього феномену в історії українського народу до перебільшення його ролі в політичних подіях минулого. Причина таких розбіжностей полягає не в дослідниках та їх поглядах, а в самій історії, яка розпорядилася таким чином, що українська народність, а потім – українська нація сформувалися в умовах відсутності власної державності, в умовах іноземного володарювання. Ті короточасні державні утворення, територіально обмежені, за період Б.Хмельницького та громадянської війни на початку ХХ століття, або квазі-державні формування (Запорозька Січ, Гетьманщина ХVІІ – початок ХVІІІ ст., Радянська Україна 1920–1991рр.) не вважається повноцінними державами

і в історії українського народу залишилися як епізоди невдалого державотворення. Але на всіх історичних перегонах в житті українського народу існувала і діяла активна частина суспільства, яка прагнула створення власної державності і була рушійною силою політичних процесів на українських землях. Можна по-різному оцінювати цю активну частину українства, але вона, безумовно, була національною політичною елітою.

Історичні корені української політичної еліти, як і інших східно-слав'янських народів-росіян і білорусів, беруть початок з Давньоруської держави, яка, в період свого найвищого розквіту, була наймогутнішою державою в Європі (X – XI століття). Після смерті князя Ярослава Мудрого (1054 р.) починається період жорсткої міжусобиці, яка на короткий час припинилася при великому князівстві Володимира Мономаха (1113–1125 рр.), але потім розпалася ще з більшою силою. Фактично велика держава розвалилася на удільні й дрібні князівства. Монголо-татарська навала поставила остаточну крапку на існуванні Давньоруської держави.

Занепад і подальший кінець монгольської держави – Золотої орди (XV ст.) – по-різному відбився на долі народу колишньої Давньоруської держави. Вже в надрах монгольського завоювання почався процес формування трьох східнослов'янських народностей: білоруської, російської та української. Але цей процес став більш потужним після закінчення монгольського ярма. Різниця була лише в умовах цього формування. Історія склалася таким чином, що сучасні білоруські й українські землі були захоплені поляками і литовцями, а після об'єднання Польщі і Литви в єдину державу – Річчю Посполиту – стали територією цієї монархії. Таким чином, формування білоруської і української народностей відбувалося в межах іноземної держави. Російська народність формувалася в умовах власної державності: Московського великого князівства та царства.

Українська політична еліта в період іноземного державного панування поступово здобувала авангардно-керівні навички. Фактично визначилися два шляхи для набуття елітарних рис. Перший шлях був пов'язаний зі співробітництвом з окупантами. Для цього потрібно було не тільки перейти на державну службу і скласти певну присягу, а й відмовитися від православної віри і перейти в католицизм, непохитно дотримуватися законів та етикету польсько-литовської держави. Таким шляхом здобувалося шляхетство, маєтки, посади і т.ін. І хоча Річчю Посполита не надавала широких можливостей для такого співробітництва, деяка частина українців йшла цим шляхом

для здобуття привілейованого становища в суспільстві. Такий шлях пройшли і майбутні українські гетьмани І.Виговський та І.Мазепа.

Другий шлях здобуття політичної елітарності проходив через соціальний протест й бунтарську діяльність проти існуючого ладу. Соціальним середовищем такого шляху було утворення козацтва з центром Запорозької Січі. Але до еліти належала її старшина, що формувалася в чітку військово-адміністративну структуру вже до XVII століття. Козацько-селянські повстання в Україні кінця XVI – початку XVII ст. висунули плеяду талановитих вожаків (Криштоф Косинський, Северин Наливайко, Тарас Федорович, Іван Дорошенко та інш.), які сформували першу генерацію української національної політичної еліти. Визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького стала вищим щаблем у формуванні української військово-політичної еліти в боротьбі за власну державність.

Козацька старшина в період зародження й становлення козацької вольниці виступала як протестна військово-політична еліта українського народу в боротьбі проти іноземного володарювання. Але згодом монархічна влада Речі Посполитої розколола козацтво, створивши у 1572 р. реєстрове козацтво (300 чоловік) на чолі з гетьманом Я.Бадовським. До реєстрової козацької старшини належали: 2-4 есаули, обозний, військовий суддя, військовий писар, полковники та сотники. При гетьмані П.Сагайдачному кількість полковників була доведена до 6, а сотників – до 60. Усі представники реєстрової козацької старшини склали присягу на вірність королеві і зобов'язувалися нести військову повинність, за що їм надавалися значні права та привілеї, хоча не завжди реєстрове козацтво демонструвало вірність короні. Так, К.Косинський, який очолював повстання 1591–1593 рр., належав до реєстрових козаків, а в роки Визвольної війни до лав Б.Хмельницького приєдналась абсолютна більшість реєстрових козаків.

За гетьманування Б.Хмельницького козацька старшина стала виконувати функції апарату державної влади. З введенням нового адміністративно-територіального поділу України на полки та сотні відбувалася ієрархічна диференціація козацької старшини на генеральну, полкову та сотенну. Найвищий рівень державної адміністрації посідала генеральна старшина, що складалася з близького оточення гетьмана і виконувала роль уряду. До її складу входили: генеральний обозний, генеральний суддя та писар, 2 генеральні есаули, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий та гене-

ральний бунчужний. Але ці державні функції виконувалися фактично тільки не більше п'яти років. В умовах так званої Гетьманщини, Руїни та у XVIII столітті елітарні посади зберігалися лише формально, а потім і зовсім були скасовані, особливо після ліквідації Речі Посполитої і розподілу її земель між Пруссією, Російською та Австро-Угорською імперіями.

Більшість українських земель (крім Галичини, Буковини і Закарпаття) увійшли до складу Російської імперії, в якій існували власні адміністративно-територіальні суб'єкти: губернії та генерал-губернаторства. Після ліквідації за Катерини II українського Гетьманату та його військової організації – Запорозької Січі, зникла і національна управлінська еліта, а більшість колишніх представників козацької старшини одержала російське дворянство, маєтки і т. інше. Невеличка частка побігла за Дунай і прийняла підданство турецького султана, а ще незначна частина бунтарів на чолі з кошовим отаманом Запорозької Січі Петром Калнишевським була заслана до Соловецького монастиря.

Проте протестна політична еліта України формувалася не тільки усередині козацтва. Численні народні заворушення проти польського панування та російського кріпацтва створювали елітарні політичні сили українського народу. Національно-визвольні рухи опришків у Галичині, на Буковині та Закарпатті проти польської, угорської та австрійської шляхти у XVI – поч. XIX ст., гайдамаків проти польського гніту у XVIII ст., Коліївщини та повстанський рух на Поділлі під проводом Устима Кармелюка на початку XIX ст. проти національного і соціального гніту Російської імперії; національно-визвольного селянського руху на Буковині під проводом Лук'яна Кобилиці в середині XIX ст. проти австрійського гніту та інші повстанські події були важливими історичними віхами у становленні і формуванні української політичної еліти. Сучасна політична історія України містить десятки прізвищ керівників національно-визвольного руху, які правомірно вважаються яскравими представниками національної політичної еліти на різних етапах боротьби за національне визволення. Серед них: С.Височан, І.Винник, І.Бордюк, В.Баюрак, О.Довбуш, І.Бойчук, М.Драгирук, Верлан, М.Грива, С.Чалий, М.Сухий, М.Тесля, П.Таран, М.Залізник, І.Гонта, А.Журба, М.Швачка, І.Бондаренко і багато інших.

В XIX ст. осередками формування національної еліти в Україні були культурологічні організації "Громади", перша таємна політична організація "Кирило-Мефодіївське братство" (1846–47рр.), перші со-

ціал-демократичні гуртки, які на початку ХХ ст. сформувалися в політичні партії. Яскравими представниками інтелектуальної та політичної еліти України були В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський, Т.Рильський, М.Старицький, С.Єфремов, М.Левицький, Т.Шевченко, В.Білозерський, М.Гулак, М.Костомаров, П.Куліш, О.Маркевич, І.Франко, М.Павлик, М.Грушевський та інш.

Особливе місце в політичній історії ХІХ століття належить першій українській політичній організації, що виникла в грудні 1845 – січні 1846 р. у Києві – Кирило-Мефодіївському братству. Ініціаторами створення братства виступили В.Білозерський, М.Гулак, М.Костомаров, П.Куліш, О.Маркевич. Організація була названа іменами відомих слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. У квітні 1846 до братства вступив Т.Шевченко. Програмні положення організації були викладені у "Книзі буття українського народу" і Статуті, основним автором яких був відомий історик М.Костомаров, та у "Записці", написаній В.Білозерським. В основу документів лягли ідеї панславізму. Братчики ставили своїм головним завданням побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі, шляхом здійснення реформ; створення демократичної федерації слов'янських народів зі столицею у Києві на принципах рівності й суверенності; знищення царизму і скасування кріпосного права; встановлення демократичних прав і свобод для громадян; зрівняння у правах усіх слов'янських народів щодо їхньої національної мови, культури і освіти. Члени братства, єднаючись на основі спільних політичних поглядів, бачили різні шляхи проведення їх у життя – від ліберально-поміркового реформізму (М.Костомаров, В.Білозерський, П.Куліш) до революційних методів боротьби (М.Гулак, Г.Андрузький). Братчики вели активну громадсько-політичну діяльність: розповсюджували документи своєї організації, виступали з лекціями, збирали кошти на відкриття народних шкіл, писали підручники та історичні роботи. У березні 1847р. за доносом провокатора діяльність братства була викрита, а члени заарештовані. Слідство проводилося у Петербурзі. Найтяжче було покарано Т.Шевченка, якого віддали у солдати, М.Гулака, якого позбавили дворянства і заслали у Шліссельбурзьку фортецю. М.Костомаров, П.Куліш та інші отримали недовгі строки ув'язнення або заслання.

У другій половині ХІХ ст. осередками формування української національної інтелігенції були Громади, які проводили національно-культурну та громадсько-політичну діяльність. Ці організації існували в Києві, Полтаві, Одесі, Херсоні, Чернігові, в інших українських містах

і навіть у Петербурзі. На кошти українських землевласників і підприємців вони видавали твори українських письменників, журнал "Основа." Українські діячі культури В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський, Т.Рильський, М.Лисенко, М.Старицький, І.Нечуй-Левицький та інші вважали, що основним завданням Громад є поширення освіти (створення недільних українських шкіл) та пробудження національної свідомості народу. Вони видавали українську популярну і наукову літературу, збирали матеріали з етнографії та фольклору, співпрацювали з Російським географічним товариством, видавали суспільно-політичну газету "Киевский Телеграф". Відомий Ємський указ 1876 р. звинуватив Громади у антидержавній діяльності і заборонив їхнє існування. Але Громади створили прошарок української політичної еліти, яка пізніше стала основою політичних партій та рухів в Україні. Самі Громади перетворювалися в інші політико-культурологічні організації, діяльність яких тривала до Лютневої революції 1917 р.

Подальший розвиток суспільно-політичної діяльності в Україні від Громад багато хто з дослідників пов'язує з об'єднанням студентських груп Галичини та Буковини в 1899–1903 рр., яке називалося "Молода Україна". Об'єднання відстоювало ідею національної незалежності України, виступало проти колонізації краю, встановило тісні зв'язки з студентами Харкова, Києва і Полтави, мало постійні контакти з Іваном Франком, що закономірно часто називалося Франківським періодом українського національного руху. Провідними членами організації були Л.Цегельський, В.Старогольський, А.Крушельницький, С.Горук, С.Баран, М.Галущинський, Є.Косевич, Т.Мелень та ін. Згодом більшість членів "Молодої України" стали провідними членами політичних партій у Галичині і на Буковині.

Перші два десятиліття ХХ ст. відзначилися загальнопланетарними політичними подіями, які змінили суспільно-політичний лад багатьох європейських держав, створили нові умови міждержавних та міжнаціональних відносин. Утворення військово-політичних альянсів (Атланти і Четверного союзу) привело до Першої світової війни, наслідком якої була ліквідація трьох європейських імперій (Російської, Німецької та Австро-Угорської) шляхом революцій. Розвал могутніх європейських імперій сприяв утворенню низки нових незалежних держав, які відродили свою історичну долю або вперше здобули державну самостійність. Так, на політичній карті Європи з'явилися як самостійні суб'єкти Польща, Фінляндія, Угорщина, Чехословаччина, Литва, Латвія, Естонія, Югославія.

Російська політична історія початку ХХ ст. відрізняється особливою інтенсивністю доленосних подій, які мали визначні внутрішньо-політичні, соціально-економічні та зовнішньополітичні наслідки. Гостра економічна криза в державі на фоні технологічної відсталості в промисловій галузі, залишки кріпацтва в сільському господарстві, відсутність елементарних демократичних свобод, національне і релігійне гноблення, монархічно-абсолютистська модель управління – все це породжувало масове обурення і протест фактично усіх верств населення. Поразка у війні з Японією і провальні військові операції в Першій світовій війні стали причинами загострення внутрішньополітичної ситуації, які привели до трьох революцій: 1905–1907 рр., лютий 1917 р. і жовтень 1917 р. Повалення монархії і розвал імперії завершилися громадянською війною, яка закінчилася у 1920 р.

Український чинник відіграв активну роль у всіх цих подіях і результатом його було намагання створити незалежну українську державу, але, як виявилось, різновекторні політичні погляди українських політиків, їх мізерний вплив на народні маси не дав шуканого результату.

Про українську політичну еліту перших десятиліть ХХ ст. навряд чи можна казати як про щось цілісне та цілеспрямоване. Це скоріш був конгломерат різновекторних ідеологічно, організаційно і програмно політичних угруповань, організацій та рухів з різним ступенем впливу як на політичні події в державі, так і на народні маси. Утворена багатопартійність відрізнялася досить широким діапазоном ідейно-політичних намагань та дуже низьким рівнем підтримки більшості населення. Але в умовах громадянської війни визначилися основні напрями політичного руху українського суспільства: буржуазно-націоналістичний і більшовицько-радянський.

В умовах революційних подій 1917 р. та громадянської війни (1918–1920рр.) українські політичні еліти, які були націлені на утворення самостійної держави, пройшли певний шлях, в якому були і окремі позитивні досягнення, але частіше серйозні помилки і прорахунки.

Під впливом Лютневої революції у Києві в березні 1917р.була заснована Українська Центральна Рада (УЦР) спочатку як міська громадсько-політична організація, а потім перетворилася у загальноукраїнський центр національно-визвольного руху. Ініціатором створення УЦР була Київська інтелігенція, яка впродовж консультацій та суперечок об'єднала представників різних політичних громадських, наукових і культурних організацій. Було узгоджено рішен-

ня про створення УЦР як представницького органу на українських землях з домаганнями територіальної автономії України. Керівним органом Ради стала президія: голова (М.Грушевський) і керівники 9 комісій. Серед лідерів УЦР були Ф.Крижанівський, Д.Дорошенко, Д.Антонович, С.Веселовський, В.Коваль, В.Науменко, В.Винниченко, С.Єфремов, С.Петлюра, М.Порш, Б.Мартос, В.Садовський, І.Стещенко, М.Ткаченко, Л.Чикаленко та інш. Можна погодитися з твердженням, що склад УЦР був першою генерацією української політичної еліти, яка реально мала владні ознаки, хоча її управлінські функції були обмежені як політично, так і територіально.

УЦР проіснувала трохи більше року і була розпущена 29 квітня 1918 р. за наказом гетьмана Павла Скоропадського та тиском німецької окупаційної адміністрації. Практична діяльність Ради визначалася чотирма законодавчими актами (Універсалами) та 9 загальними зборами, на яких заслуховувалися і затверджувалися звіти про діяльність Комітету (Малої Ради). І Універсал і рішення загальних зборів відбивали загальнодержавні події, що відбувалися в Росії після Лютневої революції. Перші два Універсали і рішення загальних зборів до листопада 1917 р. визначали діяльність УЦР як автономну управлінську ділянку Тимчасового уряду Росії. Жовтневу революцію в Росії члени Ради зустріли вороже, наслідком чого було проголошення III Універсалом Української Народної Республіки (УНР) з не зовсім чітким статусом, що посилювало позиції українських більшовиків, які вели боротьбу за створення Радянської України. В січні 1918 р. УЦР видала IV Універсал, який проголосив Україну незалежною і самостійною державою. В цей час у Бресті йшли переговори між Німеччиною і Радянською Росією щодо укладення миру, на які за ініціативи німецької сторони була запрошена делегація Центральної Ради на чолі з Л.Чикаленком. Німці добилися від росіян не втручатися у внутрішньоукраїнські справи, а українська делегація дала згоду на окупацію України німецько-австрійськими військами. Після цього Україна була окупована майже півмільйонною німецько-австрійською армією, що вкрай підірвало авторитет Ради серед українського народу і сприяло поширенню партизанського визвольного руху, в основному під керівництвом українських більшовиків. Внутрішні чвари між лідерами УЦР, шахрайство більшості керівників та інші суб'єктивні причини поставили остаточною крапку на діяльності першого українського управлінського органу.

Сучасна політична наука неоднозначно оцінює історичне значення Української Центральної Ради. Частина істориків і політологів вважають, що це велике надбання українського народу, історичне

явище, з яким пов'язуються масштабні процеси консолідації української нації, запровадження української державності і парламентаризму. Інші дослідники відстоюють точку зору, що УЦР не була виразником широких народних мас, а її дії спричинили громадянський розподіл суспільства і загострення класової боротьби. Історична істина, мабуть, десь посередині.

Періоду гетьманства Павла Скоропадського (квітень – листопад 1918 р) і його правлячої еліти сьогодні присвячено багато публікацій як науково-історичного, так і публіцистично-емоційного характеру. Частина авторів відверто перебільшує значущість цього правління. Інші зовсім не визнають легітимність гетьманської влади. Така розбіжність пояснюється тим, що короткочасне правління П.Скоропадського проходило в умовах іноземної окупації, та і сам гетьманат був відроджений окупантами. Тому жорстка і по-німецьки чітка регламентація гетьманського правління була реальністю, а Україна була перетворена у продовольчо-сировинну базу німецького мілітаризму, з території якої безмежно вивозилися не тільки харчі і сировина, а й родюча земля.

Але за часи Скоропадського було дещо зроблено корисного в освітній сфері: відкриті українські гімназії та вищі навчальні заклади, заснована Національна Академія Наук, зроблені перші кроки у подальшому розвитку національного мистецтва. До управлінської еліти періоду гетьманату П.Скоропадського входили Ф.Лизогуб (голова уряду), А.В'язлов, В.Леонтович, О.Лотоцький, М.Славінський, П.Стебницький, С.Гербель, В.Липинський та ін. Закінчення Першої світової війни і повалення імперій в Німеччині і Австро-Угорщині привели і до краху гетьманства П.Скоропадського, який покинув Україну разом з окупантами і помер у Німеччині у квітні 1945 р.

У листопаді 1918 р. у Києві колишніми лідерами Центральної Ради було відроджено Українську Народну Республіку, найвищим органом державної влади якої стала Директорія. До її складу увійшли представники української соціал-демократії: В.Винниченко (голова) і С.Петлюра, член Української партії соціалістів-самостійників О.Андрієвський, представник Селянської спілки Ф.Швець і представник профспілки залізничників А.Макаренко.

З утвердженням у Києві влади Директорії в Україні фактично починається власна громадянська війна між урядом і військовими частинами Директорії, з одного боку, і з Радянським українським урядом і його збройними силами, з іншого боку. Завершення Першої світової війни і скасування радянською владою Росії умов Берестей-

ського миру з Німеччиною 1918 р. дали змогу російським більшовикам надавати суттєву політичну і військову допомогу українським більшовикам у боротьбі за установлення радянської влади в Україні. Радянська влада вже існувала у Харкові, Донбасі, більшості міст Катеринославщини та на Півдні України, а влада Директорії поширювалася на центральні і західні території разом з Києвом. У лютому 1919 р. українська Червона армія вибила війська Директорії з Києва. Влада Директорії проіснувала на обмежених українських землях до кінця 1920 р. і потім її діячі потрапили в еміграцію, де намагалися створювати всілякі політичні структури, які, як стверджує В.Винниченко, не мали зв'язків з Україною і з українським народом. Так, колишній засновник Української соціал-демократичної партії, голова уряду Центральної Ради (Генерального секретаріату) та голова Директорії, спростовуючи твердження про нібито вирішальну роль зовнішнього фактора в перемозі радянської влади в Україні, дійшов гіркого, але справедливого висновку, що народ був не на боці Директорії і, фактично, вигнав її з України.

Причина політичної поразки національної еліти в боротьбі за державну незалежність мала глибокі об'єктивні та суб'єктивні складові. До об'єктивного фактора слід віднести відсутність соціально-економічної програми дій на користь усіх верств українського суспільства. Але в умовах громадянської війни суб'єктивні фактори часто відіграють не менш вирішальну роль поряд з об'єктивними. Так, намагання більшості членів Директорії на чолі з С.Петлюрою вести війну проти Радянської Росії у союзі з Антантою, Денікіним та Пілсудським зазнали провалу, але їм вдалося зірвати ратифікацію мирного російсько-українського договору, в якому визнавалася державна незалежність України. У переговорах з українськими представниками С.Мазуренком і В.Винниченком Ленін і Чичерін у гострій полеміці з Троцьким і Сталіним затвердили договір з Україною як незалежною державою. Але далі сталося те, що сталося. Крім того, до суб'єктивних факторів належали: фактично відсутність військової дисципліни (більшість отаманів не визнавали керівництва з боку Головного отамана – С.Петлюри); погроми проти профспілок і євреїв; внутрішньополітичні чвари (у лютому 1919 р. В.Винниченко вийшов зі складу Директорії і її головою став С.Петлюра). Таким чином, можна зробити висновок, що національна політична еліта в Україні в роки революцій і громадянської війни не витримала випробувань часу і не стала лідером або впливовою рушійною силою складних політичних процесів тієї епохи.

Перемогу радянської влади в Україні, на жаль, деякі сучасні історики та політологи трактують як "українсько-більшовицький конфлікт", в якому, нібито, українство зазнало поразки виходячи з зовнішніх факторів. Це відверта історична брехня або фальсифікація з очевидним присмаком зневаження гідності українського народу самостійно вирішувати власну політичну долю. Нісенітниця подібного тлумачення полягає також у тому, що автори таких концепцій навмисно об'єднують різні за значенням поняття "українсько-більшовицький", в яких перше визначає національну, а друге – партійно-політичну ознаку. Таким чином, недосвідчений читач, яких є значна більшість, засвоює думку, що в цю епоху український народ під проводом національної еліти вів боротьбу проти якогось чужорідного більшовизму. Звичайно, фальсифікатори добре знають, що в українських землях лівий рух, до якого належить і більшовизм, був завжди впливовим. У роки революцій і громадянської війни українські більшовики перемогли і створили Українську радянську державу, яка у грудні 1922 р. увійшла, разом з Російською і Закавказькими федераціями та Білорусією, до складу союзної держави. Революційна епоха висунула велику плеяду українських видатних політичних і військових діячів, які були більшовиками або прийшли до більшовизму. Серед них: В.Боженко, В.Затонський, Ю.Коцюбинський, П.Любченко, В.Примаков, Г.Петровський, О.Пархоменко, М.Скрипник, В.Чубар, О.Шумський, М.Щорс і десятки інших. На жаль, персональна доля багатьох із них закінчилася трагічно: одні загинули в боротьбі за радянську владу, інші – в умовах політичних сталінських репресій.

Радянське суспільствознавство до другої половини 80-х років минулого століття не визнавало політологію як суспільно-політичну науку, а це означає, що не визнавалися й основні політологічні поняття та категорії, в тому числі і політичний елітизм. Але не визнання владою поняття політичного елітизму не означало, що в Радянському Союзі не було фактично правлячої еліти. Вона існувала як управлінсько-бюрократичний прошарок суспільства зі всіма виключними правами і пільгами і винятковим соціальним статусом.

Сьогодні, в умовах державної незалежності, сучасні суспільствознавці написали багато робіт про радянську управлінську бюрократію. На жаль, більшість цих робіт мають цілком негативну оцінку спрямованість. Читаючи ці роботи, складається враження, що радянська історія – це тільки політичні репресії, нескінченні черги за харчами та іншими товарами, голодомори та порушення прав люди-

ни. Не зрозуміло тільки, як була побудована могутня науково-індустріальна держава, здобута перемога над фашизмом у Великій Вітчизняній війні, забезпечені для всього народу основні соціальні потреби – освіта, культура, охорона здоров'я і т.ін. Безумовно, в житті радянського суспільства було чимало сумних та негативних плям, але й було багато позитивного, яке, на жаль, втрачено у пострадянську добу.

Але ж увагою цього розділу посібника є характеристика і оцінка радянської правлячої еліти, бо сучасна українська еліта не впала з неба разом з отриманням державної незалежності. Вона вийшла з радянської системи державного управління, проходячи певну організаційну та ідейно-політичну трансформацію стосовно нових внутрішніх та зовнішніх умов.

Правлячу радянську еліту частіше всього називають номенклатурою. Переходячи безпосередньо до розгляду номенклатури, процесу її становлення та розвитку, можна зупинитися докладно на тих питаннях, які пов'язані з аналізом феномену номенклатури в межах моделей теорії еліт. У літературі можна знайти різні визначення поняття "номенклатура". Так, М.Восленський визначає номенклатуру як, по-перше, перелік керівних посад, на які призначає не керівник певного відомства або установи, а вищий орган, по-друге, це перелік осіб, які обіймають такі посади або знаходяться в резерві для них. У сучасній публіцистиці це визначення іноді доповнюється характеристикою процесу становлення номенклатури: по-перше, як змісту директивних документів, завдяки яким відбулося відокремлення радянської партбюрократії від суспільства; по-друге, як заснована на них система призначень на "номенклатурні" посади; по-третє, як частка державних службовців, які призначаються, з властивими для них рисами та особливостями, шляхами розвитку, засобами та принципами самовідтворення.

Певна закритість або напівзакритість радянської політичної системи спонукала до здійснення ефективності управлінського класу в умовах досить жорсткої ієрархії, з обмеженими можливостями соціальної мобільності, з чітко визначеними та стабільними соціальними статусами і ролями, з більш або менш усталеними межами між класами.

З точки зору цього підходу номенклатура була правлячою елітою радянського суспільства, тобто групою, яка володіє найвищим обсягом влади чи доступом до ресурсів і центрів влади. Це закрита, внутрішньо неоднорідна, вибудована ієрархічно й організована на

принципах суворого підпорядкування та жорсткої централізації соціальної групи. Внутрішня її неоднорідність може бути визначена як ієрархічна побудова і як різноманіття сфер діяльності та функцій, з якими пов'язані номенклатурні посади. Механізм формування цієї групи обмежується суто внутрішніми процедурами та не вимагає узгодження з суспільством в цілому. Мається також на увазі і те, що критерії відбору кандидатур і їх призначення цілком визначаються вищими представниками ієрархії й знаходяться у відповідності з пануючою ідеологією, яка в цьому випадку є державною.

Номенклатура може бути також охарактеризована як форма організації політичної та економічної еліти, і навіть як форма організації державної влади. Керівництво Комуністичної партії виступало як інститут, який упорядковував функціонування Радянської держави, формував корпорацію управлінців, спираючись при цьому на номенклатурний принцип відбору. Цей принцип можна кваліфікувати як захоплення командних висот і здійснення контролю над державою завдяки системі номенклатурних посад, адже ця система не обмежувалася встановленням контролю над державним апаратом, а прагнула охопити всі сфери суспільного життя.

Жовтнева революція 1917 р., громадянська війна та період побудови соціалізму стали основними первинними етапами становлення і формування радянської управлінської номенклатури, яка була покликана вирішити проблеми модернізації країни шляхом індустріалізації, аграрної реформи і культурної революції. Ленінський період був першим кроком до формування радянської правлячої еліти.

У часи керування Й.Сталіна сформувалися всі атрибути еліти, починаючи з системи привілеїв "номенклатури" і закінчуючи величезною владою кожного окремого керівника. Проте у еліти того часу були відсутні ознаки внутрішньої єдності, солідарності, згуртованості, високого ступеня мімікрії, без яких еліта не є елітою, а аморфною групою "товаришів", яка розпадеться від першого поштовху. Тільки після смерті Й.Сталіна, коли зник механізм перманентних чисток, в закінченій формі сформувалася власне номенклатурна система влади. Посилилася внутрішня диференціація всередині номенклатури. Еліта – номенклатура (дехто вважає її псевдоелітою) поділилася на декілька більш вузьких підгруп, які були олігополією, як і група в цілому – партійною олігархією.

У чому сутність номенклатурної системи з соціологічної і політологічної точок зору? Більшість авторів-суспільствознавців вважає

ють номенклатурну систему напівзакритою: з одного боку, вона буцімто відкривала можливості для входження в правлячу еліту представників "трудящих мас", особливо на нічого не варті в політичному та економічному ракурсі і почесні посади – частина депутатських місць, невелика частина в центральних комітетах партії, комсомолу, профспілок, де була суто представницька роль, а не владна; з іншого – це була жорстко формалізована і дієва система номенклатурних призначень – тільки "номенклатурна людина" могла зробити політичну і управлінську кар'єру.

У тому, що існували списки посад, кандидатури на які обов'язково попередньо розглядалися партійними органами різних рангів (райком, обком, ЦК), не було таємниці. Здійснювався відбір з огляду більше на лояльність більшовицькій владі, ніж на професіоналізм. Людина, яка була внесена в списки номенклатури, незалежно від ділових якостей, була "приречена" займати керівні посади. За різними даними, чисельність номенклатури в СРСР становила близько 750 тис. осіб (це був правлячий клас). З родинами це було понад 3 млн осіб, тобто менше 1% населення.

Хоч, безумовно, не вся номенклатура належала до еліти за розумовими і діловими якостями. Реальна еліта радянського суспільства була дещо іншою, порівняно з номенклатурою. З одного боку, до еліти входила тільки частина номенклатури, оскільки списки номенклатури охоплювали не кращу частину суспільства, з другого – в реальну еліту входила частина населення, яка не входила в номенклатурні списки – вчені, викладачі, працівники системи охорони здоров'я, творчі працівники і т.д. Багато років номенклатура переживала то кращі, то гірші часи.

Виходячи з ретроспективного аналізу часів існування "комуністичної" номенклатури, **можна виділити чотири фази розвитку радянської номенклатурної еліти:** класична (сталінська еліта), мутаційна (хрущовська еліта), прагматично-деідеологізована або яка зберігає імідж ідеологізованої, герантократична (брежньєвська еліта), ар'єргардно-приватизаторська (горбачовсько-єльцинська еліта). За допомогою цього розподілу можливо дослідити переродження правлячої "комуністичної" номенклатури.

В Україні управлінська номенклатура формувалася, як у всій державі, з єдиними принципами і підходами. Але внутрішньополітичні події і перетворення мали деякі національно-специфічні особливості.

У 1923 р. на XII з'їзді партії радянське керівництво поклато початок політиці коренізації. Воно закликало спільними зусиллями

добитися, щоб у Комуністичну партію та керівні органи влади усіх рівнів в союзних республіках ішли представники корінних народів, щоб службовці вивчали і користувалися місцевими мовами, щоб держава підтримувала культурний і соціальний розвиток усіх радянських народів. Український різновид цієї політики називався українізацією. Були здійснені переставлення у вищому ешелоні української влади: на посаді голови уряду (Раднаркому) болгарина Х.Раковського замінив українець Влас Чубар, наркомом освіти став М.Скрипник, керівником відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ був призначений О.Шумський.

Політика українізації дала позитивні наслідки. Зросла кількість українців в урядових установах з 35 до 54 відсотків, у лавах Компартії – з 23 до 52 відсотків. Якщо в 1922 р. українською мовою велося менш як 20 відсотків урядових справ, то в 1927 р – вже 70 відсотків. Кампанія українізації охопила всі царини життя Радянської України. Найбільший вплив вона справила на освіту. Найбільш вражаючих успіхів радянська влада досягла в ліквідації неписьменності. На початку українізації письменними були близько 40 відсотків міського населення і 15 відсотків сільського. В процесі нової освітньої політики 70 відсотків мешканців міст і понад 50 відсотків селян стали письменними, а 97 відсотків українських дітей навчалися рідною мовою. Аналогічне відродження переживала українська література, мистецтво і преса. У 1922 р. з усіх публікованих в Україні книжок лише 27 відсотків виходили українською мовою, цією ж мовою виходило близько 10 газет і часописів, а у 1927 р. українською мовою друкувалася більш як половина книжок, а в 1933 р. з 426 газет республіки 373 виходили рідною мовою. Сьогодні лунають різні оцінки і погляди на діяльність української радянської влади часів українізації, але навряд чи можна відкидати факт, що це був вагомий крок до розвитку і укріплення української самосвідомості.

У 30-ті рр. українська партійно-управлінська номенклатура діяла відповідно тих подій, які переживала вся країна. З одного боку, політичні лідери і керівні органи республіки очолювали всі напрями соціалістичної модернізації промислово-економічної сфери і соціально-духовного життя, всіляко підтримували масовий трудовий ентузіазм (ударництво і стахановський рух), що сприяло перетворенню України з аграрної провінції у потужну індустріально-аграрну республіку. З іншого боку, жорстка внутрішньополітична боротьба в країні і масові політичні репресії стали трагічним фіналом для багатьох представників керівних партійних і державних установ різних

рівнів управління в Україні. Серед репресованих чимало було активних борців за радянську владу в роки революцій та громадянської війни, професійних керівників побудови основ соціалістичного ладу.

У роки Великої Вітчизняної війни радянська партійно-управлінська номенклатура України активно вступила в боротьбу проти окупантів. Вона була організатором: евакуації людей і цінностей до тилу; підпільного і партизанського руху на окупованій території; відбудови наслідків руйнації на визволених від фашистських окупантів та їх посібників територіях. Українці героїчно змагалися в лавах Червоної армії, а серед полководців-переможців представники України займають почесне місце. В роки війни, як і в кожному глобальному зламі, були випадки боягузтва і зради окремих представників правлячої еліти, але ці випадки були настільки мізерні і мало-значущі, що робити навколо них якісь висновки абсурдно і анти-науково.

Діяльність української радянської номенклатури в післявоєнні роки не можна оцінити однозначно. З одного боку, вона очолювала відродження зруйнованих міст і селищ, всього народного господарства. З іншого боку, представники партійно-державних владних структур діяли в руслі тих внутрішньополітичних та ідеологічних вимог, які характеризували останні роки сталінського керівництва. А тут були відверті перекоси і стосовно інтелігенції, і щодо національного питання і розвитку окремих напрямів науки і т.ін.

Смерть Й.Сталіна (березень 1953 р.) корінним чином змінила характер і стиль діяльності української управлінської номенклатури. Партійне і державне керівництво в республіці цілком перейшло до національних кадрів як на республіканському, так і на регіональному рівнях. Українізація стосувалася не тільки керівництва вищими закладами влади (ЦК КПУ, Верховна Рада, уряд і т.ін.), але й, фактично, формування апарату всіх органів управління. Особливо цей процес набув масовості за часи керівника ЦК КПУ з боку П.Шелеста (1963–1972), хоча такі тенденції вже були і за часів М.Хрущова та М.Підгорного. Треба зауважити, що керівна роль української національної партноменклатури тотально зросла не тільки усередині республіки, але й була поширена на увесь Радянський Союз, коли керівниками КПРС були Микита Хрущов і Леонід Брежнєв (1953–1982). Саме в ці три десятиліття українці переважали в складі Політбюро ЦК КПРС, очолювали Верховну Раду СРСР, провідні міністерства і навіть сам радянський уряд, що дозволяло розміщувати в Україні солідні бюджетні кошти, здійснювати будівництво стратегічних і високотехнологічних промислових об'єктів.

В умовах горбачовської "перебудови", яка завершилася розвалом Радянського Союзу, політична вага української номенклатури на союзному рівні понизилася, хоча в самій Україні це не відчувалося. Просто в новій внутрішньополітичній ситуації керівні лідери республіки почали запроваджувати окремі демократичні методи управління, шукати деяких контактів з представниками політичної опозиції, в тому числі з Народним Рухом України, який все більше набував популярності в окремих верствах українського суспільства, а після серпневих подій 1991 р. вийшов на перші позиції боротьби за державну незалежність.

На закінчення цього підрозділу підручника можна погодитися з висновком, що на останньому етапі свого існування радянська номенклатура зазнала декілька істотних внутрішніх трансформацій, але вони вже не здатні були змінити хід внутрішньополітичних процесів у країні.

3. Політичні еліти сучасної України: соціальний портрет і проблеми розвитку

Серпневі події 1991 р. поставили крапку на існуванні Радянського Союзу, на теренах якого виникли нові незалежні держави, що були союзними республіками в складі СРСР. Сам розвал вчорашньої могутньої супердержави став несподіванкою не тільки для абсолютної більшості радянських громадян, а й для всієї світової спільноти. Фактично процес розвалу здійснювався без участі широких народних мас, та й активної діяльності зовнішніх політичних сил, які також опинилася у стані несподіваності. Рушійними силами розвалу виступили керівники правлячої номенклатурно-партійної бюрократії на чолі з М.Горбачовим та О.Яковлевим, а також республіканські політичні лідери, які передчували смак власного володарювання. Здається, що про соціально-економічні та внутрішньополітичні наслідки цього грандіозного зламу ніхто не думав і не здогадувався.

Українська власна державність почала формуватися після прийняття Акта про незалежність (серпень 1991 р.) Внутрішньополітичний процес у нових умовах був покликаний створити відмінну від минулого політичну систему, забезпечити суспільство відповідною законодавчою базою на чолі з новою конституцією, сформувати управлінські інститути усіх гілок влади від загальнодержавного до регіонального рівнів, побудувати демократичні основи соціально-економічного, політичного і духовного життя народу. Як свідчить 20-

річний період української державної незалежності, більшість цих завдань виконано невдало й суперечливо, що стало причиною нескінченної внутрішньополітичної і соціально-економічної кризи, яка особливо загострилася після президентських виборів грудня 2004 р.

Сьогодні виявилось, що: політична система держави має лише зовнішні ознаки і потребує серйозного удосконалення; Конституція держави, прийнята поспіхом у червні 1996 р., є багато в чому суперечним державним документом, який ще більше заплутав суспільство у грудні 2004 р; створені політичні інститути влади та громадянського суспільства не відрізняються ефективністю роботи або зовсім не діють; заснована й затверджена законодавча база існує в основному формально, без належного механізму та контролю здійснення. Крім об'єктивних факторів (довготривала фінансово-економічна та соціальна криза, зовнішньополітичний та зовнішньоекономічний стан держави та ін.), які, безумовно, суттєво впливали на внутрішньополітичні процеси в Україні, не менш доленосу роль у власних політичних негараздах відіграють діяння національних політичних еліт і лідерів.

Політичні еліти незалежної України розпочали свій шлях формування, становлення та подальшого розвитку з самого початку самостійного державотворення. Але, щоб проаналізувати певний еволюційний період існування сучасних українських політичних еліт, є сенс у поясненні теоретичних визначень суб'єктів політичного процесу, які політична наука сьогодні об'єднує поняттям "політичний клас". Слід зауважити, що єдиного погляду на політологічний зміст політичного класу немає.

Одні вчені вважають, що це є щось монолітне та політично згуртоване. Інші ототожнюють політичний клас з правлячою елітою. Є точка зору, що політичний клас – це позначення усіх суб'єктів політичного процесу, незалежно від їх владного або опозиційного становища.

Українські політичні еліти за період державної незалежності здобули основні якісні зовнішні ознаки, які притаманні цій частині суспільства, хоча провести аналогію з політичними елітами розвинутих демократичних держав навряд чи можливо. Нездатність правлячих кіл побудувати будь-яку зрозумілу систему внутрішньополітичних відносин в країні, перманентна політична криза у сукупності зі скрутним соціально-економічним станом більшості населення, постійні політичні чвари між першими керівниками держави та розбалансованість дій гілок влади – все це свідчить, що в країні відсутня

справжня політична еліта, а є щось аморфне, нестійке та суперечливе, але наділене владно-управлінськими повноваженнями.

Сучасна світова політична наука, спираючись на політичні традиції та практику демократично розвинутих суспільств, визначає узагальнюючі якісні характеристики політичних еліт.

Політична еліта має свої політичні риси: надзвичайне становище у суспільстві з правом висування основних політичних лідерів держави; право на привілеї; закритість або напівзакритість для чужих соціальних верств; психологію вищості, а також тверді переконання; власну ідеологію; доступ до закритої інформації та високої культури; здатність до самопожертви заради збереження влади.

У політологічній науці визначені також ідеї, які стали об'єднуючими для політичних еліт. Це, зокрема, такі:

- особистісні якості еліти, пов'язані з природними здібностями й вихованням для управління суспільством або боротьбою за владу; групова згуртованість еліти на основі загального професійного статусу, соціального стану та інтересів;

- визначення неминучості розподілу суспільства на привілейовану владну меншість і пасивну більшість (персональна зміна складу політичної еліти зберігає її панівний стан стосовно широких мас);

- формування та зміна політичних еліт відбувається в певній конкуренції та боротьбі за владу;

- керівна та панівна роль еліти в суспільстві (прагнення зберегти і передати у спадок свої привілеї призводить до виродження еліти, втрати своїх видатних якостей).

Частина політологів відносить до політичної еліти суспільства лише владні структури як загальнодержавного рівня, так і місцеві органи управління. А це означає, що політичну еліту становлять чиновники президентської адміністрації, члени уряду та всі їх служби, парламентарії з усіма своїми радниками, вищі чини військових та каральних органів, чиновна бюрократія на місцях. Цей підхід більш характерний для новостворених держав, перехідних політичних періодів, держав зі ще нестійкою та несформованою політичною системою. Така політична еліта в політології отримала назву "формальна". Прикладом панування формальної політичної еліти можуть бути сучасна Україна, всі держави СНД, держави східно-європейського регіону, більшість держав третього світу.

Сьогодні, коли формується політична система в Україні, важливо використовувати в практичному плані наукові висновки, зокрема з проблеми формування політичної еліти. Таким чином, є сенс звер-

нути увагу на характеристику деяких властивостей, притаманних сучасним політичним елітам розвинутих країн.

По-перше, еліти виникають як неминучий наслідок формування та зміцнення суспільно-політичних структур, в яких представники еліти обіймають ключові посади, а отже, безпосередньо впливають на весь механізм політики.

По-друге, еліти поповнюють свій склад людьми, необхідними з погляду їх корисності в управлінні суспільством.

По-третє, еліти зорієнтовані на формування й використання механізмів управління по вертикалі, що посилює їх владу на місцях. Сучасні еліти "підганяють себе" до структур громадянського життя, використовуючи диференціацію суспільства. Сьогоднішні еліти, порівняно зі своїми попередниками, змушені більше йти на відкритість, на розширення всіляких контактів, на активнішу пропагандистську діяльність.

По-четверте, сучасні політичні еліти вимушені приховувати консервативні погляди на свою винятковість в управлінні суспільством і виявляти більш ліберальний елемент та мотивацію.

По-п'яте, еліта не любить маси через великі складності, які ті створюють у суспільстві, а також через те, що змушена заgravати з масами. Певна річ, сучасні еліти не ведуть відкритих наступів на маси, а здійснюють політику розчленування мас, протиставлення одних груп іншим.

І нарешті, взаємопроникнення еліт та інших вузьких соціальних груп громадянського й політичного впливу. Це групи інтересів, групи тиску, політичні мафії та кліки.

Виходячи з цих загальнотеоретичних ознак правлячих еліт сучасності, можна зробити висновки, що українська правляча еліта здобула лише окремі якісні властивості, хоча певний еволюційний шлях формування пройдено в умовах власної державності.

Докладний аналіз поняття "політична еліта" дає можливість стверджувати, що до складу вітчизняної правлячої еліти за попереднім визначенням належать два підкласи: 1/ політики, які займають місця у вищих ешелонах влади на двох її рівнях – центральному та регіональному; 2/ суб'єкти економіки: власники, співвласники, керівники, члени правління, інші відповідальні працівники державних і нових економічних організацій, такі як спільні підприємства, компанії, банки, фонди, асоціації, акціонерні товариства, недержавні та державні підприємства різних галузей.

Можна цілком ґрунтовно припустити, що процес формування політичних еліт в Україні за часи власної державності розподіляється на окремі етапи, в яких змінювався соціальний, віковий та фаховий склад представників владних та управлінських структур як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

На початковому етапі владна еліта не мала свого класу або значного прошарку українського суспільства, які могли б бути її надійною та постійною фінансово-економічною опорою, які були б спроможними рекрутувати до владних структур нові когорти вірних управлінців. Не було в цієї політичної еліти і своєї добре обґрунтованої ідеології, а той національно-соціальний, ідеологічний суржик, яким вона здебільшого користувалася, залишав байдужим більшість населення республіки, занепокоєного своїм скрутним економічним становищем. Та й самі владні чиновники, вчорашні "вірні марксистиленінці", опинилися у стані ідеологічних маргіналів, ідеологічних люмпенів, бо їх новим національно-капіталістичним гаслам мало хто довіряв. У населення України, як свідчать результати різних виборів, немає політичної довіри та підтримки націонал-радикальним гаслам та їх речникам.

Багато хто з політологів вважає, що політична еліта, яка виникла на теренах колишнього СРСР, формувалася за "номенклатурним принципом", а також має досить "клановий характер поведінки". Українська політична практика загалом підтверджує цю тезу.

Створення нових владних формувань в Україні після 1991 року відбувалося на основі своєрідного симбіозу вихідців з колишніх радянських владних структур, політичних представників "нових українців" та колишніх опозиціонерів зі складу націонал-радикалів. Такий симбіоз породив і примітивну політичну практику номенклатурно-спекулянтського елітизму.

Досить сувору оцінку провідній українській еліті дають українські політологи Д.Видрін та Д.Табачник: молода Україна – держава без політичної еліти. Здобувши державну незалежність і суверенітет 1991 року, Україна виявилась, напевне, найбільшою в світі країною, яка не мала політичної еліти, наголошують вони. Владний конгломерат із колишніх партійних функціонерів і колишніх політичних дисидентів можна було б назвати переделітою. Рівень політичної кваліфікації, загальної і правової культури, характер професійного і життєвого досвіду і т.д. не дозволяють віднести ранній український істеблїшмент до класу повноцінної еліти.

Серйозний аналіз діяльності української владної еліти зроблений доктором філософії І.Миговичем. Автор, як і більшість учених-

політологів, вважає, що правомірніше говорити про суперечливий процес становлення нової еліти. Відзначаючи неоднорідність, пістрявість та не завжди компетентність української правлячої верхівки, вчений перелічує основні соціальні групи, які її очолювали. Найчисленніша група – це колишні партійні, державні і господарські керівники (одні прийшли в нові структури влади за реформаторськими переконаннями, але більшість – внаслідок традиційного пристосування і прагнення "керувати"). Це також вихідці з мистецько-наукових та інших інтелігентських кіл (більш стійкі морально, але професійно слабше підготовлені до управління суспільними справами). Це відкриті ідейні противники комуністичного устрою (колишні політв'язні, дисиденти, члени їх сімей). І останнім часом – це вихідці з нової соціальної верстви вітчизняних підприємців, банкірів, комерсантів та їх прихильників (за багатьма з них тягнеться кримінальний шлейф, отож вони намагаються "придбати" управлінське кермо, щоб легалізувати свої капітали). Насамкінець – кар'єристи та авантюристи різних мастей, які впливали на поверхню соціального життя за допомогою соціальної, політичної та націоналістичної демагогії (догідливі юристи, нерозбірливі газетярі, дрібні комерсанти та інші).

Таким чином, можна зробити деякі висновки:

В Україні поки що правляча верхівка виступає як формальна політична еліта, відповідаючи лише окремим якісним рисам цього поняття.

У державі, яка знаходиться в жорсткій кризовій ситуації, та ще й в перехідний період, немає необхідних умов для формування справжньої політичної еліти.

Політична реальність перехідного періоду свідчить, що формування політичних еліт іде не за американським, а швидше, за європейським зразком. Тобто, в Україні складається декілька політичних еліт у надрах політичних партій, рухів та блоків. Відомо, що політичні цілі й програмні положення цих структур радикально відрізняються, навіть діаметрально протилежні одні одним. У цьому досить строкатому політичному калейдоскопі чітко простежуються три основні напрями майбутніх українських еліт: націоналістичний, ліберально-центристський та лівий. Усі вони мають певні соціально-політичні сили підтримки. Прихід до влади однієї з цих еліт автоматично поверне інших до опозиції, хоча можливі певні, часом тимчасові політичні компроміси та альянси (наприклад, націоналістів з лібералами або лібералів з лівими). Але можна досить певно припустити, що такі тимчасові союзи будуть нежиттєздатними, а отже, й нетривалими.

Яскравим прикладом такого твердження останнім часом був хиткий альянс помаранчевих партій з соціалістами, а пізніше блокування регіоналів з комуністами та соціалістами. Політична криза після 2005 р. показала, що гостра ворожість виникає і серед вчорашніх союзників, коли політична система держави не сформувала ідейно-політичної структуризації правлячого класу і суспільства.

Вітчизняний досвід періоду незалежності свідчить, що процес формування правлячої еліти характеризується зіткненням різних тенденцій, часто далеких від тенденцій цивілізованого світу.

Але в цьому процесі виявилися суттєві ознаки: позначилася чіткіша диференціація еліт за сферами діяльності (в політиці, економіці, управлінні, культурі); відбулося напівкримінальне і кримінальне зрощування політичної, економічної, фінансової, правоохоронної еліт, які обслуговують інтереси один одного, створюють мафіозні клани та об'єднання; моральність правлячої еліти знаходиться на вкрай низькому рівні (крадіжки, хабарництво, протекціонізм стали нормою функціонування влади); правляча еліта, дискредитуючи себе, дискредитує цілі і завдання демократичного розвитку і об'єктивно виступає гальмом такого розвитку. Демократична фразеологія вже не викликає позитивних емоцій і, як свідчать соціопсихологічні дослідження, вона швидше дратує, ніж мобілізує.

Але при цьому слід мати на увазі деформоване сприйняття в Україні правлячої еліти. Під нею розуміється група людей, яка має або високий дохід, або соціально-політичне значення (вагу) за посадою. Освіта, розум, моральні якості до уваги майже не беруться. Це ознака перехідного, нестабільного і морально бідного суспільства. В стабільному, морально стійкому суспільстві правляча еліта – це люди, які мають некримінальне походження, солідну освіту, не порушують норм моралі в суспільному (бажано і в приватному) житті тощо.

Аналізуючи роль політичної еліти у взаєминах держави і суспільства на сучасному етапі, дослідники відзначають дві основні тенденції. Перша тенденція: за будь-яких політичних змін, навіть найрадикальніших, колишня еліта повністю не сходить з авансцени, а приєднується до нової еліти, стає її частиною, або ж (революційних потрясінь) лишається на політичному кону у вигляді окремих фрагментів. Друга тенденція: нова еліта запозичує у колишньої еліти певні цінності, норми, навіть ідеї. До речі, таке запозичення може здійснюватися цілком відкрито, якщо йдеться про повагу до загальнонаціональних цінностей; цей процес, однак, може бути й

"контрабандним" – старі ідеологеми використовуються всупереч публічним деклараціям про повний розрив з минулим.

Ці тенденції простежуються і в характері сучасного політичного розвитку, який в Україні має амбівалентний характер: модернізаторський та антимодернізаторський водночас. Перша тенденція проявляється у включенні в політичне життя соціальних груп та індивідів (в усіх сферах суспільного життя створено інститути громадянського суспільства), в послабленні традиційної політичної еліти. За даними соціологічних досліджень, рівень довіри населення до державних і недержавних структур в Україні гранично низький. Аналіз цієї тенденції дав такі результати: найвищий ступінь довіри виявляється до громадських (недержавних) інститутів – 0,35; представницької влади – 0,32; державні установи в середньому мають індекс довіри 0,27; судова влада – 0,27. Це, можливо, можна пояснити саме тим, що інститути громадянського суспільства певною мірою протиставляються державній владі, яка на сьогодні не користується високим авторитетом.

Друга тенденція виражається в специфічній формі здійснення модернізації. Ця специфіка полягає в авторитарних методах діяльності та менталітеті політичної еліти, які визнають тільки одностороннє – згори вниз – спрямування команд у разі закритого характеру прийняття рішень. Політичний режим в Україні виявився різновидом гібридизації, яка ґрунтується на поєднанні демократичних інститутів, норм і цінностей з авторитарними. Динаміка трансформаційних процесів дуже слабка. Аналізуючи причини цього, можна зробити висновок, що Україна стала на шлях демократичних перетворень, ініціатором та реалізатором яких були представники провінційної радянської бюрократії. Вони готові були декларативно схвалити нову ідеологію й нові, ринкові гасла, але не були підготовлені до практичної реалізації цих гасел.

Незважаючи на певне просування шляхом демократичного розвитку, в Україні й досі не напрацьовано критичної маси для якісних демократичних перетворень. Особливо це стосується політичних лідерів, про недостатню відповідальність яких перед народом вже сказано дуже багато. Нинішня політична криза – це криза політичних еліт. Отже, українські політичні лідери мають спільними зусиллями знайти вихід зі створеної ними ж ситуації. Правовий хаос і конституційний вакуум, що виникли внаслідок поспішної і непродуманої конституційної реформи 2004 року, вимагають здійснення низки радикальних і старанно виважених заходів.

Отже, що сучасний політичний клас України та його правляча еліта є найвищим соціальним прошарком, який володіє атрибутами впливу й зосередив у власних руках реальну владу у основних сферах життєдіяльності держави. Це і депутатський корпус Верховної Ради, президентська владна структура, урядова адміністративно-управлінська еліта, структури регіональної влади, еліта судової влади, дипломатична та військова еліта, лідери впливових політичних партій та їхнє найближче оточення, керівники засобів масової інформації та впливових політологічних центрів і фондів, значна частина яких фінансується зарубіжними спонсорами.

Нездатність української правлячої верхівки до самоорганізації приводить до того, що вона не може позитивно діяти без домінуючого зовнішнього впливу. Певний час такий вплив здійснювали президенти, нині панує девальвація політичних авторитетів і, відповідно, деструктивний хаос у діях правлячої еліти.

Одним з шляхів виходу з цієї ситуації є заміна моделі консолідації еліти. Розколота еліта гальмує реформи, що зумовлює соціальну нестабільність. Водночас не можна вимагати примусової консолідації еліти під прапором тоталітарної єдності, оскільки це шлях до деградації як еліти, так і суспільства. Тому стабільний демократичний розвиток можливий лише за умови добровільної консолідації, узгодження позицій та цілей.

Якщо визначити стан відносин між політичними елітами в Україні як "вічний конфлікт", то подальший розвиток вимагає встановлення пакту провідних політичних сил, які контролюють політичні ресурси на підставі адміністративно-бюрократичних зв'язків і розподілу здобутків відносно рівномірно, пропорційно впливу кожного з учасників. Ймовірність такого пакту еліти в Україні зумовлюється тим, що націонал-демократичні та олігархічні групи вже не можуть повністю контролюватися актором-гегемомом, але жоден з них через нестачу ресурсів ще не може претендувати на домінуючу позицію.

Незважаючи на певні позитивні надбання у внутрішньополітичному житті українського суспільства часу державної незалежності, в країні учинилася приватизація держави окремими угрупованнями, злиття відносин влади і власності. Політична система України, демократична за формою, не набула демократичного змісту. Навпаки, демократичні механізми частіше стали використовуватися для обслуговування корпоративних інтересів, перетворення політичних ресурсів на економічні. Оскільки контроль за елітою здійснював особисто Президент, то оновлення еліти, а також зміна

зразків її поведінки відбувалися зазвичай лише в рік переобрання глави держави. Така "демократія" стала гальмом на шляху подальшої модернізації українського суспільства.

Демократія сьогодні не просто бажана, вона об'єктивно необхідна як усьому народові, так і політичним елітам. Лише загальнонаціональне усвідомлення об'єктивних переваг демократії може наповнити демократичним змістом будь-яку форму правління. Реальна демократія залежить не від форми, а від сутності правління. Ця сутність визначається прагненням провідних політичних акторів до відкритого демократичного врядування, усвідомлення цінності демократії як для країни в цілому, так і для їх власних інтересів.

Таким чином, ефективність політичної еліти, її роль у демократичних перетвореннях пов'язується з моделями поведінки, взаємозв'язку та консолідації. Тим часом політичні еліти України перебувають в стані "вічного конфлікту", який переривався лише завдяки консолідації під домінуючим авторитарним примусом. Консолідація демократії в країні залежить від укладання демократичного пакту еліт, вироблення єдиних демократичних і прозорих "правил гри" та їх поширення на все суспільство. Основні умови демократичної консолідації еліти полягають у наступному:

По-перше, політичний процес має перетворитися на консенсусну гру "з одним гравцем", тобто всі впливові політичні сили повинні бути прихильниками демократії у різних модифікаціях.

По-друге, більшість населення має бути переконана в тому, що будь-які політичні зміни обов'язково повинні здійснюватися у межах встановлених демократичних процедур.

По-третє, всі учасники політичного процесу повинні розуміти, що внутрішні конфлікти можуть бути вирішені тільки відповідно до встановлених норм, а їх порушення є неефективним і досить затратним.

І, нарешті, принцип фундаменталізму повинен бути замінений на принцип досягнення домовленостей та угод, прийняття політичних рішень з позитивним підсумком.

Процес формування елітних угруповань в Україні характеризується певними змінами їх соціально-політичного складу, їх фахової підготовки, практичного досвіду та зовнішньополітичною орієнтацією. Так, перша генерація владної верхівки – це був вимушений конгломерат вчорашніх номенклатурних працівників з вчорашніми дисидентами. Подальший розвиток внутрішньополітичного життя в країні позначився клановим шляхом владного елітотворення, в

якому все більшу вагу завойовували представники бізнесової олігархії. Загострення боротьби за владу в державі, як на фінансово-економічному полі діяльності, так і на етно-духовному, фактично, обернулося розколом українського суспільства.

Не простежувалося серед правлячої верхівки і притаманний еліті корпоративної згуртованості після президентських виборів 2004 р. та парламентських виборів 2006 р. і дострокових 2007 р. Результати цих виборів, у яких мізерну перевагу одержала так звана "помаранчева коаліція", призвели фактично до гострої внутрішньополітичної кризи, кризи влади. Українська правляча еліта 2005 – 2009 рр. демонструвала всьому світові безглузду управлінську політику в усіх сферах соціально-економічного та духовного життя суспільства, а методи володарювання можна з повною відповідальністю назвати абсурдними. Не відбулося якісних змін на краще і після президентських виборів 2010 року.

Проблема політичної стабільності є однією з найбільш актуальних та базових політичних проблем сучасної України. Адже від її рівня залежить ступінь економічного й соціального добробуту громадян, їхньої політичної культури, успіх трансформаційних і модернізаційних процесів. На наш погляд, одним з основних факторів стабільності (чи нестабільності) суспільства є характер взаємовідносин політичних еліт держави, а також їхні якісні характеристики.

Конфліктність, роздробленість, закритість, клановість – це риси, що характеризують авторитарність елітних груп. Еліти не зорієнтовані на діалог, нездатні до узгоджених дій, несхильні "грати за єдиними демократичними правилами". Окремі елітні групи прагнуть гегемонії, зосередження всіх ресурсів у власних руках і, якщо не знищення, то повного усунення конкурентів. Для них є характерним авторитарний стиль прийняття рішень.

Рекрутування еліт дійсно відбувається демократичним шляхом, але після здобуття влади еліти діють за авторитарними стандартами.

Для подолання зазначених негативних для демократичного розвитку тенденцій необхідно здійснювати відповідні заходи, серед яких можна виділити такі:

- чітка регламентація взаємовідносин правлячої еліти та опозиції;
- заборона використання деструктивних технологій під час проведення виборчих кампаній;
- законодавча регламентація лобізму;

- розробка дійової системи узгодження інтересів різних елітних груп на договірній основі.

Нині, на жаль, очевидна суперечливість мислення і дій української правлячої еліти. З одного боку, за гаслами і обіцянками вона за реформи, а з іншого, в діяльності вона половинчата, малоініціативна, корумпована, тобто об'єктивно є гальмом реформ. Говорити про те, що нова еліта за якістю вища колишньої, поки передчасно. Гасла і реальність – це різні речі. Благими намірами дуже часто моститься шлях до народу в політичне та економічне пекло.

У той же час, було б невірно оцінювати процеси формування і функціонування української еліти загалом у турботному дусі. Є очевидні позитивні зрушення в цій галузі. Ми спостерігаємо приплив молодих сил у політичну і економічну еліту суспільства, хоч і не на перші ролі. Хай цей процес суперечливий і разом з "чистою водою" припливає досить багато політичного "сміття". Але вже можна констатувати як факт багатоканальність рекрутування нової еліти, що веде до зростання ступеня конструктивізму в її лавах.

Короткі висновки

1. Проблеми політичних, насамперед – владних еліт вивчалися з перших кроків людської цивілізації. Погляди на управлінські верстви суспільства висловлювали мислителі давніх часів (Конфуцій, Платон, Аристотель, Цицерон та інші), Середньовіччя та Нового часу (Макіавеллі, Гоббс, Монтеск'є, Локк, Ніцше, Маркс та інші). Новітня історія позначилася розробкою наукових концепцій політичного елітизму, які були обґрунтовані Г.Моска, В.Парето, М.Вебером, Р.Далем, Ж.Сорелем, Г.Лассуеллом та багатьма іншими вченими. Українська наукова елітологія спирається на концептуальні висновки вітчизняних мислителів: М.Драгоманова, І.Франка, В.Винниченка, В.Липинського та Д.Донцова. Сучасні українські науковці-елітологи вивчають та аналізують стан політичних еліт в умовах державної незалежності, їх роль і вплив на розвиток країни та суспільства.

2. Українські політичні еліти пройшли багатовіковий шлях формування та розвитку в умовах не власної держави, а усередині іноземних країн (Польщі, Литви, Речі Посполитої, Російської імперії, Австро-Угорської імперії). Історичні умови диктували поведінку українських еліт відповідно політичної ситуації, яка виникала в той чи інший період життя українського народу. Але завжди існувало прагнення побудувати власну державність. Визвольна війна під про-

водом Б.Хмельницького (1648–1654), хоча й не на тривалий час, дала змогу здійснити цю мрію. Не стала для України державницькою і революційна епоха 1917–1920 років. Перемога радянської влади і утворення Української радянської республіки завершилися входженням до складу Радянського Союзу.

3. Здобуття державної незалежності в серпні 1991 р. в наслідок розвалу СРСР відкрило нову історичну сторінку в житті українського народу і його політичних еліт. Двадцять років державної незалежності – це певний шлях створення нової політичної системи, формування нових політичних інститутів та внутрішньополітичних відносин, визначення місця і ролі політичних еліт у житті українського суспільства.

4. Політична еліта сучасної України не є, як того потребує забезпечення суспільного розвитку країни, позакласовою соціальною групою, що виражає інтереси суспільства в цілому.

Це – верхівка панівного класу, що здійснює керівництво суспільством в ім'я підтримки соціальної системи, яка і ставить цей клас у привілейований стан.

5. Нинішня українська еліта своїми рисами, якостями, формами багато в чому антинародної діяльності потужно спричиняє народження і відповідної української бюрократії, яка, за висловом ще К.Маркса, вважає себе кінцевою метою держави і виражає сукупний інтерес панівного класу, тобто тієї самої еліти.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть основні концептуальні положення теорій еліт В.Парето, Г.Моска і Р.Міхельса.
2. Порівняйте концепції політичних еліт у В.Липинського і Д.Донцова.
3. Перерахуйте основні функції політичної еліти.
4. Назвіть позитивні сторони і недоліки наявних систем відбору до політичної еліти.
5. Як змінювалося соціальне обличчя політичної еліти впродовж української історії?
6. Які особливості відзначали радянську політичну еліту?
7. Що являє собою сучасна українська політична еліта?
8. Які тенденції розвитку української правлячої еліти в умовах державної незалежності?
9. Чи неминуча елітарність українського суспільства і наскільки вона поєднується з принципами демократії?

Література

1. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – Київ: Криниця, 1991. – 128 с.
2. Довідник з історії України. – Київ: Генеза, 2001. – С.180-181; 210 – 211; 306 – 307; 768 – 771; 952 – 954.
3. Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – Київ: Логос, 1999. - 264 с.
4. Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття. – Київ: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.
5. Новакова О. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації// Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. – 2007. – С.72 – 78
6. Пахарєв А.Д. Політико-управлінська еліта України: шляхи становлення, тенденції розвитку// Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. – 2008. – С.16 – 23.
7. Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави // Політичний менеджмент. – 2008. – №2. – С.3 – 14.

V.

Політичне лідерство в сучасній Україні: теоретико-історичний аспект і реалізація в новітній політичній практиці

У політичній історії людства надзвичайний інтерес завжди викликали біографії і діяння громадських і політичних лідерів, які були в авангарді суспільно-політичного процесу. Багатовікова історія людської цивілізації свідчить, що за більшістю соціальних потрясінь, великих перемін у суспільстві, як правило, стоять визначні особистості та їх політичне елітне оточення. Політичний регрес і занепад могутніх держав і цілих політичних систем також зумовлені діями і постатями політичних лідерів. Сучасна політична наука вважає, що проблема політичного лідерства має не тільки глибокі теоретичні корені, а й найбільш численну наукову, науково-популярну та белетристичну літературу. Саме поняття "лідер", природа і функції лідерства, риси та типологія владних осіб, причини їх успіхів і поразок та багато інших проблем персонального панування віддавна займали думки мислителів.

В умовах кардинальної трансформації суспільних інститутів, яка відбувається в Україні, в інших країнах постсоціалістичної доби, природним чином виникає інституційний вакуум: не відразу громадяни знаходять необхідні форми співробітництва, опрацьовують нові «правила гри». В такій ситуації нерідко саме особа політичного лідера, як в фокусі, зосереджує ті модернізаційні імпульси, що пізніше розвинулися в пошуку інституції. Йдеться саме про *інститут* політичного лідерства. За розмаїттям подій і облич відомих політичних акторів, як ліс за деревами, перед нами постає певна політична форма, зі своїми закономірностями, інколи неочевидними, яка відкриває надзвичайно цікаве дослідницьке поле.

Нині підвищений інтерес науковців до проблем політичного лідерства видається цілком природним, бо спостерігає появу політичних особистостей нової генерації, які формуються і з'являються на політичному олімпі в нових соціально-політичних умовах і намагаються віддзеркалювати прагнення і надії досить помітної частини сучасного суспільства. Але дослідження цієї проблеми на ґрунті сучасної вітчизняної політичної практики не може обмежуватися

нашим власним, багато в чому суперечливим досвідом. Наукові концепції, методологічні розробки зарубіжних політологів, погляди мислителів минулого допоможуть розібратися в політичних подіях з тенденціями сучасної України.

1. Теоретико-методологічні проблеми політичного лідерства

Політологічний інтерес до проблеми політичного лідерства має глибокі історичні коріння, про що буде викладено у другому підрозділі нашого підручника. А ось цілісна наука про політичне лідерство припадає на новітню історію людства, точніше на ХХ століття.

Сучасна політична наука має численну теоретико-методологічну літературу, присвячену проблемам політичного лідерства і лідерам. Термін “лідер”, згідно з Оксфордським словником англійської мови (1933), виник у XIII столітті й означає “провідний”, “керуючий”. Термін “політичне лідерство” виник лише на початку ХІХ століття, коли політичні процеси почали розвиватися в нових соціально-економічних умовах інтенсивного розвитку капіталізму, який супроводжувався гострими міждержавними суперечностями й соціальними революціями. Нові соціально-політичні зміни вимагали наукового обґрунтування подій, виявлення і розкриття сутності нових політичних суб'єктів суспільно-громадського життя, активними рушіями якого стали політичні лідери та еліти.

Інтерес до особистостей політичних лідерів особливо зростає в суспільствах у нестабільні періоди їхнього національного розвитку, оскільки саме тоді виринає на поверхню багато осіб, які прагнуть утвердитися й самореалізуватися в політиці. А якщо врахувати, що сучасна епоха — це безперервна вервечка різних криз, то кількість претендентів на політичне лідерство невпинно збільшується. Теоретичні проблеми політичного лідерства допомагають з'ясувати механізми цього феномену, виробити легітимну процедуру просування особистості до влади, визначити можливості управління суспільством або впливовою політичною структурою, встановити оптимальні варіанти взаємодії лідера зі своїми симпатиками й опонентами, із суспільством у цілому.

У свідомості значної частини громадян політичний лідер є авторитетним членом певної організації або суспільства загалом, особистий вплив якого дає йому змогу відігравати провідну чи суттєву роль у політичних процесах та ситуаціях. Політичне лідерство —

це: 1) механізм групової інтеграції, який об'єднує дії навколо особи чи певного угруповання, які відіграють роль керівника; 2) процес взаємодії угруповання авторитетних людей, які наділені реальною владою і здійснюють легітимний вплив на суспільство або окрему його частину на основі добровільно отриманих політико-владних повноважень і прав значної частини громадян.

Які ж основні наукові складові сучасної теорії політичного лідерства? Змістова частина цієї теорії умовно може бути розмежована на 1) концептуальне визначення поняття феномену політичного лідерства; 2) систематизацію функцій політичного лідера; 3) виявлення й обґрунтування лідерських рис; 4) типологію політичного лідерства; 5) формування стилю управління й обґрунтування факторів політичної діяльності особистості.

Фундаментальні наукові розробки проблем політичного лідерства припадають на першу половину ХХ століття – період, який багато політологів називають бумом дослідження феномену лідерства. Когорта видатних учених-політологів, зокрема М.Вебер, О.Тоффлер, Ж.Блондель, А.Лоутон, Р.Стогділл, Р.Михельс, К.Джибб, Б.Басс, Г.Лассуелл, запропонували оригінальні теорії лідерства. Зусиллями теоретиків було визначено й розроблено основні елементи, тобто складові цього феномену: 1) характерні риси особистості лідера; 2) характеристика його послідовників і найближчого політичного оточення; 3) оцінка політичної ситуації, в якій діє лідер; 4) значущість політичних завдань і програмових положень на певний період лідерства.

Поняття лідерства західні політологи трактують по-різному, залежно від особистих поглядів та оцінок політичного процесу. Тому політичне лідерство, згідно із західними концепціями, виступає як: 1) центр групових процесів; 2) прояв особистісних рис; 3) мистецтво досягнення згоди; 4) дія й поведінка; 5) інструмент досягнення мети або результату; 6) взаємодія; 7) уміння переконувати; 8) здійснення впливу; 9) відношення влади; 10) диференціація ролей; 11) ініціація або ведення структури.

Узагальнений погляд на політичне лідерство дає можливість виокремити такі підходи у його визначенні:

- лідерство як різновид влади, носієм якої виступає не більшість, а одна людина або політична група;
- лідерство як управлінський статус, керівна посада, пов'язана із прийняттям важливих політичних рішень;
- лідерство як вплив на інших людей, що передбачає: 1) пос-

тійний і стійкий вплив (до лідерів не можна зараховувати людей, що зробили разовий вплив на політичний процес); 2) керівний вплив лідера повинен здійснюватися на політичну структуру (групу, партію, рух) з подальшим поширенням на все суспільство або його більшість; 3) політичного лідера відрізняє від інших явна інтелектуальна, організаторська і волюва перевага; 4) вплив лідера формується не силою, а авторитетом або визнанням правомірності керівництва;

- лідерство як особливий вид підприємництва на специфічному ринку, на якому політики в конкурентній боротьбі обмінюють свої політичні програми й пропоновані шляхи їхньої реалізації на владні посади;

- лідерство як символ спільності та зразок політичної поведінки певної групи, партії, руху, політичної еліти, що відображають інтереси й сподівання широких народних мас або більшості суспільства.

Отже, попередньо можна зробити узагальнення: 1) лідерство є тісним взаємозв'язком, взаємодією і взаємовпливом складових (лідер, послідовники, середовище, завдання); 2) лідерство не обмежується набором неординарних якостей і здатностей лідера, а є особливим видом міжособистісних відносин; 3) лідерство пов'язане з роллю, яку виконує особистість у певній політичній системі; 4) з лідерством асоціюється не абстрактний вплив, а вплив цілеспрямований; 5) процес лідерства тривалий у часі й динамічний.

Для кожної історичної епохи, кожного етапу суспільного розвитку, як і для кожної політичної системи й політичного режиму, властиві свої особливості й методи формування політичного лідерства. Триває цей процес і в політичному житті сучасної України.

Світова політологія досить докладно виявила й обґрунтувала характерні риси політичного лідера, серед яких: гострий розум, тверда воля й цілеспрямованість, бурхлива енергія, незвичайні організаторські здібності, компетентність і готовність брати на себе відповідальність, зовнішня привабливість та інше. Як писав Г.Лебон: "Натовп завжди готовий слухати людину, яка обдарована могутньою волею й значною мірою вміє впливати на нього. А Макс Вебер наголошує: "Можна сказати, що переважно три якості є для політика вирішальними: пристрасть, почуття відповідальності, окомір". Але для політичного лідера, безумовно, мають бути притаманні й такі особисті риси характеру, як: велика працездатність, пошук нового, оптимізм, увага до людини, вміння переконувати і вести за собою людей та сприймати альтернативу.

Український політолог Д.Видрін значне місце в характерних рисах сучасного лідера відводить інноваційності, тобто здатності постійно “продуціювати нові ідеї”. Від лідера, вважає вчений, “вимагається не просто збір, інвентаризація й кодифікація інтересів мас та підслесливе підтакування цим інтересам, а й новаторське осмислення, розвиток, корекція”. Крім того, вчений великого значення надає політичній інформації та поінформованості, лексикону та прогностичним навичкам політичного лідера, політичному маркетингу, арбітражним здібностям і відчуттю політичного часу, вмінню складати політичні документи тощо.

Основні концепції лідерства сучасної політичної науки намагаються пояснити або причини та потреби лідерства, або його природу і мають примусово описовий характер. У будь-якому разі ці концепції дають змогу визначити провідні проблеми дослідження феномену політичного лідерства. Серед численних концепцій політичного лідерства є сенс виділити такі групи теорій: теорії лідерських рис; теорії навколишнього середовища, або ситуативні теорії; особистісно-ситуативні теорії; теорії “очікування –взаємодія”; гуманістичні теорії; атрибутивні теорії; теорії “обміну”, “трансактного аналізу” і трансформаційного лідерства; мотиваційні теорії.

Програмні завдання нашого навчального посібника не передбачають докладного викладення змісту кожної такої концепції. Читачеві бажано уявити, що це досить потужний теоретико-методологічний шар сучасної політичної науки про лідерство.

Теоретико-методологічні проблеми дослідження політичного лідерства не обмежуються визначенням поняття та концептуальних поглядів на цей феномен громадського життя. Політична наука ХХ століття, спираючись на численну кількість доленосних подій у політичному житті минулого століття, сформувала комплексний погляд на політичне лідерство і лідерів, дослідила кожний важливий елемент лідерського володарювання. Тому теоретико-методологічні засади політичного лідерства нині мають важливі складові, до яких належать: визначення і класифікація лідерських функцій; обґрунтування й ухвалення різних стилів лідерського управління; позначення типології політичного панування; виявлення характерних рис лідерського іміджу, який в умовах сучасного широкого інформаційного простору є важливим фактором завоювання політичної влади.

У політичній науці визначено основні функції політичного лідера: 1) інтеграція суспільства, об'єднання народних мас; 2) знаходження та прийняття оптимальних політичних рішень; 3) соціальний

арбітраж і патронаж, захист мас від беззаконня й самоуправства бюрократії, підтримка порядку в суспільстві; 4) комунікація влади і мас, запобігання відчуження громадян від політичного керівництва; 5) ініціювання оновлення, генерування оптимізму і соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей; 6) легітимація політичного ладу

Перелічені функції політичного лідера потребують більш повного змістовного роз'яснення, адже розкривають сутність лідерської діяльності та визначають типологію лідерства. Отже, розглянемо зміст кожної основної функції лідерства більш докладно.

Інтегративна функція політика найбільш повно визначає характер і напрям діяльності політичного лідера. Вона містить головне визначення лідера – узгоджувати та об'єднувати різні групи інтересів на основі спільної ідеї, спільних цінностей та ідеалів. Наявність у суспільстві високого ступеня соціальної напруги призводить до мізерної реалізації політичним лідером інтегративної функції.

Орієнтаційна функція лідера здійснюється практично через вироблення політичного курсу, а його програма будується з урахуванням тенденцій світового розвитку і потреб суспільства. Означена функція передбачає досягнення цілісності та гармонійності соціальних інтересів.

Інструменталістська функція лідера виявляється в проведенні політичного курсу і спирається на специфічний механізм, який включає в себе систему засобів і методів вирішення програмних завдань. Сам механізм здійснення програми політичного лідера реалізується за допомогою прийняття політичних рішень та забезпечення їх ресурсами.

Мобілізаційна функція найбільш активно виявляється у випадках, коли політичний лідер намагається здійснити глибинні перетворення в суспільстві. Попередньо лідер визначає проблеми та інтереси, які стосуються більшості громадян, а потім уже проголошує програму реформування суспільства, створюючи розвинуті стимули діяльності на принципах зацікавленості. Мобілізація громадян на здійснення реформ досягається завдяки піднесенню народного ентузіазму, авторитету лідера, а також створенню соціально-економічних стимулів.

Функція соціального арбітражу та патронажу лідера найчастіше є характерною для держав з таким політичним устроєм, коли існує дуже високий рівень залежності особи від влади. У таких випадках політичний лідер покликаний виступати гарантом справедливості,

законності й порядку, захищати громадян від свавілля чиновницької бюрократії, беззаконня, порушення прав і свобод громадян. Зазвичай ця функція у масовій свідомості пов'язана з постаттю доброго і справедливого правителя.

Функція легітимації політичного порядку притаманна лідерам тоталітарних та авторитарних державних режимів, в яких демократичні інститути управління суспільством є або вкрай слабкими, або зовсім відсутні. У таких суспільствах обґрунтування правомірності політичного устрою здійснюється за допомогою звеличування особи лідера.

Але здійснення лідером своїх функцій перед суспільством залежить від ряду умов та факторів, серед яких: надійна підтримка політичної організації, яка висунула лідера; позиція засобів масової інформації, які формують та ефективно впливають на громадську думку; наявність висококваліфікованого й активно діючого кола однодумців, які створюють його політичну команду послідовників; внутрішня та зовнішня ситуація, в якій відбувається лідерство. Таким чином, успіх політичного лідера залежить від значної кількості внутрішніх і зовнішніх умов, але, безперечно, провідне місце серед них посідають професіоналізм, відданість та соціальна активність команди однодумців. Це стає особливо очевидним в умовах гострої внутрішньополітичної кризи в Україні періоду 2004 – 2009 років, а перспектива покращання ситуації, на жаль, і далі не простежується.

Англійський політолог Д.Томпсон запропонував власне тлумачення функцій сучасного політичного лідера, яке полягає в: 1) створенні політичної коаліції на основі вміння переконувати й вести переговори; 2) визначенні програми дій і формуванні політики; 3) здатності викликати оптимізм та ентузіазм; 4) формуванні й підтриманні власного іміджу; 5) доборі й вихованні ефективного управлінського персоналу; 6) збиранні й умілому використанні інформації; 7) своєчасному вирішенні насущних проблем суспільства.

Отже, прагматичний підхід до виконання лідерських функцій дозволяє результативно й універсально вирішувати основні управлінські завдання загальнонаціонального політичного лідера. В сучасних умовах переважна більшість лідерів держав прагнуть здійснювати управлінські функції відповідно до своїх індивідуальних (інтелектуальних й організаторських) здібностей, властивостей темпераменту, професіоналізму найближчого оточення, якості керівної еліти, соціально-економічного і внутрішнього стану суспільства, міжнародного статусу країни тощо.

Політичне лідерство – це ефективний соціальний вплив особи на власне оточення, громадськість, широкий загал незалежно від того, має ця особа владні повноваження або інші адміністративні важелі чи ні. Свої політичні програми лідер прагне здійснювати через власний стиль управління, напрями та практика якого значною мірою залежать від економічного, соціального і культурного середовища.

Таким чином, можна зробити висновок, що стиль політичного лідерства визначається тим, як керівник реалізує і демонструє свої владні функції.

Аналіз стилю політичного лідерства вимагає не лише політологічного підходу, а й використання досягнень сучасної соціології та соціальної психології. Американський соціальний психолог Курт Левін визначив такі стилі політичного управління:

- **Демократичний.** Передбачає колегіальне вирішення проблем і робить акцент на спонукальних можливостях системи управління.

- **Ліберальний.** Лідер у своїх діях не квапиться, сподіваючись на те, що природний процес сам по собі гарантуватиме бажаний результат. Це своєрідний „оптимістичний фаталізм”, який виправдовує кволу готовність до дій та мляву управлінську волю.

- **Авторитарний.** Передбачає жорстке керівництво з адміністративним примусом та егоцентризмом лідера у прийнятті рішень.

Утім, навряд чи можна механічно пов'язувати стиль управління особи з існуючою в державі політичною системою або режимом. Політична практика знає багато прикладів, коли лідери демократичних політичних систем активно користувалися авторитарним (і навіть диктаторським) стилем управління, а в так званих „закритих” політичних системах з'являлися лідери з відвертим ліберальним або демократичним управлінським стилем.

Наприклад, у період правління американських президентів Ф.Рузвельта, Д.Ейзенхауера, Г.Трумена авторитарні риси були не лише наявними, а й переважали в стилі управління суспільством. Авторитарний управлінський стиль існував у Великій Британії за часів правління консерваторів У.Черчилля та М.Тетчер, у Франції при де Голлі, у ФРН при К.Аденауері. Після 1991 р. багато написано про радянський та китайський тоталітаризм. Але за часів керівництва М.Хрущова і, особливо, М.Горбачова ліберально-демократичні тенденції управління переважали над авторитарними, хоча послідовності в цих процесах не відчувалось. Останнім часом ліберально-

демократичного характеру набуває стиль управління економікою та соціальною сферою в сучасному Китаї.

Крім того, політичний стиль пов'язаний із конкретною внутрішньою і зовнішньою ситуацією в державі. Можна погодитися з думкою, що стиль політичного лідерства – це конкретні дії керівника, а також загальна політична аура, яка виступає в ролі впливової сили в суспільстві.

Доцільно порівняти дослідження різних стилів сучасного політичного лідерства з методологією Шарля Монтеск'є, який співвідносив політичні режими з етико-культурними принципами, які формували політичну поведінку (стиль) влади. У деспотіях – це фактор страху, в аристократіях – честь, у республіках – добродійність.

Основними чинниками формування стилю політичного лідерства є: історичний, соціально-економічний, зовнішньополітичний, етико-культурний, етнонаціональний та адміністративно-територіальний. Крім того, стиль політичного лідерства залежить від особистісних рис лідера, його характеру, політичних переконань, досвіду та освіти. Суттєво впливають на формування стилю управління спроможність лідера виражати та відстоювати погляди своєї організації, наявність власної політичної програми, ерудиція, політична воля та культура, вміння передбачати події, організаторські здібності, популярність у народі, моральність, комунікабельність, ораторське мистецтво, почуття гумору, тактовність.

Практичне формування управлінського стилю лідера складається з багатьох основних і другорядних факторів, серед яких: 1) політичне, економічне й соціальне становище країни і суспільства; 2) статус держави у світовій спільноті; 3) компетентність і професіоналізм найближчого оточення, тобто лідерської команди; 4) взаємини всередині команди соратників; 5) впливовість і політична вага опозиції; 6) ступінь залежності від найближчого оточення, а також від зовнішньополітичних чинників тощо. Сильні лідери демонструють здатність протистояти внутрішньому і зовнішньому тиску, не дозволяючи перетворити себе на маріонетку, політичний флюгер. Цим вони підвищують особистий авторитет у суспільстві й зовнішньополітичний імідж країни.

Теоретичні розробки проблеми політичного лідерства, які має сучасна політична наука, не можуть бути стовідсотковою калькою в управлінській діяльності. Але вони є надійним компасом для тих політиків, які прагнуть ефективно владарювати на благо свого народу і держави.

Спроба визначити різні типи державного управління, а разом з ними й різні типи політичного лідерства бере початок у працях минулих мислителів. У політичних трактатах Платона, Аристотеля, Цицерона, а пізніше – Макіавеллі, Гоббса, Локка, Гегеля та інших міститься великий фактологічний матеріал, який характеризує управлінські якості, особисті риси та властивості різних правителів. Але науково-теоретична розробка проблеми типологізації політичного лідерства набула розвитку в численних працях політологів ХХ сторіччя. Родоначальником цього наукового напрямку вважається німецький політичний мислитель Макс Вебер. Його концепція визначення трьох типів лідерства – традиційного (вожді племен і монархи), рутинного (демократично обрані глави держав та інших управлінських структур) і харизматичного (видатні політики) — стала не тільки основною, а й дала імпульс формуванню численних наукових шкіл типології політичного лідерства. Серед найвідоміших теоретиків типології політичного лідерства слід назвати англійських політологів К.Ходжкінсона та С.Джібба, француза Е.де Боно, американку М.Г.Херманн, а також Р.Стогділла, Ж.Блонделя, Р.Арона та інших.

Особливу цінність має типологія лідерства, яку запропонував Макс Вебер. Його концепція побудована на вченні про способи легітимації влади. Вчений вважав своїм обов'язком ретельно дослідити характер та різновиди політичної влади, які й визначають типи лідерства. Вчений був переконаний, що кожному типу лідерства відповідає тип політичної влади. Він визначає ресурси влади (примусування, насильство, переконання, заохочення, право, традиції, страх, міфи, знання, вплив через засоби масової інформації та ін.), які використовують лідери залежно від типу політичного режиму.

За Вебером, традиційний тип лідерства (вождь, монарх) тримається на авторитеті традицій та звичаїв, на авторитеті віри в священність існуючих порядків. Сьогодні такий тип політичного лідера фактично зник у цивілізованому світі, залишившись хіба що в джунглях Амазонки, Африки, Полінезії та деяких монархіях Азії.

Рутинний, або раціонально-легальний тип лідерства є пануючим у сучасних державних режимах. Переважна більшість сучасних держав обирають своїх лідерів демократичним шляхом, і весь процес володарювання підпорядковується існуючим законам.

Найбільш популярним, таким, що набув значної наукової розробки в працях політологів ХХ століття, є третій веберівський тип політичного лідерства – харизматичних політиків, які наділені особливими, видатними інтелектуальними, організаторськими, оратор-

ськими та моральними якостями. Лідери такого типу найбільш необхідні в скрутні періоди, які переживає суспільство (гострі соціально-політичні та економічні кризи, революції, іноземна інтервенція тощо). Вебер стверджував, що харизматична влада авторитарна за своїми ознаками і покликанням. Діяльність лідерів-харизматиків не може продовжуватися тривалий час і не потрібна, коли суспільство приходить до стабільного розвитку.

Хотілося б особливо зупинитися на проблемі харизматичного лідерства. Заслугою М.Вебера є те, що він першим це визначення ввів у сферу політики, бо раніше харизматичними лідерами були представники релігій, і не просто представники, а їх основоположники – Христос, Будда, Мойсей, Магомет, Заратустра, Лютер, Кальвін та інші. М.Вебер сформулював основні якісні характеристики харизматичного лідера й визначив політичні умови, в яких він стає затребуваним і діє.

Політичними прототипами веберівського харизматичного лідера стали В.Ленін і вождь Баварської радянської республіки 1918 року К.Ейснер, хоча бурхливий політичний період перших десятиліть ХХ століття висунув на політичну арену величезну кількість політиків, які залишили значний слід у світовій історії, однак їх не зараховували до харизматиків. Післявеберівські автори концепцій типології політичного лідерства відносили до переліку харизматичних політиків Ф.Рузвельта, Й.Сталіна, У.Черчилля, А.Гітлера, Б.Муссоліні, Мао Цзедуна, М.Ганді, Ш.де Голля, М.Тетчер, М.Хрущова, Ф.Кастро та інших діячів, які хоча б частково відповідали харизматичним стандартам.

Останнім часом, на жаль, стала помітною згубна тенденція: деякі політологи під впливом політичної публіцистики, яка є досить далекою від науки й виконує певне соціальне замовлення, до числа харизматичних лідерів зараховують усіх діячів, які досягли якихось вершин влади або опинилися на чолі впливових політичних структур. Відтак в окремих наукових публікаціях, визначаючи якісні риси того чи іншого сучасного політика, стало застосовуватися антинаукове твердження: „у нього така ось харизма“. Яка „така харизма?“ Харизма або є у лідера, або її зовсім немає. Вона не може вимірюватися якимись часточками чи пропорціями. Крім згаданих вище веберівських якостей, харизматичний лідер повинен користуватися майже релігійною довірою широких народних мас або більшості суспільства. Отже, вульгаризація веберівської концепції зараховує до харизматичних лідерів пересічних політиків, політичних авантю-

ристів і демагогів, які за сприятливого для них збігу обставин досягають іноді владних вершин, а потім безславно йдуть у політичне небуття.

Звичайно, це зовсім не означає, що суспільством успішно й яскраво можуть управляти лише харизматичні лідери. Сучасний суспільно-політичний прогрес, досить високий рівень освіти помітної частини населення, високотехнологічні засоби комунікації та інші фактори відкривають широкі можливості для входження у владу. У сучасній політичній реальності нерідкі випадки, коли громадяни обирають своїми лідерами розумних і порядних політиків, які ревно служать інтересам своїх народів, підвищують і зміцнюють міжнародний авторитет своїх країн. І немає жодної необхідності наділяти таких лідерів харизматичним статусом.

Подальша розробка веберівської теорії типології лідерства привела багатьох західних політологів до висновку, що традиційне лідерство характерне для передіндустріальних суспільств, раціонально-легальне (бюрократичне) – до індустріальних та постіндустріальних, де лідер зобов'язаний демонструвати певний рівень компетенції в управлінні суспільством. Традиційне і бюрократичне лідерство функціонує в стабільних соціально-політичних системах і покликане вирішувати повсякденні проблеми. Харизматичні лідери, які мають неординарні обдарування, з'являються і діють у таких самих неординарних обставинах (гострі кризи, революції, війни). Вважається, що традиційні та бюрократичні типи лідерів у більшості випадків гранично невиразні, а лідери-харизматики володіють зазвичай яскравими та глибокими особистісними характеристиками. Звичайно, така теоретична схема суперечлива, а велика світова історична практика має безліч прикладів, які повністю спростовують такий підхід.

Типологія політичного лідерства, розпочата концепцією Макса Вебера, започаткувала численні дослідження і теорії, присвячені цій проблемі. Вчені-суспільствознавці намагалися не тільки обґрунтувати типологію лідерства особистісними рисами, умовами політичного стану або соціальною роллю кожного видатного політичного діяча, а й виділити основні критерії та принципи лідерських типологій.

Англійський політолог К.Ходжкінсон у праці “Філософія лідерства” (Оксфорд, 1983 р.) устаткував власну класифікацію лідерства, в якій запропонував чотири типи: 1) лідер-кар'єрист; 2) лідер-політик; 3) лідер-технік; 4) лідер-поет.

- Лідер-кар'єрист, з погляду моралі та етики, перебуває на найнижчому щаблі, але в реальній політиці він є основним, базовим типом, якому властива людська природа. Домінуючими рисами цього типу є інстинкт самозбереження та егоцентризм. Невдачі викликають у таких лідерів роздратування, стрес, лютість. У разі успіху вони досягають високого професіоналізму і поваги з боку своїх прихильників.

- Лідер-політик є виразником політичних інтересів своєї організації (партії, блоку). Він формує свою програму і стиль управління на цінностях цієї організації. Авторитет такого лідера в суспільстві залежить від рівня авторитету і впливовості його політичної організації.

- Лідер-технік відрізняється особливим рівнем раціоналізму, його риси схожі з бюрократам. Техніки є інтелектуалами, в своїх діях безсторонні, орієнтуються на логічний аналіз, прораховують наслідки своїх дій. У центрі цінностей лідерів-техніків – доцільність. Лідери-техніки орієнтуються на компетентність і професіоналізм власного оточення. Прагматизм та ефективність управління суспільством виступають головними рисами таких лідерів.

- Лідер-поет прагне загального блага. У політиці він віддзеркалює мрії народу. Він наділяється харизматичними рисами та якостями, сильною волею, яка дозволяє впливати і надихати оточення та прихильників, проте їхня політична діяльність зазвичай найчастіше невдала і малоефективна, .

Але вчений вважає, що такі визначення не можуть дати вичерпну характеристику тому чи іншому типу лідера. Тут багато що залежить від політичної ситуації і середовища, в якому здійснюється лідерство, від особистих здібностей лідера, а також від якісних особливостей соратників та найближчого оточення. Цікаві висновки дослідника стосовно кожного архетипу лідера: “лідер-кар'єрист” виступає залежно від різних обставин як хижак або опортуніст, “лідер-політик” – як демагог або демократ, “лідер-технік” – як бюрократ або технократ, “лідер-поет” – як захисник або маніяк.

Своєрідну типологію політичного лідерства запропонувала американська політолог М.Г.Херманн, у концепції якої визначені такі лідерські типи:

- лідер-“центр” – політик, який визначає цілі і вказує напрями діяльності своїм прихильникам, він також здатний захоплювати власними ідеями широкі маси;

- лідер-“комівояжер” – політик, який приділяє першорядну увагу потребам людей і намагається їх задовольнити, він може переконати

значну частину суспільства у власній користі та необхідності, але значною мірою залежить від найближчого оточення або команди;

- лідер-“маріонетка” — ставленик певного політичного угруповання, яке повністю керує діями лідера і надає йому політичної ваги. Політичний портрет такого лідера формується на основі програмних цілей його організації;

- лідер-“пожежник” – цілком залежить від політичної ситуації у суспільстві (особливо в умовах кризи), намагається вирішити гострі проблеми, подолати перешкоди, його політичні програми визначає і формує найближче оточення послідовників відповідно до реальних обставин.

Аналізуючи змістову сутність сучасних концепцій типології політичного лідерства, можна впевнено говорити, що, незалежно від того, якою кількістю типів лідерства відрізняється та чи інша концепція, основою для них усіх є класична веберівська тріада. Зрозуміло, сучасна насиченість, розмаїтість і ускладненість політичного життя дають ученим можливість розширювати типологію лідерства, давати точніші визначення відповідно до конкретної історико-політичної ситуації.

Політична наука прагне всебічно аналізувати й оцінювати діяльність сучасних політичних лідерів у комплексі з усіма вищезгаданими функціями й факторами. У цій справі чимало труднощів, особливо під час вивчення лідерства в перехідних соціально-політичних формаціях, що склалися на постсоціалістичному просторі. Труднощі в оцінці політичних лідерів нових держав і політичних систем полягає в тім, що вона дається не тільки вченими-суспільствознавцями, а й діючими політиками різного рангу й засобами масової інформації, оцінна шкала яких досить кон'юнктурна та суб'єктивна. На жаль, і деякі суспільствознавці йдуть на повідку у політиків і політичних оглядачів, приклеюючи неприємні, а іноді й образливі ярлики тим або іншим політичним лідерам, особливо зарубіжним. Виникає ситуація подвійних стандартів, притаманна політикам і публіцистам, але зовсім неприйнятна для представників політичної науки. Нам здається, що об'єктивна оцінка лідерів має формуватися на реальних результатах їхньої діяльності, а критеріями такої результативності можуть бути досягнення або провали в усіх сферах життєдіяльності суспільства, рівень підтримки власним населенням, а не суб'єктивні думки зарубіжних оракулів.

2. Ідеї лідерства у світовій і вітчизняній політичній думці

Політичні та соціально-філософські учення, в яких утверджується ідея володарювання і політичного лідерства, існують уже тисячоліття. Наукові погляди на владу та її носіїв – мислителів стародавньої історії і Середньовіччя стали надійними підвалинами для формування сучасної науки про політичне лідерство. У працях Конфуція, Платона, Аристотеля, Цицерона, християнських богословів, Макіавеллі, Е.Роттердамського та інших мислителів того часу закладалися і розвивалися політологічні основи сучасних концепцій елітизму та лідерства.

Виникнення, становлення, розквіт і занепад давніх цивілізацій у світовій історії безпосередньо пов'язані з діяльністю видатних осіб та їхнього найближчого оточення. Вивчення історичних подій та фактів, виявлення їхньої значущості або мізерності спричинює глибоке усвідомлення історичної істини, яка не може підлагоджуватися під задалегідь визначені схеми минулих чи сучасних політичних установлень. Тільки в такий спосіб досягається об'єктивність історичних досліджень, наукова обґрунтованість впливаючих з них висновків, відповідальність та зваженість міркувань щодо проблем, які стосуються долі видатних політичних діячів всесвітньої історії людства.

Політичні праці стародавніх авторів були започатковані в часи виникнення і становлення державності в перших людських цивілізаціях. До нас дійшли політичні трактати стародавнього Сходу, Греції, Риму. Мислителі давніх часів намагалися розкрити механізми державного володарювання, визначити форми управління суспільством, виявити мотивацію, стиль та технологію політичної влади. З трактатів стародавніх авторів до сучасного політичного лексикону та політичної практики прийшли такі поняття, як „державна влада“, „державний закон“, „монархія“, „республіка“, „тиранія“, „демократія“, „олігархія“, „політика“, „політична мораль“ і багато інших термінів, без чого не можливе саме існування сучасної політичної науки.

З'ясовуючи сутність і форми політичної влади, державного устрою та управління, мислителі стародавності і Середньовіччя змушені були вибудовувати свої концепції, виявляючи симпатії чи антипатії до певних політичних лідерів: вождів, царів, імператорів, королів, тиранів, архонтів, консулів та інших правителів, за часи правління яких вони жили, будучи безпосередніми свідками їхньої

діяльності. Таким чином, політичні трактати Каутільї, Конфуція, Демокрита, Платона, Аристотеля, Цицерона, Плутарха, Свєтонія, Августина, Фоми Аквінського, Н.Макіавеллі та інших мислителів створювалися на основі біографій правителів того часу.

Програмні параметри цього підручника не передбачають докладного викладення великої кількості джерел минулих епох про політичне лідерство і володарювання. Тому розглянемо лише окремі концепції і погляди видатних мислителів на цей політичний феномен.

Видатний давньокитайський мислитель Конфуцій (551 – 479 до н.е.) є засновником етико-політичного вчення, в основу якого покладені моральні принципи, які визначають відносини між владою і людьми. Ці відносини, за Конфуцієм, мають базуватися на суворій родинній та суспільній ієрархії та регулюватися певними правилами поведінки, в основі яких – повага, шанування та відданість. На думку мислителя, Володар повинен управляти народом не за допомогою сили, а прикладом моральної поведінки, не на основі законів та покарань, а спираючись на добродієність. Він закликає правителя не обтяжувати народ великими податками.

Наведемо деякі постулати конфуціанської теорії управління: “Керуючи, слід бути дбайливим у справах, правдивим, любити людей, заощаджувати кошти та спонукати народ до праці”; “Коли керуєш, забудь про відпочинок, а виконуючи доручення, будь чесним”; “Спонукай до старанності власним прикладом”; “Будь прикладом для своїх підданих, не звинувачуй за дрібні провини, висувай достойних і здібних”.

Вчення Конфуція після його смерті розвивали його численні учні та послідовники. Воно поповнювалося новими положеннями, зазнавало різних трансформацій на шляху до державної доктрини і навіть релігії. Конфуціанство виявилось досить живучим і довготривалим ученням, хоча в історичному розвитку Китаю були періоди, коли воно заборонялося. Змінювалися правлячі династії, приходили іноземні завойовники (гунни, монголи, маньчжури), але зберігалася китайська еліта, яка пристосовувала конфуціанську ідеологію і систему адміністративного управління до нових умов. Останнє відродження конфуціанства в сучасному Китаї відбулося за часів так званої „культурної революції” під проводом Мао Цзедуна.

Конфуціанська теорія управління побудована на зрозумілих принципах моралі, за яким правитель зобов'язаний жити для щастя своїх підданих, безкорисливо служити народові та державі. Великий

китайський мислитель є по праву фундатор морально-етичних норм управління суспільством.

Могутнім центром розвитку гуманітарних наук (філософії, історії, політики) і художньої літератури була Давня Греція. Імена Гомера, Геродота, Фукідіда, Ксенофонта, Сократа, Платона, Демокрита, Аристотеля, Діогена, Геракліта, Епікура, Софокла, Аристофана та інших корифеїв надійно увійшли до світової скарбниці передової суспільної думки та художнього прогресу, а їхній доробок завжди впливав і впливає на процес історичного розвитку.

Видатний давньогрецький мислитель, філософ-ідеаліст Платон (428–347 до н.е.) одним із перших систематизував власні політичні ідеї у працях “Держава”, “Політика” і “Закони”, які подаються читачеві у формі діалогів. З позиції об’єктивного ідеалізму він пояснює людське суспільство та державний устрій як віддзеркалення вічних ідей, які існують незалежно від дійсності. Філософ намагався намалювати картину ідеального суспільства і держави, в якій є три стани: правителі – філософи, воїни та деміурги (ремісники, купці, землероби). Він категорично виступав проти змішування станів ідеальної держави. Платонівська концепція ідеальної держави припускає дотримання всіма громадянами політичного життя. На чолі управлінської еліти обираються тридцять сім державних правителів, які відрізняються особливою мудрістю і працездатністю.

Вищою добродією політичного діяча Платон вважав справедливість у поєднанні з мужністю, мудрістю та поміркованістю. Платонівське уявлення про політичного лідера містить такі високі людські якості, як: природжена схильність до знань, любов до істини, рішуче неприйняття брехні. Володар має бути скромним, шляхетним, справедливим, великодушним, духовно досконалим: “Достатньо з’явитися одній такій особі, яка має підпорядковану державу, і ця особа здійснює все...” .

Учень Платона, видатний мислитель Аристотель (384 – 322 до н.е.) у праці “Політика” визначив сутність і цілі держави, сформулював власне бачення форм і методів державного управління. Зразком державного володарювання він вважав аристократію, яка обирається на вищі державні посади за ознаками шляхетного походження, багатства та добродієності.

Мислитель був переконаний у тому, що володар має сам пройти школу підпорядкування: “не можна добре керувати, не навчившись підкорятися”. Панування тиранів мислитель тісно пов’язує з демагогією, за допомогою якої вони набувають народної довіри.

Тому політичний лідер “в очах своїх підданих має бути не тираном, а домоправителем і царем, не грабіжником, а опікуном, він повинен вести скромний спосіб життя, не дозволяти собі надмірностей, знатних залучати на свій бік привітливостю, а народом керувати за допомогою демагогічних засобів”. Політичний лідер, за Аристотелем, повинен мати три якості: 1) співчувати існуючому державному устрою; 2) мати великі здібності управлінця; 3) бути добродішним і справедливим. Аналізуючи погляди великого мислителя на державну владу та її носіїв, можна відверто визнати, що значна частина цих постулатів не втратила актуальності й у сучасній політичній дійсності.

Зникнення давньогрецької державної незалежності не ліквідувало досягнення давньогрецької суспільно-політичної думки і духовної культури, які перейшли в спадщину й набули подальшого розвитку в Давньому Римі, середньовічній Європі, в Нові та Новітні часи.

Політична думка Давнього Риму закономірно стала спадкоємницею та продовжувачкою давньогрецької політичної культури. Імена Лукреція Кара, Цицерона, Марка Аврелія, Сенеки, Саллюстія, Тіта Лівія, Тацита, Светонія та інших мислителів могутньої імперії безперечно ввійшли в світову скарбницю культури та знань людської цивілізації. Вплив давньогрецької культури поширювався не тільки на римських письменників, істориків, філософів та політичних мислителів, а й мав надзвичайну значущість для всієї управлінської еліти Давнього Риму.

Яскравим представником давньоримської політичної культури був Марк Тулій Цицерон (106–43 до н.е.), автор праць “Про державу” та “Про закони”. Він першим зробив спробу зрозуміти механізми вдосконалення державної влади: “Держава – це об’єднання багатьох людей, пов’язаних між собою злагодою в питаннях права та спільністю інтересів”. Цицерон заклав правовий принцип у взаємовідносини управлінців та підлеглих, стверджуючи, що “під дію закону мають підпадати всі, а не тільки деякі, добірні громадяни”.

Цицерон був не тільки сучасником, а й активним політичним діячем Риму в добу найбільш бурхливих історичних подій. Він пережив політичні тріумвірати, близько знав видатних політичних лідерів свого часу: Корнелія Суллу, Сергія Катиліну, Ліцинія Красса, Гнея Помпея, Юлія Цезаря, Марка Брута, Марка Антонія, Октавіана Августа і багатьох інших. Його викривальні речі проти одних (Сулли, Катиліни і Антонія) і в підтримку інших (Помпея, Цезаря) визначали погляди на політичне лідерство відповідно до внутрішньополітичних

змін у державі. Мислитель-політик стверджував, „що насамперед треба прямувати до моральної гідності, адже справжня мужність та бездоганна діяльність прикрашаються вшануваннями, нагородами, пишністю, а пороки та злочини караються докором, ганьбою, кайданами, побоями, вигнанням та смертю”. Політичний лідер, за Цицероном, “має розбиратися в усьому, що стосується громадянських звичаїв і людської натури, що стосується повсякденного життя, державного устрою, суспільних порядків, суспільних уявлень, природних властивостей і традицій” .

Цицерон, безумовно, належить до першого покоління інтелігентів-політиків, на прикладі політичної кар’єри якого можна побачити і певну політичну незрілість, і відсутність опори на широкі кола римської громадськості, й певну безпорадність у питаннях державного управління. Але внесок Цицерона в скарбницю світової політичної культури безцінний, а глибокий інтерес до його спадщини пояснюється насамперед тим, що він жив і діяв у велику і драматичну епоху не тільки римської, а й світової історії.

Найбільш вагомий внесок у дослідження політичного лідерства зробив видатний італійський мислитель епохи Відродження Ніколло Макіавеллі (1469–1527). Як прихильник республіканської форми правління Н.Макіавеллі, аналізуючи становище тогочасних роздіблених італійських держав, які постійно ворогували між собою, що давало змогу могутнім північним сусідам (Франції та Австрії) постійно нападати на італійські землі і грабувати їх, дійшов висновку, що спасіння Італії в об’єднанні під владою диктатора-монарха. У трактаті “Володар” мислитель відмовляється від моральних принципів управління. Він виправдовує терор, зраду, брехню та інше заради загальної справи державної могутності, стверджуючи: “...ми знаємо з досвіду, що в наш час великі справи таланили лише тим, хто не намагався стримати дане слово й умів, кого треба, обвести навколо пальця; такі володарі зазвичай досягали успіху куди частіше, ніж ті, хто ставив на чесність...”.

Твір Н.Макіавеллі став своєрідним довідником з державного управління монархічних країн. У ньому є цілий набір практичних порад та рекомендацій, як ефективно управляти суспільством, уникаючи ненависті й зневаги щодо підданих. Ось деякі постулати трактату видатного мислителя:

- “Нерідко володарі, особливо нові, з часом переконуються в тому, що більш віддані та корисні для них люди — це ті, кому вони спочатку не довіряли”;

- “Ніщо не може викликати до володаря такої поваги, як військові справи та надзвичайні вчинки”;

- “Володаря поважають також, коли він відкрито виявляє себе ворогом або другом, тобто коли він без коливань виступає за одного проти іншого – це завжди краще, ніж стояти осторонь”;

- “Нерішучі володарі зазвичай обирають невтручання, щоб уникнути найближчої небезпеки, і, як правило, це призводить їх до катастрофи”;

- “Володар має також виказувати себе покровителем обдарованих, шанувати обдарованих людей, віддавати пошану тим, хто відзначився в будь-якому ремеслі або мистецтві”;

- “Велику значущість має для володаря вибір радників, а якими вони будуть, хорошими чи поганими, — залежить від розсудливості володарів. Про розум правителя передовсім судять по тому, яких людей він до себе наближає”.

Таким чином, Н.Макіавеллі переніс проблему політичного володарювання з царини уявлення та належного у площину реального життя, виявив природу, функції, технологію та зміст монархічного лідерства. Основними критеріями поведінки людей у суспільстві Макіавеллі вважав страх і любов, які й повинен використовувати Володар. Крім страху і любові Володар має також використовувати честолюбство, притаманне кожній людині. Технологія стабільного лідерства полягає у вмілому поєднанні засобів заохочення і покарання, причому останнє має значно перевищувати перше. Макіавеллі був переконаний, що Володар, який прагне абсолютної влади, зобов'язаний утримувати підданих у такому страху, щоб відібрати будь-яку надію на опір. Мислитель вважав, що нагороду і заохочення по службі слід роздавати по краплі, щоб здобути істинно шляхетну оцінку.

Н.Макіавеллі визначив функції політичного лідера. Серед них він виділяє: забезпечення суспільного ладу й стабільності в суспільстві; взаємозв'язок розбіжних інтересів; мобілізацію народу на вирішення загальнонаціональних завдань. У цілому теорія політичного лідерства за Н.Макіавеллі побудована на таких положеннях: 1) влада правителя базується на всебічній підтримці з боку соратників; 2) підлеглі зобов'язані розуміти цілі й прагнення лідера та виявляти здібності до їх виконання; 3) володар має володіти непохитною волею та живучістю; 4) правитель – завжди зразок мудрості й справедливості для своїх прихильників.

Розроблені Макіавеллі практичні поради для правителів, які передбачають майстерне поєднання хитрощів і сили, високо оцінювали Кромвель, Наполеон, Сталін та багато інших відомих політиків. Виправдання мислителем державного насилля, вбивств, зради, брехні пізніше породило термін “макіавеллізм”, який став визначати політику зневажання законів моралі.

Політичні теорії нової і новітньої історії націлені на обґрунтування спроможності влаштування суспільства на принципах раціоналізму, свободи і громадянської рівності. До цих ідеалів прагнув новий клас – буржуазія, яка з кожним століттям набувала все більшої економічної могутності, залишаючись без важелів державного управління. Боротьба буржуазії проти феодалізму вилилася в яскраву епоху широкого ідейно-політичного руху в країнах Європи, який дістав назву – Просвітництва. Ідеї просвітників-мислителів стали основою класової самосвідомості буржуазії та ідеологічним обґрунтуванням буржуазних революцій у Голландії, Англії, Франції та інших державах. Революції XIX століття у Франції, Німеччині, Італії, Австро-Угорщині фактично завершили остаточну перемогу капіталізму в економіці й панування в політичній сфері.

Політична думка нового часу з інших позицій характеризує владу і роль політичних лідерів в умовах буржуазного панування. На зміну окремим трактатам про владу приходять цілі теорії і концепції, авторами яких були блискучі мислителі епохи Просвітництва.

Вагомий внесок у теоретичні розробки проблем влади й управління суспільством зробили англійські мислителі Д.Уінстенлі, Д.Гаррінгтон, Е.Кларендон, Т.Гоббс, Дж.Локк, Д.Юм, Е.Берк, І.Бентам, В.Галлам, Т.Карлейль та інші. Розглянемо деякі окремі теоретичні погляди та концепції англійських мислителів на проблеми володарювання і політичного лідерства.

Видатний англійський філософ-матеріаліст, ідеолог буржуазії Томас Гоббс (1588–1679), автор численних творів, у тому числі відомого трактату “Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і світської”, вважав, що утримати людей від хаосу може лише сильна і нічим не обмежена влада монарха. Вся діяльність людей і життя суспільства мають бути підпорядковані державній владі й регулюватися нею. Обґрунтовуючи всевладдя лідера, Гоббс доходить висновку: “... жодна людина, яка володіє верховною владою, не може бути по праву страчена або як-небудь інакше покарана будь-ким зі своїх підданих”. “Суверен ... має право здійснити все, що він вважає необхідним для збереження миру і безпеки шляхом у запобігання чварам усередині та нападіння ззовні...”.

У своєму трактаті Гоббс надає політичному лідеру широких прав і повноважень: диктувати підданим правила поведінки і володіння власністю; здійснення судової функції; проголошувати війну й укладати мир; призначати всіх радників і міністрів; нагороджувати і карати; встановлювати почесні титули і табелі про ранги. Говорячи про владу лідерів-узурпаторів, мислитель стверджує: “Влада суверена, яка була придбана силою, не може бути без його згоди перенесена на іншого. ... Він є суддею того, що необхідно для підтримки миру; він вирішує питання про навчання; він є єдиним законодавцем і верховним суддею в усіх суперечках; він визначає час і привід для проголошення війни й укладання миру; йому належить право обирати посадових осіб, радників, військових та інших чиновників і виконавців, а також встановлювати нагороди, покарання, пошани та ранги”.

Таким чином, Т.Гоббс, будучи прибічником необмеженої монархії, дійшов висновку, що абсолютна монархічна влада в суспільстві необхідна, щоб позбавити його членів від хаосу та насильства (війни всіх проти всіх), а в обмін на владні повноваження монархові громадяни отримують безпеку і захист.

Джон Локк (1632–1704), автор праць з філософії, теології, політичної теорії, педагогіки та економіки в праці “Два трактати про управління державою” проголошує недоторканність прав і свобод власника, виступає одним із перших ідеологів лібералізму. Він був противником абсолютної монархії як форми державного управління, вважав її несумісною з основами та цілями суспільного життя. Першим обґрунтував ідею розподілу влади на законодавчу і виконавчу як принципу побудови конституційної держави. Дж.Локк підтримував право народу на повстання, якщо правителі зневажають його законні інтереси і права.

Положення трактату про узурпацію влади і тиранії дають змогу виявити ставлення Джона Локка до окремих питань політичного лідерства: “... узурпатор ніколи не може мати права на своєму боці, адже узурпація відбувається тільки тоді, коли хто-небудь оволодіває тим, на що має право інший”. Говорячи про відмінності між освіченим монархом і тираном, мислитель підкреслює, що вони “полягають тільки в тому, що перший створює закони, які обмежують його владу, і метою його правління є суспільне благо, а другий все підпорядковує власній волі та примхам”. “Скрізь, де влада, вкладена в чийсь руки для управління народом і для збереження його власності, пристосовується до інших цілей і використовується для

того, щоб розоряти його, мучити або підкоряти деспотичним і безладним наказом тих, хто має цю владу, всюди вона відразу ж виявляється тиранією, незалежно від того, одна людина користується цією владою чи декілька”. Дж.Локк не сприймав концепцію Гоббса про абсолютну й необмежену монархічну владу. Він дотримувався позиції, що основний обов’язок держави, яка виникла на основі суспільного договору, є дотримання “природного права”, захист особистої свободи і приватної власності

Французьке просвітництво, яке по праву називають попередником Великої Французької революції 1789–1794 років, спочатку деякі ідеї запозичувало у британців. Але просвітницька критика у Франції була більш дійовою й набула величезного суспільного резонансу, адже була націлена проти абсолютизму й феодальних державних установ. Видатні французькі мислителі були найбільш численною яскравою когортою блискучих ідеологів майбутніх соціально-політичних перетворень. Імена Жана Мельє, Шарля Монтеск’є, Вольтера, Ж.-Ж.Руссо, енциклопедистів на чолі з Дені Дідро та багатьох інших увійшли в світову скарбницю політичної думки.

Видатний французький мислитель старшого покоління Шарль Монтеск’є (1689–1755) у праці “Персидські листи” наводить гостру сатиру на соціальні та політичні інститути абсолютистської Франції. Він гнівно засуджував деспотизм, відстоював право людей на свободу, а зразком державного управління вважав швейцарську республіку. Пізніше в працях “Роздуми про причини величі та падіння римлян” і “Про дух законів” Монтеск’є виділяє три форми державного управління – деспотію, монархію і республіку, але республікансько-демократичний лад він визнає лише для невеликих країн. Визначаючи деспотизм як ганебну систему, він надає перевагу у управлінні у великих державах конституційній монархії.

Розглядаючи проблеми влади і володарювання, великий французький мислитель суттєво доповнив доктрину Д.Локка про розподіл влади на дві гілки, додавши до законодавчої і виконавчої ще третю владну гілку – незалежну судову владу, яка нині в державах розвинутої демократії є важливим важелем управління в суспільстві.

Система поглядів Ш.Монтеск’є передбачала еволюційне реформування суспільства. Як передовий мислитель, борець проти феодального деспотизму і переконаний супротивник будь-якого насилля, він був не демократом, а лібералом. Але в епоху, коли у Франції панував абсолютизм у його відлюдній формі, передові для того часу ідеї Монтеск’є відіграли значну прогресивну роль і

спричинили безумовний революційний вплив на наступні покоління французьких просвітителів і революціонерів. Так, вождь якобінців Марат вважав Монтеск'є своїм першим учителем.

Бурхливі політичні події останніх двох століть сприяли висуненню численної когорти видатних політичних лідерів, без діяльності яких неймовірно уявити світову історію новітнього часу. Наполеон Бонапарт, К.Міттерніх, російський імператор-реформатор Олександр II, Д.Гарібальді, А.Лінкольн, В.Пітт, О.Бісмарк, В.І.Ленін, Ф.Рузвельт, У.Черчилль, Й.Сталін, Мао Цзедун, Насер, Д.Неру, М.Тетчер і багато інших впливових політиків – всі вони були різними і за масштабом, і за наслідками своєї діяльності, але кожний з них, безумовно, зробив суттєвий внесок у політичний розвиток своєї країни і певним чином вплинув на хід світової історії.

Політична думка новітнього часу характеризується розвитком цілісних політичних ідеологій і теорій, які віддзеркалюють політичне життя, виявляють сутність та характер державного володарювання, намагаються спрогнозувати найбільш гуманні та ефективні форми і методи управління суспільством. Погляд на політичне лідерство у працях мислителів новітньої історії органічно включався в концептуальні положення і принципи державного володарювання.

Вагомий внесок у розробку наукових концепцій політичного лідерства зробили історико-політичні та філософсько-етичні погляди видатних європейських мислителів новітнього часу: Гегеля, Фейєрбаха, Токвіля, Конта, Прудона, Спенсера, Маркса, Енгельса, Шопенгауера, Ніцше, Гумпловича, Тарда, Леона, Фрейда, Шпенглера, Вебера, Поппера та інших.

Всесвітня політична історія людства, яка зазнавала в різні періоди великих катаклізмів і зламів, завжди мала оціночні міркування щодо цих явищ з боку політичних мислителів. Сучасна політична реальність також пов'язана з часом великих історичних і політичних змін, які характеризуються формуванням нових геополітичних систем, створенням нових держав і міждержавних альянсів, хоча очевидно, що в сучасному світі не завжди править суспільний прогрес і соціальна справедливість. Історичне минуле політичного лідерства не може дати точні та ефективні рецепти сучасним політикам щодо управління суспільством. Але минуле може застерегти від багатьох помилок в управлінні долею людей, які мали місце в історії і призводили до трагічних наслідків. Минуле може сприяти виробленню найбільш оптимальних орієнтирів у політичній практиці сучасних лідерів.

Східнослов'янська політична наука, до якої належать трактати мислителів Білорусі, Росії та України, почала формуватися лише в другій половині XIX століття. Умови становлення і розвитку цієї науки були різні. Якщо російські суспільствознавці працювали в умовах власної держави і їхні владно-державницькі ідеї ґрунтувалися на багатомісячній політичній історії Московського царства і Російської імперії, то українські політологи розробляли свої концепції в умовах володарювання Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі. Але всі східнослов'янські представники політичної науки спиралися на історичний досвід Давньоруської держави, яка об'єднала всі східнослов'янські племена й до періоду роздрібненості та занепаду була доволі могутньою європейською державою.

Нині, коли на пострадянському просторі утворилося 15 незалежних країн, а деякі з них фактично вперше здобули державну незалежність, бо колишній статус радянських республік не давав змоги вважати їх повністю самостійними державними утвореннями, виникло намагання не тільки сформувати власну політичну науку державного управління, а й спокуса відшукати більш глибоке коріння національної державності. Це завдання ускладнюється тим, що далеко не завжди є можливість спертися на справжні історичні джерела, тому праці деяких істориків і політологів відзначаються відвертою міфотворчістю і перекирчуванням історичних фактів.

Проблема політичного лідерства або володарювання набула досить широкого висвітлення в державних документах та історико-літературних джерелах давньоруської епохи. Формування давньоруської державності, прийняття християнства, торгово-економічні зв'язки з Візантією та європейськими країнами сприяли розвитку культури й письменності. Історико-літературні джерела X – XIII ст. свідчать про те, що політика і державна влада вже домонгольського періоду відігравали провідну роль у розвитку суспільства. “Руська правда” Ярослава Мудрого, “Повість временних літ”, “Повчання Володимира Мономаха”, “Слово про князів”, “Києво-Печерський патерик” та інші пам'ятки того часу розповідають про спосіб правління князів, їхні військові та громадські дії, про оточення князів, а також про погляди самих давньоруських правителів на володарювання.

Вагомий внесок у формування вітчизняної політології зробили українські мислителі. Сучасна політична наука в незалежній Україні не тільки спирається на скарбницю минулого, а й намагається сформувати власний погляд на історичні події минулих епох і видатних діячів тих часів.

Наявні певні проблеми у становленні та розвитку політичної науки в Україні, яка має вагомий науковий потенціал. Однак спроба відмежувати й різко виділити українську політичну думку періодів Стародавньої Русі, Московського царства та Російської імперії у щось самостійне є проблематичною з погляду історичної науки і просто здорового глузду. Наприклад, етнічні за своїм походженням українці Феофан Прокопович, Гаврило Будинський, Володимир Золотницький, Яків Козельський, Семен Десницький та інші були суто російськими політичними мислителями, слугуючи Російській державі вірою і правдою. Зрозуміло, в Україні також жили й творили політичні мислителі, які висували та обґрунтовували ідеї національної державності й самостійності. Але ці мрії та ідеї не спиралися на історичний досвід, а проектувалися в майбутнє.

Утворення могутньої російської держави (Московського централизованого царства та Російської імперії) сприяло розвитку суспільно-політичних поглядів на владу і політичне лідерство. Українські політичні мислителі XVII – XX століть формували свої концепції і погляди на проблеми влади, державності, лідерства тощо відповідно до тих історичних обставин, свідками яких вони були. Історія розпорядилася таким чином, що українська народність, а потім українська нація сформувалися в умовах відсутності власної державності, яку українці фактично набули лише наприкінці XX сторіччя.

Національно-визвольна боротьба українського народу, початок якої було покладено в XVI столітті, а вищим щаблем стала визвольна війна 1648 – 1654 років, висунула не лише плеяду видатних політичних і військових лідерів (К.Косинський, С.Наливайко, П. Сагайдачний, Б.Хмельницький, І.Богун, М.Кривоніс, П.Дорошенко та інші), а й сприяла посиленню уваги до проблем державності, влади, ролі особистостей в історичних подіях. Відомі українські історики, філософи, дипломати і публіцисти, багато з яких були активними учасниками і лідерами політичних подій, правомірно посідають почесне місце в історії вітчизняної політичної науки. Серед цих мислителів слід назвати дипломата і політичного діяча Юрія Немирича, сподвижника гетьмана Івана Виговського і співавтора Гадяцького договору з поляками 1658 р.; гетьмана України в еміграції Пилипа Орлика, автора першої української Конституції; гадяцького полковника Григорія Граб'янку, який описав період Гетьманщини і Руїни; філософа Г.Сковороду; великого поета і революційного демократа Т.Шевченка; істориків і лідерів Кирило-Мефодіївського братства М.Костомарова та П.Куліша; історика і відомого публіциста

В.Антоновича; історика, публіциста й родоначальника української політології М.Драгоманова; відомого письменника і революціонера-демократа І.Франка; видатного історика і відомого політичного діяча М.Грушевського; письменника і провідного політичного діяча перших десятиліть ХХ століття В.Винниченка; відомого економіста і політолога М.Туган-Барановського та інших.

Гадяцький полковник Григорій Іванович Граб'янка (р.н. невідомий – бл.1738), учасник Кримських походів 1687 і 1689, Азовських походів 1695–1696 і Північної війни 1700–1721 років, російсько-турецької війни 1735–1739 рр. – український козацький літописець, автор, хоча й значною мірою компілятивної, але документально насиченої роботи літописного жанру про Національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. і Руїну. В літописі на тлі військово-політичних подій містяться політичні характеристики та оцінки багатьох українських діячів XVII століття: Богдана та Юрія Хмельницьких, Івана Виговського, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи, маловідомих правобережних гетьманів Остапа Гоголя, Степана Куницького, Андрія Могили, Павла Яненка та інших.

У 1822 році в Москві вийшла друком 4-томна “Історія Малої Росії від оселення слов'ян у цій країні до знищення гетьманства” відомого історика та археолога Дмитра Миколайовича Бантиш-Каменського (1788–1850), яка стала першим великим дослідженням з історії України. Робота витримала чотири видання й високо оцінена російською науковою громадськістю (О.Мусін-Пушкін, О.Пушкін, М.Карамзін та інші). Крім “Історії Малої Росії” Бантиш-Каменський написав “Словник визначних людей Російської землі” в 5 томах, в якому містилася 631 біографія. На основі документальних джерел та архівних матеріалів Колегії іноземних справ, в якій служив автор, було створено низку яскравих політичних портретів Б.Хмельницького, Ю.Хмельницького, І.Виговського, І.Брюховецького, Д.Многрішного, І.Самойловича, І.Мазепи, І.Скоропадського, П.Полуботка, Д.Апостола, К.Разумовського та інших.

Помітне місце в розробці історичних портретів минулого належить відомому історик Миколі Івановичу Костомарову (1817 – 1885). Його монографічні праці “Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії”, “Гетьманство Виговського”, “Заколот Стеньки Разіна”, “Мазепа”, а також тритомник “Російська історія у життєписах її найголовніших діячів” відзначаються не лише бездоганною фактологічністю, а й високою літературною культурою, що значною мірою підвищує читацький інтерес загалом.

Описуючи політичну діяльність видатних особистостей минулого, Костомаров прагнув зрозуміти і відтворити в книжках риси й особливості, які були характерними саме для цих осіб, хоча не можна не погодитися з думкою його вчених-сучасників, що в костомаровських історичних портретах немало суб'єктивних суджень і літературних перебільшень. Так, про великого князя Володимира Святого він пише: “Зберігаючи племенну слов'янську веселість, Володимир примірював її до вимог християнського благочестя. Він любив пири і святкування, але пирував не з одними своїми боярами, а хотів поділитися своїми успіхами з усім народом...”. Про Володимира Мономаха: “Володимир зробився душею всієї Руської землі; біля нього оберталися всі її політичні події”. Відзначаючи рішучість і сильний вплив на козаків і селян Богдана Хмельницького, історик пише: “Незважаючи на важливі похибки і помилки, Хмельницький належить до найбільш визначних рушіїв російської історії. У багатовіковій боротьбі Русі з Польщею він дав рішучий поворот у бік Русі і наніс аристократичному устрою Польщі такий удар, після якого цей устрій не міг уже триматися в моральній силі”.

Негативна оцінка особистості Мазепи, неспівзвучна з сучасними поглядами на діяльність цього українського гетьмана, свідчить не стільки про упередженість історика стосовно персони гетьмана, скільки про переживання його у зв'язку з негативними наслідками гетьманської політики для України. Костомаров стверджував: “Гетьман Мазепа як історична постать не був представником ніякої національної ідеї. Це був егоїст у повному розумінні цього слова. Поляк за вихованням і способом життя, він перейшов у Малоросію і тим зробив собі кар'єру, підлагоджуючись до московської влади і не зупиняючись ні перед якими аморальними шляхами. Найбільш правильно визначаючи цю особистість, слід сказати, що це була втілена брехня”.

Описуючи трагічну долю покараного гетьмана України Павла Полуботка, який був обраний козацькою старшиною після смерті Івана Скоропадського, Костомаров наводить численні документальні свідчення про цілеспрямовану ліквідацію політичних пільг в Україні Петром Великим. Полуботок, будучи чернігівським полковником, після зради Мазепи залишився вірним Петру, а як наказний гетьман прагнув відновлення гетьманства і ліквідації Малоросійської колегії, яка стала зброєю знищення української автономії. Полуботка викликали до Петербурга і після допитів у Таємній канцелярії арештували й відправили у Петропавловську фортецю, де він через рік помер.

Негативну роль у трагедії Полуботка відіграв Феофан Прокопович, який, ґрунтуючись на листах з України, написав донос Петру про зв'язки Полуботка з Орликом, що призвело до виникнення справи із звинувачення в державній зраді. Ставлячи під сумнів офіційне уявлення про Полуботка в імперії, Костомаров пише: “У Малоросії між тамтешню інтелігенцією склалася й закріпилася думка про Полуботка як про сміливого, шляхетного і рішучого, тим не менш непохитно відданого престолу і своїм обов'язкам героя, який пожертвував своєю свободою і навіть самим життям задля прав своєї батьківщини”.

Блискуча галерея політичних портретів видатних діячів російської і української історії, створена М.Костомаровим, склала фундаментальну історико-літературну працю “Російська історія у життєписах її найголовніших діячів”. Поряд з численними образами давньоруських князів, російських царів, імператорів, полководців і патріархів видатний історик значну увагу надає українським політичним діячам. Про оцінки Б.Хмельницького, І.Мазепи і П.Полуботка вже йшлося вище. Однак політичні портрети, українських діячів цими іменами не обмежуються. Костомаров яскраво розкриває образи українських гетьманів Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетери, Івана Сірка, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Якіма Сомка, Івана Золотаренка, видатного полководця Івана Богуна.

Михайло Петрович Драгоманов (1841 – 1895), визначний український історик, політолог, публіцист і громадський діяч, був пов'язаний з багатьма представниками передової революційної інтелігенції, серед яких Герцен, Добролюбов, Чернишевський, Франко, Лавров та багато інших. У своїй активній діяльності зі створення “Громад”, суспільно-культурологічних об'єднань української інтелігенції, він розвивав широкі зв'язки з прогресивними видавництвами і товариствами. У Женеві видавав збірник, а потім журнал “Громада”. Торкаючись проблеми політичного лідерства, в листі П.Лаврову (лютий 1878 року) писав: “Чи краще просто вимагати від людини: 1) порядності індивідуальної; 2) визнання соціально-демократичних ідей – і надати їй самій по совісті і за здібностями робити для них, що може і знає”.

Аналіз політологічних робіт М.Драгоманова свідчить, що його суспільно-політичні погляди формувалися під впливом ідей кирило-мефодіївців, Т.Шевченка, Прудона, англійських лібералів та російських революціонерів-демократів. Він був прихильником ідей демо-

кратизму та федералізму і намагався поєднати завдання українського визвольного руху з сучасними йому суспільно-політичними течіями.

Іван Якович Франко (1856–1916), видатний український письменник, громадський діяч, пройшов складний еволюційний шлях від ідеології революційної демократії до наукового соціалізму. В арсеналі його політичної публіцистики та значної епістолярної спадщини знаходимо численні оцінки і характеристики політичних лідерів різних історичних епох, серед яких монархи, полководці, провідні клерикали. Найбільш очевидні симпатії великий мислитель виявляє до видатних революціонерів і борців за народне благо. У переліку імен цих діячів Бабеф, Луї Блан, Гарібальді, Кошут, Костюшко, Лассаль, Прудон, Бакунін, Олекса Довбуш, Рилєєв, Богдан Хмельницький, Карл Маркс, Фрідріх Енгельс і багато інших.

У листі до М. Драгоманова від вересня 1882 року Іван Франко називає головних учителів соціалізму: Маркса, Лассалья, Бакуніна, Герцена та Прудона. Особливу цінність у зв'язку з вивченням політичного лідерства має трактат про революційну діяльність і особистість вождя гуцульських повстанців періоду революції 1848 – 1849 років Лук'яна Кобилиці.

Можна цілком упевнено зробити висновок, що провідною ідеєю світогляду Івана Франка був науковий пошук політичної істини, яку він формував на основі діалектики Гегеля та економічного матеріалізму К. Маркса. Для суспільно-політичної концепції І. Франка характерне поєднання онтологічних, гносеологічних і морально-естетичних проблем в аналізі розвитку людського суспільства в цілому й людини як особистості, зокрема.

Голова Центральної Ради в період революції 1917 року Михайло Сергійович Грушевський (1866 – 1934), якого інколи називають першим Президентом України (хоча він таким не був), поєднував наукову роботу з активною політичною діяльністю. Автор близько двох тисяч наукових публікацій з історії України, він був створювачем ліберально-демократичних організацій, лідером партії “поступовців”, учасником найважливіших політичних подій періоду революції і громадянської війни. З 1919 до 1924 року перебував в еміграції (Австрія). Повернувшись на батьківщину, багато зробив з формування історичної науки в Україні, з 1930 до 1934 року працював у Москві, був обраний академіком республіканської Академії Наук (1924 рік) і академіком Академії наук СРСР. Помер у кисловодському санаторії і похований в Києві на Байковому цвинтарі.

Ознайомлення з історичними працями і політичними заявами М.Грушевського свідчить, що він тонко відчував різницю між політичним лідером і політичним вожаком, між політиком, який працює заради блага нації, і політиканом, який прагне до власної популярності шляхом експлуатації національних почуттів народу. Особливо глибокими є характеристики, які М.Грушевський дав особистості великого українського полководця і політичного діяча Богдана Хмельницького. І хоча ці характеристики не завжди однозначні, оцінка українського лідера загалом позитивна: “Обдарований полководець, геніальний, можна сказати, адміністратор, майстерний політик-дипломат, він не спроможний був до створення і послідовного проведення планів, які спрямовані в далеке майбутнє, тим більше, що і сам він не піднімався над рівнем політичних і громадських поглядів зростившого його середовища”.

Використовуючи численні історіографічні джерела, М.Грушевський малює політичні портрети провідних українських політиків періодів Гетьманщини і Руїни. Влучні оцінки й яскраві характеристики особистостей гетьманів П.Дорошенка, І.Самойловича, І.Сірка, І.Мазепи та інших українських політичних діячів свідчать про глибоке вивчення проблем лідерства видатним істориком.

Про трагічно неоднозначну долю Петра Дорошенка автор пише: “Дійсно, майже все населення Правобережної України перейшло на бік Самойловича, коли він з’явився тут зі своїми і московськими військами. Обставини, в яких відбувався турецький похід 1672 р. – перетворення християнських церков Поділля на мечеті, набір хлопчиків в яничари, випадки насильницького обернення в магометанство – все це ще більше загострило невдоволення проти Дорошенка за його союз із Туреччиною, так, що воно з’явилося навіть серед його наближених. ...Коли з’явилося військо Самойловича, повна відсутність співчуття до Дорошенка – власне, до його політики – виявилось серед українського населення у всій голизні, і за реакцією всі звернулися до Самойловича і Москви”.

Розкриваючи суперечність політичної біографії гетьмана Івана Мазепи, Грушевський робить висновок: “Шляхтич за походженням і вихованням, в епоху народних війн України проти польсько-шляхетського режиму, зроставший в атмосфері інтриг королівського двору Польщі, що розкладався, доволі випадково опинившись у козацькому війську і навряд чи шукаючий в ньому щось крім особистої кар’єри, новий гетьман, подібно до свого попередника, був досить сумнівним набутком для Гетьманщини в її тодішньому надто сер-

йозному стані. Людина здібна й честолюбна, але надто обмежена, надто враховуюча будь-який ризик і небезпеку для свого “я”, бюрократ і дипломат за складом понять і темпераменту, він був малопридатним для самостійної, відповідальної ролі правителя”.

Таким чином, можна зробити висновок, що політичні характеристики українських діячів, визначені видатним вітчизняним істориком, відрізняються вагомою фактологічністю та історичною об’єктивністю, що інколи не збігається з сучасними оцінками деяких істориків, які намагаються інакше переписати історію на користь певним політичним силам.

Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951) є не тільки визначним письменником і публіцистом, але й найактивнішим політичним лідером України періоду революції та громадянської війни: один із засновників української соціал-демократичної партії, глава уряду Центральної Ради – Генерального секретаріату, глава Директорії, заступник голови Раднаркому і Нарком іноземних справ УРСР до еміграції у вересні 1920 року.

У відомій праці “Відродження нації” В.Винниченко дає характеристики багатьом політичним діячам того часу, намагається пояснити причини політичного краху того чи іншого українського лідера революційної доби. Скажімо, описуючи період гетьманства П.Скоропадського, він називає його не просто “слинявим російським генералом”, що створив оточення з блюдолизів і підлабузників, а і прямим агентом німецького імперіалізму. Поразка Директорії пояснюється ганебними діями отаманщини на чолі з Петлюрою. Розгони робітничих з’їздів, розгром профспілок, примусова зміна політичних орієнтирів, процесії з попами, єврейські погроми – все це, на переконання видатного політика, стало передумовою більшовицького наступу в Україні. Пізніше, перебуваючи в еміграції, незадовго до своєї смерті, В.Винниченко повністю зруйнував ореол національного героя, що створили навколо Петлюри його послідовники. У своєму останньому політичному трактаті “Заповіт борцям за визволення”, відзначаючи доволі незначні лідерські здібності “головного отамана”, які посилювалися безмірною пихатістю і честолюбством, Винниченко робить висновок, що політичний злет Петлюри пов’язаний з тогочасною політичною слабкістю української політичної еліти, яку автор “Заповіту” називає громадськістю. У трактаті подано оцінки і короткі характеристики цілої низки політичних діячів історичного минулого України і сучасників автора. У цій галереї політичних лідерів Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, С.Петлюра, П.Скоропадський, В.Ленін,

Л.Троцький, М.Грушевський, “президент” в еміграції О.Левицький, М.Скрипник та багато інших. Причину поразки Б.Хмельницького В.Винниченко пояснює зміною внутрішньополітичної орієнтації на українське панство, яке змінило польське володарювання. Політичний крах Івана Мазепи автор “Заповіту” пояснює орієнтацією лише на зовнішні сили.

Сучасна політична наука України має досить широкий дослідницький матеріал, на основі якого вивчається суспільно-політична діяльність Володимира Винниченка. У книжках та науково-популярних статтях особистість талановитого оратора і визначного політичного діяча перших десятиліть ХХ століття подана в сукупності з усіма складнощами й суперечностями, характерними в цілому для цієї епохи, а також з урахуванням особистісних якостей, притаманних цій неординарній людині.

Відомий український історик і публіцист В’ячеслав Казимирович Липинський (1882–1931) був ідеологом консерватизму. У працях з проблем управління українським суспільством він відстоював ідею державності у формі монархії, яка має спиратися на аристократію, ідею територіального патріотизму, релігію і український консерватизм. Майбутнє України він убачав у створенні незалежної монархії у вигляді спадкової гетьманської влади. Він був супротивником польської моделі монархізму, де королі завжди були маріонетками шляхти. Обґрунтовуючи ідею неможливості створення демократичного суспільства в Україні без попереднього етапу монархічного правління, Липинський стверджував: “Я не вірю в те, щоб правда і добро виходили від розігрітих агітаторами хвилеподібних пристрастей випадкової арифметичної більшості, а навпаки вірю у досвід історії людства, який учить, що всі суспільні цінності були завжди створені вмючою володарювати над своїми і чужими пристрастями, організованою і стійкою у своїх переконаннях меншістю”. “Як історик і політик, – відзначає Ю.Левенець, – В.Липинський чітко уявляв слабкі сторони Хмельниччини і досить швидко зрозумів сутність і безперспективність гетьманства Павла Скоропадського. Однак, як виявляється з його робіт, для нього надзвичайно важливе значення мав символ, ідея гетьманщини – ефективної державної влади, побудованої на авторитеті і повноваженнях однієї особистості і, разом з тим, протилежної необмеженій правовим полем військово-диктаторської отаманщини”.

У головному своєму політичному трактаті “Листи до братів-хліборобів” (Відень, 1920 рік) В.Липинський намагається пояснити

причини поразки української боротьби за створення незалежної держави. Серед цих причин він називає канцелярщину, демагогію і кар'єризм українського чиновництва, а також знищення внаслідок внутрішньополітичної боротьби національної аристократії (еліти), яка лише одна спроможна була створити власну державність. Водночас він констатує і радить на майбутнє: “Ми досі не розвинулись у націю через те, що під час Руїни знищили всю козацьку монархію... Без збудування Українського Гетьманства – Монархії – у формі Монархії Трудової, яка найкраще відповідає нашим сучасним соціальним відносинам – ми на віки останемось нацією недорозвиненою, нацією в літературі, нацією-калікою”.

Доречний висновок, якого дійшов у своїй роботі науковець, В.Липинський: монархія – не самоціль, а символ, який сприятиме відродженню національної державної української ідеї, формуванню нової еліти та суспільства громадян-патріотів. Тому так часто в його працях зустрічається теза про відмінність пропонованого ладу від традиційних монархій.

Представник ідеології українського інтегрального націоналізму Дмитро Донцов (1883–1973), автор праць “Історія розвитку української державної ідеї”, “Націоналізм”, “Росія чи Європа”, “Від містики до політики” та інших, став автором української концепції управління суспільством. Ідеї диктатури, всевладності націократії і націоналістичної ідеології не стали новими в політичній думці ХХ століття. Просто Донцов екстраполював їх на українську дійсність.

У наше завдання не входить докорінне дослідження ідейно-політичних поглядів Д.Донцова і концепції інтегрального націоналізму. Для нас більший інтерес становлять погляди Донцова на найважливіші політичні події та українських політичних діячів. Торкаючись проблеми возз'єднання України з Росією, автор відзначає: “Переяславський трактат був після своєї правної натури (очевидно, маються на увазі Березневі статті 1654 року – А.П.) –добровільним з'єднанням двох незалежних держав на підставі унії, в тому значенні, яке надає цьому слову сучасна наука, тобто спільного було лише фізична особа голови обох держав”. І далі: “... Переяславський трактат був часто ламаний, – то з боку України, то з боку Росії, – бо коли перша не хотіла взагалі слухати ні про яке співжиття з Росією, остання намагалася звести Україну до становища звичайної провінції”.

У розділі про союз з Польщею Донцов з особливим пієтетом змальовує сприятливі для України можливості, які відкривалися внаслідок підписання Гадяцького договору (1659 рік), автором якого

був гетьман Іван Виговський. Згідно з цим договором мало утворитися нове Російсько-Українське князівство, яке охоплювало б територію Полтавської, Чернігівської, Київської областей, а також східну частину Волині та південну половину Поділля. Однак реальні події не дозволили здійснити цей процес. Провал його затвердження в Сеймі і масові повстання проти Виговського завершилися крахом і для договору, і для гетьмана.

Прагнення поєднати долю України з Туреччиною Донцов пов'язує частково з останнім періодом гетьманства Богдана Хмельницького, але більше уваги надає гетьманству Петра Дорошенка та Юрія Хмельницького. Він стверджує: “Вже Хмельницький піддався під протекторат султана, якому навіть присягнув. Але найкращого й найенергійнішого сторонника знайшла ідея союзу з Туреччиною в особі гетьмана Петра Дорошенка. В 1669 р. уложив гетьман договір із султаном, який властиво був не чим іншим, як воєнним союзом. ...Але українському гетьманові, який безперечно був одним з найрозумніших розумів свого часу, не судилося дожити до повної реалізації своїх планів”. Донцов замовчує факти пограбувань і насильства турками та їхніми васалами – кримськими татарами українців Правобережжя, що стало передумовою політичного краху П.Дорошенка на посаді правобережного гетьмана й переходу його на службу до московського царя.

Говорячи про українсько-шведські відносини, Донцов описує ці стосунки у період гетьманства Б.Хмельницького та І.Виговського, але вищою точкою вважає гетьманство Івана Мазепи, що цілком відповідає історичній істині. “Між молодим шведським королем і його сивим союзником прийшло ... до воєнного союзу. Головні пункти обопільного договору були наступними: 1) оборона, під яку Карло XII брав Мазепу та його країну, 2) взаємна мілітарна допомога, 3) зазначення, що без участі України не може бути зложений ніякий мир, ніяке перемир'я і то лише під умовою, що Україна, увільнена від російського панування, поверне свою колишню свободу. Цей договір, що мав на меті на довгі часи забезпечити державне існування України під протекторатом далекої Швеції, мав однаке дуже короткий вік. Союзні війська потерпіли під Полтавою (1709 р.) тяжку поразку”.

Ідеї радикального націоналізму, прибічником яких був Донцов, певною мірою спричинили послаблення впливу комуністичних ідей та москвофільства на суспільну свідомість у Західній Україні. Ідеї Донцова мали вплив на частину західноукраїнської молоді і стали

ідеологічним обґрунтуванням діяльності ООН. Але сьогодні в умовах державної незалежності вони не стали домінуючими в українському суспільстві, хоча і мають активну підтримку з боку окремих політичних діячів та структур в Україні та за її кордонами.

Тисячолітній шлях розвитку вітчизняної політичної думки підтверджує одну просту істину, що в політиці немає однозначних критеріїв прогресу. Політична історія російського та українського народів формувалася відповідно до тих подій, які давала історична реальність. Політична ж думка брала на себе обов'язок пояснити й обґрунтувати закономірність або випадковість цих історичних подій. Виходячи з багатовікового вітчизняного досвіду державного управління, можна стверджувати, що історія вітчизняної політичної думки тісно пов'язана з проблемою лідера: вожака, князя, царя, гетьмана, вождя. Можливо, витоки кризи нашої правосвідомості і нашої трагічної неспроможності розумного впровадження управління суспільством сягають корінням "політичної самозакоханості" (за В.Ключевським) перших осіб державної влади надзвичайною мудрістю і проникливістю, а пізніше болісно страждали над розв'язанням таємниці деспотизму.

Таким чином, проблема політичного лідерства у суспільній думці минулого розвивалася у двох напрямках: 1) створювалися концепції політичного лідерства відповідно до історичної епохи та історичних умов; 2) розроблялися наукові політичні біографії видатних особистостей, життєпис і оцінка яких ставали найважливішою частиною, своєрідною конкретикою теорій та досвіду політичного лідерства.

3. Формування політичного лідерства в Україні в умовах державної незалежності: здобутки і проблеми

Інститути політичного лідерства в пострадянській Україні формувалися більш прискорено, ніж інші політичні суб'єкти внутрішньополітичного життя. Вже після серпневих подій 1991 року в країні почали заявляти про себе лідери загальнонаціонального та регіонального рівнів, які становили першу, хоча і політично пістряву, генерацію політичних лідерів доби державної незалежності.

Розвал Радянського Союзу і виникнення нових незалежних держав у кордонах колишніх радянських республік стали початком нової ситуації на великому євразійському просторі. Когорта нових

політичних діячів, лідерів численних партій та рухів увійшла в активну політику. Програмні заяви та гасла більшості цих лідерів ґрунтувалися на ідеях державного суверенітету, національного самоствердження і демократизації суспільного ладу.

Роль політичних лідерів у суспільствах, в яких здійснювалися радикальні державні перетворення, мав особливе значення. Ось чому проблема політичного лідерства, тенденції його становлення в молодих державах пострадянської доби мають безумовний науково-теоретичний інтерес та велике значення для практичної політичної діяльності.

Теоретико-методологічні ознаки феномену політичного лідерства докладно наведені в попередніх підрозділах наданого посібника.

Світова політологія досить докладно виявила й обґрунтувала характерні риси політичного лідера, серед яких: гострий розум, тверда воля і цілеспрямованість, бурхлива енергія.

Певний еволюційний шлях проходить становлення політичного лідерства в Україні в пострадянську добу. Тут, як і в багатьох інших державах СНД, було чимало висуванців демократичної хвилі, яка була захоплена ейфорією гасел незалежності та самостійності. Здавалося, що ці нові політичні лідери (В.Чорновіл, Л.Лук'яненко, брати Горині, І.Юхновський та інші) легко займуть найвищі державні посади, тобто стануть президентами, головами урядів, найважливіших міністерств, займуть переважну кількість депутатських місць у Верховній Раді республіки. І це було б природно, бо ідейна – політична перевага була, безумовно, на боці націонал-демократичних і націонал-радикальних сил. Але таке становище тривало недовго.

Період політичної ейфорії початку 90-х років минув. Сьогодні політична ситуація в Україні, як і на іншому пострадянському просторі, зовсім нова і характеризується політичною пасивністю та розчаруванням більшості громадян. Розчарування людей можна зрозуміти, оскільки їхні сподівання на краще життя не справдилися, очікуваного матеріального достатку, що пов'язувався з незалежністю і міг бути бажаним підкріпленням ідеї незалежності, не настало.

Нинішній етап соціально-політичних і економічних змін в Україні змушує переосмислити питання про роль особи в історії, її внесок у політичний процес перехідного періоду розвитку суспільства. Здійснення реальної влади можливе лише в точці поєднання лідера і організації, що його підтримує. Ось чому в Україні крокує процес формування "партії влади" зі всіма потрібними ознаками в політич-

ному статусі, який активно пов'язаний з особами, які здатні б були стати політичними лідерами загальноукраїнського масштабу. Навколо цих проблем ведеться інтенсивна (інколи запекла) ідейно-пропагандистська боротьба, особливо засобами масової інформації.

Тому як під час здобуття та інституціоналізації незалежності, так і під час виборів політичні сили мали враховувати не тільки ідеологічні і політичні позиції виборців, а й етнічний склад населення. Становлення лідерів суверенної України не було процесом розриву з традиціями не тільки народного життя, а й з усіма традиціями попереднього режиму. В Україні національними лідерами ставали представники партійно-радянської номенклатури і національно-патріотичної інтелігенції.

Інститут лідерства в Україні має багато сторін, характеристик як у процесі становлення, так і функціонування. Визначимо лише деякі з них.

- Підбір, підготовка і просування політичних лідерів відбувається в ситуації, коли в країні досить поширена думка, що в нас немає політичної еліти. Думка помилкова. В будь-якій суверенній країні є політична еліта, тобто кращі люди в специфічній політичній діяльності. Інша проблема, що ця політична еліта може бути не кращої якості в цілому, що частина цієї еліти (найбільш інтелектуальна і потенційно найбільш продуктивна) не задіяна владою й опозицією в офіційній політиці через невисоку якість влади та опозиції. У цьому випадку частина політичної еліти йде у "внутрішню еміграцію" і не хоче співпрацювати ані з першою, ані з другою ("всі однакові"). Тим самим політика і політичне життя збіднюється, падає політична активність населення. І це може бути вигідно групі політичної еліти, яка захопила владу, але не має і не хоче мати потужного суспільного інтелекту в політиці. Деякі досить впливові політичні партії України, які мають парламентські фракції, не можуть виставити і декількох представників, які б добре знали державну мову і володіли сучасною політичною риторикою.

- У країні відсутня система підготовки політичних лідерів як у загальнонаціональному масштабі, так і на регіональному рівні. Політичні партії, громадські організації теж не готують цілеспрямовано політичних лідерів, використовуючи системи стихійного відбору, що вкрай неефективно.

- Лідерські амбіції особистостей населенням України в більшості випадків не вітаються. Працюють давні стереотипи – "не висувайся", "занадто розумний", "будь таким, як усі" тощо. Ці стерео-

типи були породжені не тільки специфікою колишньої системи, яка в більшості відкидала яскраві лідерські якості, а й страхом перед репресивною політично-юридичною системою, яка завжди карала за свободу думки і дії.

- Функціонуючи в Україні, лідери рідко демонструють свої ідеологічні позиції, діють ситуативно. Це говорить не тільки про особистісну низьку кваліфікацію в сферах духовного життя, політичного менеджменту, а й про відсутність професійних команд у лідерів, які б не тільки забезпечували поточну роботу лідерів, а й розробляли стратегію їхніх дій.

- Лідери політичних сил України накопичили значний досвід політичної боротьби, але пошук компромісу, конструктивна робота в коаліції залишаються їхньою ахіллесовою п'ятою.

Перші два десятиліття української державної незалежності пов'язані з глибокою соціально-економічною кризою в суспільстві, до якої приєдналася світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр., а також гостра внутрішньополітична криза в країні, яка, фактично, розколола український народ після президентських виборів 2004 року. Політична практика цього періоду не висунула жодного загальнонаціонального лідера, який був би здатним об'єднати всі верстви українського суспільства в боротьбі за дійсну демократію, соціальну справедливість та всенародний добробут. Змінювалися Президенти та склад депутатського корпусу Верховної Ради, як у калейдоскопі мінялися уряди, а стан життя більшості населення країни неухильно погіршувався.

Торкаючись проблеми політичного лідерства в сучасній Україні, можна сказати, що тут мають місце різні підходи. Деякі політологи вважають, що до політичних лідерів досить відносити тільки найвищих керівників держави, які очолюють верховну владу – Президент, голова уряду, Голова Верховної Ради. Інші вчені додають до цієї когорти лідерів політичних партій та рухів, найбільш відомих впливових міністрів, державних діячів іншого рангу, представників вітчизняного бізнесу. А є й такі (це можна часто побачити на сторінках республіканських газет), що до списку політичних лідерів відносять чиновників Адміністрації Президента, особливо його помічників, хоча всім відомо, що "лідерство" цих осіб обмежується їхніми службовими кабінетами та кріслами, з втратою яких зникає і все їхнє політичне лідерство.

Тому має сенс обмежити політичних лідерів сучасної України трьома групами, маючи на увазі їхню реальну політичну вагу в

українському суспільстві або помітний вплив на досить суттєві верстви, класи чи регіони країни.

До першої групи можна віднести політичних діячів, які обіймали чи обіймають високі державні посади, відомі українському народу, мають певну соціально-політичну базу та підтримку деяких кіл громадськості. До списку цієї групи можна віднести українських Президентів Л.Кравчука, Л.Кучму, В.Ющенко, В.Януковича, спікерів парламенту О.Мороза, І.Плюща, О.Ткаченка, В.Литвина, голів уряду В.Фокіна, Є.Марчука, П.Лазаренка, В.Пустовойтенка, В.Януковича, Ю.Тимошенко та інших. Слід відзначити, що Л.Кучма, В.Ющенко і В.Янукович до свого президентства побували в кріслі голів українського уряду, а перший Президент країни Л.Кравчук, пройшовши багаторічний шлях компартійного функціонера, був Головою Верховної Ради України.

Другу групу можуть становити політичні лідери партій та рухів, профспілок, суспільно-політичних об'єднань та організацій, які найбільш впливові в сучасному політичному суспільстві, належать до сучасного українського істеблішменту.

Українська багатопартійність часу державної незалежності розкрита в третьому розділі нашого посібника. Кількість політичних партій завжди коливалася від сотні до 130-180. Кількість суспільно-політичних об'єднань перевищує декілька тисяч. Але, як було сказано вище, більшість цих партій та рухів є політичним маревом без соціальної бази та будь-якої електоральної підтримки. Деякі політичні партії та рухи, з'явившись на початковому етапі незалежності та заявивши про себе, потім зникли або перетворилися в інші структури. Сьогодні вже залишилися в історичному минулому лідери політичних партій першої хвилі української державної незалежності. Серед них С.Довгань (Сел. П.У), Ю.Буздуган (СДПУ), В.Онопенко (СДПУ(о)), В.Ландик (ПП), А.Матвієнко (НДПУ), В.Журавський (ХДПУ), В.Філенко (ТКУ), В.Кононов (ПЗУ), К.Ващук (АПУ), В.Щербань (ЛПУ) та інші. Деякі колишні партійні лідери залишилися в політичному житті країни, перейшовши до інших структур, а деякі зовсім зникли з політичної арени. Є політичні партії, які значно втратили власну вагу, залишившись в політичному процесі на другорядних позиціях. Лідери таких партій ще інколи заявляють про себе, хоча їх політичний розквіт в минулому. До цього списку можна зарахувати О.Мороза (СДПУ), С.Хмару (УКРП), Н.Вітренко (СППУ), Б.Ярошинського (УРП) та ін.

Чергові парламентські вибори 2006 р. та позачергові – 2007 р. підтвердили, що в країні не відбулася партійна структуризація як політичної системи, так і українського суспільства в цілому. При досить низькому бар'єрі проходження до складу Верховної Ради (3 відсотку) та партійно-пропорційного виборного закону лише три політичні партії самостійно потрапляли до парламенту: Партія регіонів (лідер В.Янукович), Компартія України (лідер П.Симоненко) і Соціалістична партія України (лідер О.Мороз), хоча у 2007 р. СПУ до парламенту не пройшла. Дрібні та напівдрібні партії з маловідомими й неавторитетними лідерами об'єднувалися в передвиборчі блоки на чолі з досить досвідченими політиками – В.Ющенком, Ю.Тимошенко, В.Литвиним. Останнім часом радикальні націоналісти створили нову партію "Свобода" (лідер О. Тягнибок), а зруйнований блок В.Ющенка намагається відновити А.Яценюк. З червня 2009 р. почалася нова президентська передвиборча кампанія і вищеназвані лідери партій та блоків стали активними її учасниками.

Третя група лідерів складається з умовно регіональних політичних угруповань. Чому умовно? Відповідь дуже проста. Сформувавшись на регіональній основі, ці політичні сили вживають заходів, щоб поширити свої ідеї та структури на інші регіони України. Серед лідерів цієї групи можна назвати Л.Черновецького (Київ), Л.Грача (Крим), Б.Колеснікова (Донецьк) та інших. Політична практика України періоду незалежності свідчить, що більшість лідерів загальнонаціонального рівня прийшли з регіонів, де вони опанували досвід регіональних керівників – В.Чорновіл (Львів), П.Лазаренко (Дніпропетровськ), В.Янукович (Донецьк) – або сформувалися як політики в регіональних умовах: Л.Кучма, О.Мороз, П.Симоненко, Ю.Тимошенко та інші.

Політична практика України періоду незалежності свідчить, що більшість лідерів загальнонаціонального рівня прийшли з регіонів, де вони опанували досвід регіональних керівників – В.Чорновіл (Львів), П.Лазаренко (Дніпропетровськ), В.Янукович (Донецьк), – або сформувалися як політики в регіональних умовах: Л.Кучма, О.Мороз, П.Симоненко, Ю.Тимошенко та інші.

За роки незалежності в Україні створені владні інститути, які, відповідно до Конституції держави та інших законодавчих актів, здійснюють управління суспільством, складають певний адміністративно-управлінський процес. У країні є легітимні інститути президентства, уряду і Верховної Ради, керівництво якими пов'язано з постатями політичних лідерів загальнонаціонального рівня. Але слід

зауважити, що далеко не завжди ці владні інститути виконували і виконують власні функції результативно на благо народу і держави.

Важко позитивно оцінювати урядовий інститут влади, який формально існував в цей період, але його результативність була або занадто низькою, або соціально-економічно незрозумілою для більшості українського населення, хоча лідерами уряду – Кабінету Міністрів – призначалися часто відомі політичні діячі. Але склалося так, що жоден склад уряду не визначав чітку соціально-економічну програму і не відпрацював установлений конституційний термін роботи. Тому за двадцять років незалежності в Україні поперебувало 17 складів уряду, ось такий урядовий калейдоскоп:

Інститут законодавчої гілки влади – Верховну Раду України – очолювали різні лідери: Л.Кравчук, І.Плющ (двічі), О.Мороз (двічі), А.Яценюк, В.Литвин (двічі). Верховна Рада затвердила Конституцію України (1996 р.), ухвалила тисячі законів та підзаконних актів, але в умовах постійної внутрішньополітичної кризи не стала стабілізаційним фактором для українського суспільства, а внутрішньополітичні чвари і навіть бійки створили політичний імідж цьому владному інституту найнижчий в країні.

Можна цілком безперечно визначити, що в умовах незалежності лише інститут президентства мав найбільший рейтинг вдячності серед населення, бо персоніфікувався з конкретними особистостями, на успішне управління якими покладалися надії. Згідно з багатовіковими традиціями та менталітетом абсолютна більшість громадян бачила в особі Президента загальнонаціонального лідера, здатного успішно вирішити насущні проблеми суспільства. На жаль, політична практика спростувала ці надії, посилюючи синдром зневіри.

Інститут українського президентства часів державної незалежності налічує чотирьох політиків – Л.Кравчука, Л.Кучму, В.Ющенка і В.Януковича – людей, різних за політичним досвідом, рівнем організаційних та інтелектуальних здібностей, здатністю управляти державою на рівні сучасних вимог та викликів. Хоча кожний президентський режим має окремі здобутки, певні досягнення, а більше – прорахунки і негаразди.

Перший український Президент Леонід Макарович Кравчук (грудень 1991 – липень 1994 рр.) заклав основи державності, але його політична програма 5 «Д» (Державність, Демократія, Достаток, Духовність, Довіра), крім першої позиції, була провалена. Першому Президентові вдалося лише затвердити Україну як самостійного

суб'єкта міжнародної спільноти, хоча й за рахунок суттєвих оборонних та дипломатичних поступків. Усередині країни панувала жорстока соціально-економічна криза, яка привела до зубожіння більшості населення. Була зруйнована економіка та фінансова система, розпочалося масове безробіття. Фактично не сплачувалися або на довгі строки затримувалися пенсії та заробітна плата. Відсутність Конституції, невиконання державних законів посилювали правовий нігілізм і недовіру до влади та його лідера. Політичний режим першого українського Президентства був приречений.

Другим Президентом України двічі було обрано Леоніда Даниловича Кучму (1994–2004 рр.), представника військово-оборонного комплексу з Дніпропетровська. Соціально-економічне становище в країні мало змінилося на краще, хоча деяка економічна та фінансова стабілізація в суспільстві наступила в перший термін президентства, але криза 1998 р. звела ці мізерні зрушення нанівець. Другому Президентові дещо вдалося створити юридичну основу держави, прийняти в червні 1996 р. Конституцію України, сформувати вертикаль владного управління в центрі і на місцях, хоча з відвертими авторитарними ознаками. В міжнародній спільноті Україна зайняла своє скромне місце, хоча це не влаштовувало окремі амбіційні політичні сили. Відсутність ефективних економічних і політичних реформ, фактичне всевладдя олігархічних кланів, поголовна корупційність управлінської бюрократії, масове зубожіння більшості населення і т. ін. – все це накопичувало негативний матеріал проти режиму та його лідера, який сформувався в суспільно-політичний рух "Україна без Кучми!", наслідком чого стала так звана "помаранчева революція" кінця 2004р.

"Помаранчева революція", яка технологічно, інформаційно та фінансово забезпечувалася певними зовнішніми силами, привела до президентської влади Віктора Андрійовича Ющенка, колишнього голову Державного банку та Прем'єр-міністра України. Управління третього українського Президента (2005–2010 рр.) виявилось надзвичайно невдалим. Соціально-економічний стан в країні ще більше погіршився, а світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. значного загострила ситуацію. Новий глава держави виявився нездатним консолідувати суспільство, яке було фактично розколоте на ворожі табори. Як показала практика, не зміг Президент політично об'єднати і своїх прибічників, серед яких почалися чвари та нескінченні конфлікти. Обіцяна демократизація обернулася масовим порушенням законів та Конституції, в тому числі і з боку самого

гаранта. Міжнародний авторитет України значно понизився, а провідні світові лідери відверто ігнорували прямі контакти з українським Президентом. Наступні президентські вибори підтвердили значну непопулярність В.Ющенко в народі, коли він після першого туру голосування опинився на п'ятій сходинці, поступившись не тільки визнаним фаворитам – В.Януковичу і Ю.Тимошенко – а й молодим політикам – С.Тигіпку і А.Яценюку.

З лютого 2010 р. почалася президентська каденція Віктора Федоровича Януковича, який прийняв управління державою у вкрай скрутному суспільно-економічному, внутрішньополітичному, духовному та міжнародному стані. Майже всі ЗМІ по-своєму відгукнулися на першу річницю нового Президента, але в більшості з них марно шукати об'єктивності. Що є позитивного в управлінні державою за рік? Новому Президентові вдалося припинити конфронтаційне протистояння гілок влади, повернути країну в конституційне поле 1996 р., проголосити початок реформування економіки, пенсійної сфери, охорони здоров'я та ін., хоча зрозумілих програм цих реформ суспільство не почуло. Україна повернула собі пристойний міжнародний статус шляхом відновлення стосунків з Росією, Європейським Союзом, США, великими азійськими державами. Але гострих проблем усередині українського суспільства та на міжнародній арені ще дуже багато, і для їх подолання потрібні політична консолідація правлячого класу, сприятливі зовнішньополітичні умови, серйозні матеріальні та фінансові ресурси, злагода в суспільстві та ін.

Президентські вибори в Україні часів державної незалежності свідчать, що на посаду загальнонаціонального лідера обиралися особи середнього рівня управлінського професіоналізму. Часто ці обиралися були не висловленням народної любові або авторитету, а, скоріше, не бажанням бачити на цій посаді основного конкурента. Так було на президентських виборах 1991, 1994, 1999 і 2010 років. Винятком були тільки президентські вибори 2005 р., коли вирішальну роль відіграв зовнішній фактор.

Можна погодитися з висновком Д.Видріна й Д.Табачника, що перший склад політичного керівництва країни цілком заслуговує назви “вербальні лідери”. Прийшовши до влади за допомогою слова, вони свято повірили і абсолютизували силу друкованого і особливо усного публічного слова. Всю політику вони намагалися звести до пошуку потрібного дискурсу критики минулого, суперечки з опонентами чи розмови з виборцями. Але політичне лідерство

неможливо звести до політичної декларації. Вочевидь, не лідери керували процесом становлення нових держав, а сам процес, який об'єктивно розпочався, визначив дії, погляди і вчинки цих лідерів.

Навмисна дистанція більшості загальноукраїнських політичних лідерів перших років незалежності від політичних партій та рухів сьогодні вже не виправдовується. І це зрозуміло, бо всі вони прийшли до влади не як вожді й борці за незалежність України, а випадково. Наявне падіння авторитету, різке зниження особистого політичного рейтингу примушує шукати політичну опору в політичних партіях і рухах.

В умовах сучасного пострадянського суспільства можна дійти такого висновку: найпоширеніші типи політичного лідера — це колишні партійні вожді і ватажки. Вони зазвичай не апелюють до знання справи, до логіки, а звертаються до почуттів людей, незадоволених своїм життям. Це “політики з випадку” за Максом Вебером, які не плачуть ілюзій щодо своєї ролі в політичному житті. Заради власних амбіцій або з інших, далеких від політичної етики міркувань, вони згодні на будь-яку політичну гру, прагнуть використати психологічні особливості “масової людини”, заграють з “охлосом”.

Але політична перспектива за іншою генерацією політичних лідерів, які зможуть опанувати і виховати в собі основні риси політичної культури, а також важливі психологічні дані: вміння працювати з людьми, комунікабельність, вміння обирати свою команду помічників та інше.

Політичні лідери – це люди, які мають бути професійно, інтелектуально, морально-психологічно та організаційно підготовлені до владної діяльності, спроможні справляти легітимний вплив на все суспільство або його частину.

Проте на українській політичній арені за роки незалежності, на жаль, так і не з'явилося особистостей, які були б цілком здатні вирішувати сучасні завдання не тільки розбудови державності, а й формування та функціонування інститутів громадянського суспільства. Навіть найвідоміші українські політичні лідери (державні діячі, керівники політичних партій, громадських організацій, суспільно-політичних рухів та об'єднань), спираючись лише на окремі соціальні верстви населення, не мають жодних підстав вважати себе авторитетними лідерами загальнонаціонального масштабу (хоча деякі політично заангажовані соціологічні центри та засоби масової інформації намагаються штучно створити декому з них сприятливий

рейтинг). Особливо це відчувається напередодні парламентських та президентських виборів, коли всілякі політологічні та соціологічні прогнози шквалом обрушуються на не зовсім політично свідомий електорат. Говорити ж про стійку соціальну базу сучасної політичної еліти та лідерства з позицій розуміння громадянського суспільства та його інститутів поки ще зарано.

Перемога на президентських виборах 2004 р. В. Ющенко засвідчила зміну владної еліти за збереження політичної системи та політичного устрою, хоча нова влада зробила багато заяв щодо розвитку й удосконалення демократичних інститутів у житті українського суспільства. Проте засади громадянського суспільства ґрунтуються не тільки на побажаннях владних суб'єктів. Потрібні радикальні зрушення в соціально-економічній сфері, дієва правова база та високий рівень політичної культури більшості населення.

Боротьба за реальне лідерство в Україні проходить занадто гостро, як показує історико-політологічний аналіз, через законодавчо нечітко виписані повноваження гілок влади та їхніх керівників.

Інститут лідерства в нашій країні, з одного боку, є результатом вибору еліт, а з іншого боку – народу. Обидві частини суспільства досить суворо оцінюють ціннісні орієнтації потенційних і реальних лідерів, їхній стиль управління, спосіб життя, особисті якості. Безумовно, в еліт більше можливостей всебічно оцінити лідера, він один з них. На оцінки народу впливає не тільки сам лідер усім способом свого життя, але вже й ЗМІ, політичні технології, які створюють не тільки реальний образ лідера, а й творять міфи про нього. І сьогодні важко сказати, що більше впливає на вибір і оцінки діяльності лідерів — істина чи міф.

Серед пострадянських лідерів України були різні люди. Їхнє мислення і дії ЗМІ, політтехнологи інтерпретували в багатьох значеннях: “міцний господарник”, “чесний політик”, “патріот України”, “вольова людина”, “націоналіст”, “проросійський політик”, “комуняка” тощо. Чи достатньо цих іміджів для оцінки Л. Кравчука, Л. Кучми. В. Ющенко, В. Фокіна, Є.Марчука, П.Лазаренка. Ю. Тимошенко, В.Януковича, І. Плюща, О. Мороза, В. Литвина, О.Ткаченка та інших як політичних лідерів. Безумовно, недостатньо. Вони є більш складними політичними фігурами, ситуація робила їх конкретними політиками, вони переформатовували мірою свого впливу політичну та економічну ситуації. Побачити перспективу суспільства (модернізаційну або реставраційну), оцінити тенденції сьогодення, здобути

досвід з минулого – це необхідна риса політичного лідера, якщо він прагне залишатися на рівні завдань, які стоять перед країною. Не всі керівники Української держави змогли зрозуміти перехід з минулого через сьогодні в майбутнє й утримати статус національного лідера.

Розуміння елітою та політичними лідерами державної перспективної стратегії, формулювання базисних, системоутворюючих та зрозумілих для населення підходів і цілей – це не тільки завдання суспільної науки, а й еліт і політичних лідерів. Співпраця науки і політичних лідерів є основою успіху останніх. Просуватися вперед “навмання” – занадто велика розкіш і ризик для країни та її лідерів. І питання не тільки в тому, які цінності сповідує лідер, а ще й в тому, що треба знати, куди йти. Тільки наука дає політичним силам змогу мати довгостроковий авторитет і вплив, тільки науково визначена ідейно-теоретична основа дає змогу партії претендувати на представництво інтересів народу і перспективу стати владною. Тут зайві претензії на “єдино правильне вчення”. Тільки в діалозі політичних сил, у конкуренції ідей – гарантія становлення нових ефективних лідерів, ефективного розвитку країни.

У вітчизняній політологічній літературі чимало досліджень та інформаційних збірок присвячено проблемі становлення та формування сучасних українських політичних еліт і лідерства. Проте ще рано говорити про розроблення цілісної концепції або узагальнених підходів до визначення цих феноменів. Спектр поглядів на проблему еліт і лідерства науковців, а ще більше — політичних коментаторів, які в засобах масової інформації частіше іменують себе політологами, надзвичайно широкий: від фетишизації згаданого феномену до його заперечення.

Слушною є думка, що створення ефективних політичних інститутів громадянського суспільства має певну залежність від процесу формування та функціонування сучасної політичної еліти. На жаль, в Україні цей процес має нецивілізований характер, що дістав назву корпоративно-кланової олігархічної моделі “володарювання”. Поняття “клан” у нас тлумачиться інакше, ніж у класичній соціологічній і політологічній літературі. Головною ознакою “клановості”, за світовими науковими оцінками, є родинні чи етнічні зв’язки, які роблять групу усталеною. В Україні це поняття означає закритість групи, напівконспіративний характер зв’язків, корпоративну, нерідко анти-суспільну орієнтацію її членів на підтримку “патронів”. І тут поняття

“клан” логічніше і влучніше, ніж “коаліція” чи “угруповання”. Це стосується й терміна “олігархія”, який в пострадянському тлумаченні відрізняється від класичного. Характер нинішньої української еліти (загалом вдало визначений як кланово-корпоративний) не є суто українським або пострадянським явищем. Західна політична еліта також формувалася не тільки за рахунок аристократів чи верхівки військових та духовництва. Велику її частину становили представники злочинних прошарків суспільства, і до середини ХХ ст. західно-європейська й американська еліти мали закритий характер. І хоча нині до елітарних кіл інколи потрапляють окремі представники народних мас, які мають неординарні інтелектуальні або організаційно-управлінські здібності, західна еліта все одно залишається напівзакритою. Так, американський учений Ф.Ландберг характеризує політичну еліту Сполучених Штатів як фінансово-політичну імперію закритого типу.

Інший американський політолог, Майкл Паренті, зауважує, що насправді влада в Америці розподілена між стійко укріпленими, міцно організованими й добре забезпеченими політико-економічними конгломератами, які здатні відтворювати соціальні умови, потрібні для збережень елітарної гегемонії. Полемізуючи з апологетами американської системи, вчений звертає увагу на всеосяжну роль політичних репресій в американському суспільстві, вигнання антикапіталістично налаштованих інакодумців з державних установ, профспілок, засобів масової інформації, науки й мистецтва, стеження за угрупованнями, що виступають з протестом, а подекуди – й поміркованими критиками. Після вересневих подій 2001 р., а також військових акцій проти Югославії та Іраку, внутрішньополіційні, зокрема, репресивні заходи влади в повсякденному житті американського суспільства відчутно посилюються.

Щоб стати реальним, а не віртуальним політичним лідером у сучасній Україні, недостатньо грошей і штучно створеної “кишенькової” партії. Навіть харизма не витягне на політичний олімп, якщо людина не має достатньо розвиненого інтелекту, щоб запропонувати співгромадянам проект або модернізації існуючого або створення нового суспільства. Радянська традиція, що можна досягти вершин влади через апаратні ігри і “служіння партії”, перестає працювати в пострадянських країнах. Так, ніхто не заперечує функції політичних партій як організаційного механізму “розкрутки” лідера, а грошей як “пального” політики. Але безідейна партія і безідейний лідер не мають перспектив.

Скільки “могутніх” партій було сформовано в Україні – Рух, НДП, СДПУ(о), Партія зелених, Трудова Україна та деякі ін. Частина з них була сильна в деструктивній роботі щодо розвалу влади комуністів, частина трималася на грошах та урядовому статусі в державі їхніх лідерів, інша частина досить вправно використовувала суспільні настрої. І де сьогодні ці “могутні” партії, які претендували на політичне керівництво країною, і де їхні політичні лідери? Без оригінальних ідей, програм, без оригінальних політичних лідерів – відкрився шлях на політичне звалище історії. Такі ж процеси відбувалися і в інших пострадянських країнах.

Складною є ситуація в Україні, де народ “годує” обіцянками “інтеграції в Європу” або створення нового союзу з Росією. Нібито Європі або Росії потрібен дармоїд. За такі союзи слабка Україна буде розплачуватися участю своїх солдатів у військових конфліктах, а населення – участю у великих новобудовах Сибіру. І майже немає в Україні ґрунтовних національних проектів розбудови країни з опорою на свій економічний та інтелектуальний потенціал, навіть у так званих “націонал-патріотів”. Невже немає політичних лідерів, які запропонують національні проекти з використанням європейського, російського й українського досвіду? Чому країна повинна постійно констатувати власну меншовартість, замість того, щоб довести свою значущість й економічну силу? Якщо Україна має один з найвищих показників в Європі з придбання дорогих автомобілів, то це свідчить, що економіка працює непогано, прибутки і бізнесменів, і керівників державних підприємств зростають, мабуть, є непогані резерви і можливості і в інших сферах життя. Тому питання, якими будуть національні інтереси України на перспективу, які пріоритети ми реалізуємо – сьогодні не менш актуальні, ніж на початку шляху незалежності.

Для України питання довгострокових гарантій стабільного розвитку – головний виклик сучасності. Він і має домінувати в усіх програмах національних лідерів. Але без “приводного пасу” лідерів – національної еліти, яка була б сконсолідована заради стабільного розвитку, зреагувати своєчасно й організовано на цей виклик неможливо.

Слід також мати на увазі, що Україна втрачає привабливість як явище політичне, економічне і духовно-культурне. Куди не глянь – сірість, невизначеність. Те, що так красиво починалось, – незалежність, нові політичні інститути, заклики до духовного відродження –

трансформувалось у щось непристойне з політичної точки зору: в заклики повернути тоталітарне минуле, в корупцію владних структур, в паплюження демократії, у всезагальну комерціалізацію культури і занепад духу. Така ситуація має не тільки внутрішньополітичний і економічний ефект, але й міжнародний. Падає довіра до України і української владної й опозиційної еліти як здатних до реформ, до позитивних перетворень. Міжнародні організації, фінансово і економічно заможні країни скорочують матеріальну підтримку нашій державі, а це дуже небезпечний симптом. Це свідчить, що падає довіра до владних еліт і політичних лідерів.

В Україні існує багато факторів, які “працюють” на реформи, але ще більше факторів гальмують їх. Є бажання створити повноцінну державу, підвищити життєвий рівень населення, увійти в цивілізований світ, є політичні та економічні кола, які працюють на реалізацію цих бажань. Одночасно маємо й цілий “букет” факторів, які стримують реформи: падіння виробництва і продуктивності праці, безробіття та інфляція, зростання боргів держави і дефіцит бюджету. До цих економічних факторів додаються політичні: низька ефективність усіх гілок влади, недосконала виборча система, корупція і клановість. Окремо стоїть недостатня адаптованість політичної еліти і лідерів до соціальних змін у суспільстві.

Таким чином, формування ефективних політичних лідерів – важливе суспільне завдання. Освоєння ними світового досвіду політичного менеджменту, вміння поєднувати світовий досвід управління з національними традиціями створює умови для становлення відповідальних і кваліфікованих лідерів.

Водночас занадто оптимістичними є прогнози про становлення держави з постбюрократичною моделлю управління на базі інформаційних технологій. Сучасність показує, що адміністративні реформи в розвинених і перехідних країнах суттєво не підірвали основи існування державної і корпоративної бюрократії. Не викликає сумнівів, що бюрократія і надалі визначатиме життя суспільства в багатьох сферах. Тому сучасний політичний лідер завжди буде стикатися з проблемою постійної нейтралізації впливу консервативної частини бюрократії, союзу з прогресивною частиною, підготовки нового кадрового потенціалу країни, в тому числі і на заміну самому собі.

Аналіз поведінки активних політичних лідерів періоду незалежності України свідчить, що основними типами, які вже сформувалися або формуються в процесі розвитку політичної системи, є –

представники бізнесу, адміністративно-управлінського апарату та впливових політичних партій та рухів. Можна сказати, що, незважаючи на численні об'єктивні та суб'єктивні труднощі в процесі формування політичної системи держави, Україна створила певну законодавчу базу для становлення загальнонаціонального лідерства, до якого належать президенти, голови уряду, міністри, керівництво Верховної Ради, лідери впливових політичних партій та громадських рухів.

Створені, хоча і не зовсім демократичні, механізми формування регіонального адміністративно-управлінського лідерства, представниками якого є голови адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Але, закономірно, напрошується і такий висновок, що сучасне українське політико-управлінське лідерство, як і вся політична система суспільства, перебуває в процесі реформування і має усі риси перехідного періоду.

Інтерактивний аналіз як метод комплексного дослідження проблеми лідерства показує, що кожному етапу суспільного розвитку, кожній політичній системі й політичному режимові властиві свої методи формування політичних лідерів. За умов тоталітаризму, як правило, діють диктаторські типи лідерів, які оволодівають владою не за демократичними законами, а шляхом маніпулювання свідомістю мас. У державах на пострадянському просторі спостерігається тенденція утвердження авторитарних режимів і відповідних політичних лідерів.

Проте політична історія свідчить, що лише за умов демократичного суспільно-політичного устрою відкривається можливість формування політичних лідерів, які в основу своєї діяльності кладуть демократичні цінності. Консолідувати українське суспільство і повернути вектор його розвитку в бік реальних демократичних перетворень може тільки першочергова і прискіплива увага влади, її політичних лідерів до створення умов суворого контролю за виконанням прийнятих і тих, що прийматимуться, законів та демонстрація особистих зразків поведінки, які б відповідали сучасним демократичним цінностям.

Отже, успіх діяльності сучасного політичного лідера пов'язаний з урахуванням позитивного світового досвіду. Зазначений досвід, поряд з негативними явищами, характерними для політичної сфери, засвідчує зразки високого професіоналізму, моральності, відповідальності перед народом. Надзвичайно важливим у здійсненні полі-

тичного лідерства є органічне поєднання особистих якостей лідера з визначальними особливостями національного характеру, ментальності суспільства. Звичайно, не слід скидати з рахунку й сучасні технології реалізації політичного лідерства. Однак вони мають бути лише засобами посилення органічних, професійних характеристик лідера. Якщо їх не існує, тоді виникає явище “штучного лідера”, який не може й не повинен довго затримуватися на політичному горизонті.

Короткі висновки

1. У пізнанні сучасного політичного лідерства важливо мати уявлення щодо світової політичної науки, яка розробляє феномен політичного лідерства, знати типологію політичного владарювання, орієнтуватися в стилях управління суспільством, відомих світовій практиці. Так, компаративістський метод політичних досліджень дозволяє порівнювати стилі і методи управління суспільством різними лідерами.

2. Політичний лідер у будь-якому суспільстві покликаний виконувати певні функції, а саме: об'єднання суспільства навколо загальних цілей; схвалення та здійснення компетентних політичних рішень; зв'язок влади і підвладних, зменшення емоційної відчуженості між двома частинами державного механізму; підтримання чи пропагування соціального оптимізму; легітимація наявного суспільно-політичного устрою. Соціальна значимість політичного лідерства залежить від рівня політичної культури і активності мас суспільства.

3. Дослідженню сучасного процесу формування політичного лідерства на пострадянському просторі сприяє звернення до багатовікового досвіду світової суспільної думки. Погляди і політичні концепції Конфуція, Платона, Сократа, Аристотеля, Плутарха, Светонія та багатьох інших мислителів минулого, праці мислителів епохи Відродження і Просвітництва, політичні трактати засновників цілих напрямів у розвитку суспільно-політичного життя XIX і XX століття слугують сучасним ученим-суспільствознавцям не тільки вагомим пізнавальним підґрунтям, а й своєрідним компасом у розумінні поточного та майбутнього політичного життя.

4. За роки незалежності політичне лідерство в Україні як інститут зазнало певної еволюції. Спершу перевага була на боці націонал-демократичних і націонал-радикальних сил, проте така ситуація тривала недовго й ейфорія початкового етапу поступово змінювалася політичною пасивністю і розчаруванням більшості громадян. Із

середини 90-х років привабливішим політичним лідером загальнодержавного масштабу стає людина, яка реально оцінює соціально-економічний стан країни, здатна прагматично вирішувати гострі проблеми, передусім у сфері економіки та повсякденного життя.

5. В умовах гострої внутрішньополітичної кризи, яка триває в Україні останні роки, підвищується консолідуюча роль провідних політичних лідерів. Консолідувати українське суспільство і повернути вектор його розвитку в бік реальних демократичних перетворень може тільки першочергова й прискіплива увага влади, її політичних лідерів до створення умов суворого контролю за виконанням чинних законів і демонстрація особистісних зразків поведінки, які б відповідали сучасним демократичним цінностям. Очевидно, слабка і безвідповідальна влада не зможе утриматися тривалий час тільки за рахунок обіцянок, які переважно не виконуються. Через те у нинішньої української влади залишається єдина альтернатива: або вона залучить у свої ряди нову касту політиків, справжніх професіоналів, які, доклавши титанічних зусиль, зможуть виправити нинішню ситуацію, або вона буде зметена вихором історичних змін.

Контрольні запитання та завдання

1. Чим викликана необхідність існування політичних лідерів?
2. Назвіть складові політичного лідерства.
3. Розкрийте зміст функцій політичного лідера.
4. Які є принципи дослідження та критерії визначення типологізації політичного лідерства?
5. Що є змістом політичного стилю лідера?
6. Назвіть і поясніть основні положення сучасних концепцій політичного лідерства.
7. На чому ґрунтується класифікація політичних лідерів у теорії Макса Вебера?
8. Як Платон обґрунтовував роль лідера і його право на управління іншими людьми?
9. Які складові ефективного лідерства за концепцією Н.Макіавеллі?
10. Які типи політичних лідерів відомі в українській історії?
11. Який, на Вашу думку, стиль діяльності політичних лідерів домінує в сучасній Україні?
12. Зробіть порівняльний аналіз політичної діяльності українських Президентів: Л.Кравчука – Л.Кучми – В.Ющенко – В.Януковича.

Література

1. Кармазіна М. Президентство: український варіант. Монографія. – Київ, 2007. – 368 с.
2. Кудряшова Е.В. Лидер и лидерство. Исследования лидерства в современной западной общественно-политической мысли. – Архангельск, 1996. – 256 с.
3. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Стилос. – 584 с.
4. Михальченко М. Пошук лідерів: чесних, талановитих, справедливих // Політичний менеджмент. Спецвипуск. – 2006. – С. 15 – 21.
5. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. Монографія. – Киев: Знание Украины, 2001. – 270 с.
6. Пахарев А.Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. Монографія. – Киев: Знание Украины, 2006. – 296 с.
7. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: Національний і регіональний контексти. Монографія // За заг. редакцією Ф.М.Рудича. – Київ: Парламентське видавництво, 2008. – 352 с.
8. Рудич Ф. Політичне лідерство на пострадянському просторі: методологічний контекст // Політичний менеджмент. Спецвипуск. – 2006. – С. 5 – 14.
9. Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття. – Київ: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.

Післямова

Політична система сучасного демократичного суспільства є сукупністю державних і недержавних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством та регулюють взаємовідносини між громадянами, класами та соціальними групами, забезпечуючи стабільність і відповідний порядок у суспільстві. Політичний процес віддзеркалює мінливість політики, розкриває взаємодію політичних інститутів і суб'єктів, які виконують певні функції і ролі. Зміст політичних взаємодій становить відверту або приховану боротьбу за владу, ресурси та статуси, перерозподіл яких щоразу порушує рівновагу інтересів і переводить політичну систему до нового стану.

Сучасна політична система України почала формуватися з проголошення державної незалежності (серпень 1991 р.), і цей процес триває до сьогодні. Перехідний період від радянського ладу до капіталістичного устрою, його довготривалість має низку об'єктивних та суб'єктивних факторів. До перших можна віднести реформування економіки на капіталістичних принципах, перебудову соціальних і духовних цінностей, створення нової законодавчо-правової системи. До суб'єктивних факторів належить створення нової системи підготовки управлінських кадрів усіх рівнів державного керівництва, виховання якісно нової генерації політичної еліти і політичних лідерів, здатних професійно відповідати потребам нового соціально-політичного державного устрою.

Майже два десятиліття власного державотворення в Україні дали певні результати. Конституція держави 1996 р. затвердила основні принципи й порядок демократичного обрання законодавчих і виконавчих органів влади, забезпечила функціонування української багатопартійності, а з нею й політичний плюралізм ідеологій та поглядів у суспільстві. Державне будівництво проходилося з утворенням провідних владних інститутів, діяльність яких зумовлена необхідними законодавчими актами. В державі

утворені та функціонують інститути президентства, парламентаризму, уряду і місцевого самоврядування. Владні структури набули певної субординації й підпорядкованості. Хоча в самій системі функціонування владних інститутів багато невиразності і недосконалості, що сприяє застосуванню авторитарних методів державного управління з наявними порушеннями Конституції та інших законів України. Після президентських виборів 2004 р. Україна опинилася у стані постійної гострої внутрішньополітичної кризи, яка фактично розділила країну і суспільство на ворожі табори.

Соціально-економічний стан країни також знаходиться у вкрай важкій кризовій ситуації, яка ще більше погіршилася у зв'язку зі світовою фінансово-економічною кризою 2008–2009 рр. Внаслідок розвалу Радянського Союзу Україна одержала приблизно чверть науково-промислового потенціалу колишньої могутньої світової держави і мала всі підстави затвердитися серед світової спільноти як успішна країна. Але цього не сталося. Приватизація державного майна породила олігархічні клани, а жорстока боротьба між ними та нескінченні перерозподіли привели до різкого падіння виробництва більшості галузей, особливо високотехнологічних. Владні інститути виявилися нездатними реформувати соціально-економічне життя українського суспільства у бік користі для більшості населення. За роки незалежності (за 20 років) виконавча влада перебувала майже у півтора десятка складів уряду, і жоден з них не мав чітких програм соціально-економічного розвитку країни, а часта зміна не дозволяла реалізувати навіть окремі намагання. Наслідком такої політики є зубожіння значної частини населення, безробіття багатьох тисяч працездатних громадян, масовий виїзд за кордон у пошуках роботи (6-7 мільйонів) і т. ін.

Політичні процеси в сучасній Україні відбуваються в умовах багатопартійності, що само по собі свідчить про певні ознаки демократизації внутрішньополітичного життя суспільства та втілення в нього плюралістичних принципів існування. Але українська багатопартійність не перетворилася за роки незалежності в чітку партійну систему, яка притаманна усім країнам розвинутої

демократії. Переважна більшість сучасних українських партій – це не впливові політичні суб'єкти, які не є серйозними гравцями в політичному житті суспільства, а в умовах усіляких передвиборчих кампаній тільки заплутують і без того складну внутрішньополітичну ситуацію.

Політичні еліти України, будучи безумовними політичними інституціями суспільства, не сформувалися в більш-менш визначені суб'єкти внутрішньої політики. І владна еліта, і опозиційна не мають переконливої ідеологічної орієнтації та зрозумілої для всього народу соціально-економічної програми. Управлінський клас країни суттєво заражений корупцією. Представники бізнес-еліти, які все активніше упродовжують у владні структури в центрі і на місцях, вирішуючи власні егоїстичні інтереси, сприяють перетворенню держави в олігархічну республіку. Еліти впливових політичних партій більш зайняті міжпартійною боротьбою за голоси виборців, ніж загальнонаціональними проблемами й труднощами, які турбують суспільство. Політичним елітам сучасної України притаманний досить низький рівень політичної культури. Особливо це стосується владних елітарних прошарків.

Інститути політичного лідерства є найбільш активними акторами сучасного політичного процесу в Україні. Існує і діє інститут президентства. Є інститути урядового і парламентського володарювання, а також регіональні лідерські інститути. Враховуючи національну історичну ментальність, яка віками була націлена на визначну особистість, сучасні політичні лідери усіляких рівнів та спрямованості мали б шанс успішно й ефективно керувати суспільством. Але цього не сталося. Політична реальність часів державної незалежності свідчить, що майже всі високопоставлені державні посадовці (президенти, голови урядів та парламенту, лідери впливових політичних партій, впливові регіонали) зарекомендували себе не як визначні загальнонаціональні політичні реформатори і державні діячі вищого професійного ґатунку, а як політичні середняки, котрі опанували окремі лідерські якості (мітингові обіцянки, заходи соціальної демагогії, наполегливість у розв'язанні власних амбіційних інтересів або проблем свого найближчого оточення і т. ін.) і обмежували державницьку

діяльність соціально-економічними та політичними півзаходами або дрібними, а іноді безглуздими вчинками.

На закінчення можна погодитися з висновком, який зробив один з провідних політологів нашої держави, професор Ф.Рудич: “На сучасному етапі нагальною потребою для українського народу є сильна демократична влада. Саме на розв’язання цієї проблеми спрямована політична реформа. Сила демократичної влади (а за такою владою перспектива) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з іншими передумовами, вирішальними є дії самої держави, її владних структур, її лідера, її політичної еліти, дії, які мають бути етично вмотивовані... На нинішньому етапі розвитку українського суспільства актуальним є формування дійового політичного класу, що покликаний виконувати дві функції. Перша – управління суспільством і державою. Друга – відтворення системи цінностей, які б об’єднували учасників політичного процесу”^{*}.

^{*} Ф.М.Рудич. Політологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Київ: Либідь, 2009. – С. 466.

Навчальне видання

ПАХАРЄВ А.Д.

**Політичні інститути і процеси
в сучасній Україні**

Верстка, макет, технічне редагування – *Микола Лисенко*
Дизайн обкладинки – *Людмила Лисенко*

Підписано до друку 05.05.11 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура Arial. Ум. др. арк. 10,58. Обл.- вид. арк. 11,25
Тираж 500 прим. Зам. № 291

Видавець ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 26 В.
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.